

Ҳуқуқ қўғиш қўмитаси

Абдурауф ФИТРАТ

Шанлиман асарлар

2021/1-12

Она юрт фидойилари

Абдурауф Абдурахим ўгли

ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН

АСАРЛАР

РЕСПУБЛИКА МАЊНАВИЈАТ ВА МАЊРИФАТ МАРКАЗИ

ЭЛ. 510.133

Ф 71

Ж. 4

Абдурауф Абдурахим ўгли
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

Беш жилдлик

Биринчи жилд

ШЕЪРЛАР,
НАСРИЙ АСАРЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2020

821.512.133.09(092) УЎК
УЎК: 821.512.133.3
КБК: 84(5У)5

Ф 71

Фитрат, Абдурауф Абдурахим ўгли.

Ф 71

Танланган асарлар [Матн] 1-жилд. / Абдурауф Абдурахим ўгли Фитрат. – Т.: «Маънавият», 2020. 272 б.

ISBN 978-9943-04-389-3

Таҳрир хавъати:

**М.Ҳожиматов, Н.Каримов, Д.Алимова, У.Долимов,
Б.Дустқороев, Ф.Эргашев, С.Аҳмедов**

Улуг ўзбек шоири, драматурги ва олими Фитрат XX аср ўзбек адабиёти тарихида ғоят катта ўринни эгаллайди. Миллий уйғониш ҳаракати ва адабиёти асосчиларидан бири бўлган Фитрат аср бошларида ёзган «Мунозарар» ва «Ҳинд сайёҳи баёноти» каби асарлар билан Бухоро ва Туркистонда яшаган халқлар ижтимоий онгининг ўсишига катта ҳисса қўлди. 1917 йилда – инқилобий воқеалар арафасида ёзган «Юрт қайғуси» туркумидаги шеърлари билан эса халқни эрк ва хуррият учун курашига чақирди. Шу маънода унинг аср бошларидаги ижоди нафақат бадиий, балки катта ижтимоий аҳамиятга ҳам эгадир.

«Маънавият» нашриёти томонидан нашрга тайёрланган Фитрат асарларининг ушбу қўлиётига шу вақтгача мағбуот юзини кўрмаган ски унутилиб келинган асарлари ҳам киритилдики, бу ҳол ушбу нашрни Фитрат асарларининг энг мукаммал наشري деб баҳолаш имконини беради.

Нашриёт Фитратнинг беш жилдлик «Танланган асарлар»ининг янги, тўлдирилган ва тузатилган нашрини китобхонлар мамнуният билан кутиб оладилар, деб умид қилади.

УЎК: 821.512.133.3
КБК: 84(5У)5

Нашр учун масъул:

Минҳожиддин Мирзо

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи:

Академик, филология фанлари доктори Наил КАРИМОВ

Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:

филология фанлари доктори Хамидулла БОЛТАБОВ

ISBN 978-9943-04-389-3

«Маънавият», 2020

МАВЛОНО ФИТРАТ

Номи у қадар машҳур бўлмаган немис шоирларидан бирининг бундай ҳикматли сўзлари бор: «Минглаб истеъдод соҳиблари замин у замонда мавжуд бўлган нарсалар ҳақидагина нақл қиладилар. Аммо фақат даҳоларгина инсониятга нима зарур эканини башорат қилиб беради».

Буюк Алишер Навоийдан кейин XX асрга қадар яшаган ўзбек шоирлари севги ва садоқат, меҳр ва шафқат, зулм ва зулмат сингари мавзуларда ёниб ижод қилган бўлсалар-да, асрдан-асрга парокандаланиб, бора-бора мустамлака фуқаросига айланган миллатга нима кераклиги ҳақида, уни илғор миллатлар эришган озодлик, миллий бирлик ва тараққиёт босқичига олиб чиқиш лозимлиги ҳақида бирор сўз айтмадилар. Бундай сўзни айтиш, мустамлакачилик кишанлари остида эзилган халқ ва Ватан тақдири тўғрисида ўйлаш, бу мудҳиш вазиятдан чиқиш йўллариини ахтариш масъулияти XX асрда тарихий шароит тақозоси билан вужудга келган жадид-маърифатларварлик адабиёти ва унинг буюк намояндалари зиммасига тушди. Агар биз шу адабиётнинг Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий сингари намояндалари ижодига назар ташласак, уларнинг ўз асарлари билан мустамлака шароитида яшаётган миллатга нима кераклигини баланд овоз билан айтганларини кўрамыз. Улар қолоқлик ва нодонликка, зулм ва зўравонликка қарши, миллий бирлик ва тараққиёт, эрк ва ҳуррият учун курашнинг қудратли қуроли маърифат эканини англаб етдилар ва шу йўлда изчил фаолият олиб бордилар. Улар туғган миллий истиқлол учун кураш

дастури марказида халқни маърифатлаштириш, унга биринчи навбагда ҳуқуқий-иқтисодий ва бошқа дунёвий билимларни бериш масаласи турди.

Фитратнинг болалик ва ёшлик йиллари. Фитрат 1919 йилда вульгар танқидчи Жалил Бойбўлатовга очик хат шаклида ёзилган «Ёпишмаган гажаклар» мақоласида нима учундир туғилган йилини 1884 йил, деб кайд этган. Ҳолбуки, Садриддин Айнийнинг 1926 йили Москвада чоп этилган «Намунаи адабиёти тожик» китобининг III қисмида ҳам, «Катта совет энциклопедияси»нинг 1936 йили нашр қилинган 57-жилдида ҳам, шунингдек, Фитратнинг 1937 йил 22 июлда НКВД ходимлари ҳузурда ўз кўли билан тўлдирган «Маҳбуслик анкетаси»да ҳам унинг таваллуд йили 1886 йил деб кўрсатилган. Мазкур йил Фитрат ҳақида ёзилган барча илмий адабиётда мўътабар ҳисобланиб келади.

Шундай қилиб, Абдурауф 1886 йили исломий маданиятнинг марказларидан бири Бухорода таваллуд топган. Отаси Абдурахимбой замонасининг маърифатли бойларидан, онаси Бибижон эса ўқимишли, ўз бола-си тақдирида муҳим роль ўйнаган аёллардан бўлган. Дарвоқе, Фитрат юкорида тилга олинган анкетада онасининг исмини Бибижон сифатида тилга олган. Адибнинг бошқа қариндошу авлодлари ҳам унинг тўла исми Мустафбиби бўлганини унутиб, Бибижон исми билан ёдлаб юришади. Абдурахимбой кўпроқ савдо ишлари билан банд бўлгани сабабли ёш Абдурауфнинг тарбияси зийрак ва зукко онаси Мустафбининг қўлида бўлган.

Фитрат «Ёпишмаган гажаклар» мақоласини ёзган вақтда большевиклар бутун кучларини дин ва руҳонийларга қарши қараганлари учун болалик чоғларини уларга маъқул бўлган тилда бундай тасвирлаган: «Мен Осиёнинг энг қора диний марказларидан ва қора бир усули идорага тобеъ бўлган Бухорода 1884 йилда туғилдим. Биричи тарбияни эски усулдаги диний бир мактабдан олдим. Мактабдан чиқгач, диний бир мадрасага кириб

олдим, намоз ўқидим, мутаассиб бир мусулмон эдим. Ҳатто Бухорода янги бошланган жаидлар харакатиға каршилиқ ҳам қилдим»¹.

Абдурауф дастлаб эски мактабда, сўнгра Бухородаги машхур «Мир Араб» мадрасасида таҳсил кўриб, намоз ўқиган ва шу туфайли ўзини «мутаассиб мусулмон», деб ҳисоблаган бўлса-да, илмга чанқоқ, «китоб жинниси» бўлганлиги боис мустақил мутолаа орқасида аксар мадрасадонларидан анча илғорлаб кетган эди. Қолаверса, мадраса мударрислари орасида ўз даврининг таниқли ва илғор фикрли кишилари ҳам бўлган ва улар толиби илмларнинг мадраса остонасидан билимли, ақлли-хушли, одобли кишилар бўлиб чиқишлари йўлида заҳмат чекишган.

Профессор Ҳамидулла Болтабоев берган маълумотга қараганда, жаҳонгашта ислом олими Абдурашид Иброҳимов шу йилларда Бухорода бўлиб, мадрасалар ҳаёти билан танишган ва бу ҳақда шундай ёзган: «Мен Бухорода эканман, Русиянинг Қозондан келган маъмури Бухоро мадрасаларини тафтиш қила бошлади. Бу кун талабалари орасида «зарарли» напирлар тарқалган ва баъзи мажалла-ларда ҳаяжонлантирарли мақолалар ҳам ёзилган экан». «1907 йил воқеаларига бағишланган бу хотира сўнгида, – деб изоҳлайди Ҳ. Болтабоев А. Иброҳимовнинг мазкур сўзларини, – улуғ аллома талабаларнинг фаоллигига таян бериб, «Бухоронинг келажаги мана шу қобилиятли талабалар қўлидадир», деган хулосага келади»².

Аср бошларидаги Бухоро кутубхоналари тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун Фитратнинг 1921 йили «Қизил байроқ» газетасида босилган «Бухорога юборилган Ўзбек билим ҳайъатининг ишлари» ҳисобот-мақоласига назар ташласак. Шу йили Бухорога мазкур билим ҳайъати томонидан юборилган адиб ўша вақтда

Қ а р а н г: Фитрат. Танланган асарлар, III жилд. Драмалар. Публицистик мақолалар. – Т.: «Маънавият», 2000. 231-б.

1 Фитрат. Танланган асарлар, I жилд. Шейрлар, насрий асарлар, драмалар. – Т.: «Маънавият», 2000. 6-б.

Бухорода учта машхур ва бой кутубхона бўлганини айтилади. Улардан бири «ўлган қози калоннинг кутубхонаси», иккинчиси «Муҳаммад Сиддикхоннинг кутубхонаси», учинчиси эса «қози Муҳаммад Шариф Садр деган бир кишининг кутубхонаси» бўлиб, адиб сўнги кутубхонада Маҳмуд аз-Замахшарийнинг «Мукаддимат ул-араб» деган машхур туркча-форсча-арабча-мўғулча луғати, Маҳмуд Қошгарийнинг 873 йил бурун ёзилган «Девону луғотит турк» луғати, Муҳаммад Ризонинг 1213 йилда ёзилган «Мунтахаб ул-луғат»и, Навоий асарларидаги туркча сўзларга туркча гафсир ва изох қилинган «Ҳалли луғати ал-Навоийа», профессор В.В. Радловнинг «Луғати гуркий» ва бошқа нодир асарлар борлигини хабар қилган Ҳали большевиклар зулми авж олаётган чикмаганлиги туфайли хусусий кутубхоналардаги бундай ноёб китоблар дарёларга оқиб кетмаган, гулханларга ташланмаган ва Фитрат сингари толиби илмлар ёшлик йилларида улардан баҳраманд бўлиб, билми хазиналарини тўлдириб борганлар. Фитрат Абдурашид Иброҳимовнинг назарига тушган «Мир Араб» мадрасасининг шундай илғор талабаларидан бири эди.

«Бу даврнинг очик фикрли ешларидан бири, деб ёзган эди Садриддин Айний, — Абдурауф Фитрат эди. Бу шахс Бухоро талабалари ичида энг қобилиятли ва фозилларидан ҳисобланар эди. Мирзо Абдулвоҳиднинг мактабига кўп бормаган бўлса-да, мударрис Абдулқодир маҳдум воситасида «Сирож ул-мустикаим» журнални мутолаа қилиши натижасида фикри анча очилган эди. У Истанбул сафарига тайёргарлик кўрарди. Бир баҳона билан Бухоро вилоятларига саёҳат қилиб, кўп нарсаларни тўплади ва Истанбул сафарига тайёр бўлди».¹

Фитратнинг Туркияга ўқишга бориши. XX аср бошларида Туркия Чор Россиясининг мустамлақаси

---

¹ Кўчирма куйидаги манбадан олинди: Валихўжаев Б. Айний таъкинида Фитрат. Т.: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1988 йил 4 ноябрь.

бўлган Туркистон ва Бухоронинг маърифатли аҳолиси учун мафтункор мамлакат эди. Айниқса, «ёш турклар» инкилобидан сўнг, Туркия туркистонлик ва бухоролик жадидлар учун ибрат намунаси, инкилобий ўзгаришлар мактаби бўлиб қолади. Аср бошларида Туркиядан олинган журнал ва китоблар уларнинг турк фани, адабиёти ва санъати ҳақидаги тасаввурларини бойитиб, кўшни мамлакатга бўлган кизикишларини янада оширади.

Фитратнинг Туркияга 1909 йили бориб, 1913 йили Ватанига қайтгани илк бор Ҳамид Олимжоннинг «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» деган мақоласида айтилган ва бу мақола расмий идоралардан олинган ҳужжат ва материаллар асосида ёзилган бўлса-да, айрим адабиётшунослар Фитратнинг Туркияда бўлган йилларини турлича талқин қилиб келдилар. Лекин фактлар Фитратнинг 1909 йил 18 июнда Бухорода гузилган «Тарбияти атфол» яширин жамиятининг саъй-ҳаракати билан шу йили Истанбулга ўқишга борганини тасдиқлайди. Бухоро Халқ Шўро Жумҳуриятининг собиқ нозирларидан бири Ато Ҳўжаев 1937 йил 13 февралдаги терговда берган маълумотига қараганда, у акаси Усмонхўжа ва Фитрат билан бирга 1909 йили Туркияга, Истанбулга бориб, 1913 йилда Бухорога бирга қайтиб келишган. С.Айний берган маълумотга қараганда, Фитрат Истанбулга Низомиддин Урганжийнинг жияни Муқимбек билан Эрон орқали борган. Аддибнинг учинчи хогини Фогимахон Бурҳонованинг хотирлашига қараганда, Фитрат Туркияга Ҳиндистон орқали борган бўлиши мумкин. «Ойим ҳикоя қилганларидек ва мен кейинчалик Садриддин Айнийнинг «Тарихи инкилоби Бухоро» (1920–1921 йилларда ёзилган) китобида ўқиганимдек, – деб ёзади санъатшунос Дилбар Рашидова, – Фитрат 1909 (ёки 1910) йили Туркияга борганида Мазҳар ва Муаммир Бурҳоновларга ҳамроҳ бўлган. Улар, ойининг тахмин қилишларича, Ҳиндистон орқали боришган: ойим Мазҳар амакимнинг Ҳиндистондаги ҳаммомлар, кўча сартарошлари ҳақидаги ҳикояларини эс-

лардилар Фитратнинг ўғай кизи Севара Кароматуллахўжаеванинг хотирлашича, отаси унга сут ичириш учун сутни хуш кўрган хинд болалари тўғрисида нақл қилар экан. Мен буни Фитратнинг «Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи» (1927 йилда нашр қилинган) китобидаги сўзлар билан боғламоқчиман: «Мен Ҳиндистондан соранг чолғу асбобини олиб келишни илтимос қилдим», деб ёзган эди у. Демак, у сорангни билган. Мусикашунос, Шарк мусика асбобларининг таникли тадқиқотчиси Ф.М. Кароматлининг айтишича, у 1940 йилда Бухородаги мусика билим юртининг талабаси бўлган вақтида «соранг» деган асбобни кўрган»¹.

Д. Рашидованинг бу сўзлари, биринчидан, Фитратнинг Туркияга, юқорида номлари тилга олинган шахслардан ташқари, яна Мазхар ва Муаммир Бурхонновлар билан ҳам бирга боргани, иккинчидан, сафар маршрўги бориш ё қайтишда Ҳиндистон орқали ўтганидан шаҳодат беради.

Истанбулга таҳсил кўриш учун борган Фитрат ва унинг юртдошлари қаерда, қайси ўқув юртида таълим олишган? Қаерда янашган? Ўқишдан ташқари яна нималар билан машғул бўлишган? Туркияга қилган сафари чоғида шундай саволларга жавоб ахтарган Х. Болтабосвнинг ёзишича, Фитрат ва унинг биродарлари Истанбулга куз (сентябрь) ойида егиб борганларидан сўнг, «Жамияти таъмили маорифи Бухоро» («Бухоро умумий маориф жамияти») деган хайрия жамиятини тузганлар. Фитрат ва Усмонхўжа раҳбарлигида тузилган бу жамият бухоролик ёшларни Истанбулда ўқишга таклиф қилиб, уларнинг ўқишлари ва ҳол-аҳволларидан хабар олиб турган. Туркистон ва Бухородан келган ёшлар Туркиядаги учта текка (маскан)да янашган. Султонтепадаги ўзбеклар теккасининг келди-кетди рўйхатидаги маълум бўлишича, Фитрат

¹ Рашидова Д. Профессор Фитрат в нашей семье. Китобда: «Тарихнинг номмаълум саҳифалари. Хужжат ва материаллар», II китоб — Т «Ўқитувчи», 2010. 262-263-бетлар.

1329 йилнинг кузи – милодий 1909 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида шу ерга келиб, бу ердан узок бўлмаган «Воизин» мадрасасидан ҳужра олиб, у ерда таҳсил олган ва айни пайтда мударрислик қилган.

«Шайх Абдулқодир Кароматуллоҳ Саббоқ Бухорийнинг «Армуғони Саббоқ» номли хотираномасида (ҳижрий 1410), – деб ёзади Ҳ. Болтабоев, – «Фитрат, вафоти 1309, Ҳожини Абдурауфнинг тахаллусидир. Ул зот асли бухороликдир. Ёшлик чоғида отаси билан биргаликда Ҳарамайни шарифайн (Маккаю Мадина) зиёратига мушарраф бўлган. Бухорода ақоидгача мутадовала (жорий) бўлган илмларни таҳсил қилган. Сўнгра 25 ёшида 1328 да таҳсили улум учун Истанбулга сафар қилган. Ва у ерда олий диний мадраса бўлган «Воизин»да таҳсилни давом эттирган...» Гарчи бу таъкира Саудия Арабистонида 1960-йилларнинг бошида тузилган бўлса-да, Фитратнинг Истанбул даври билан боғлиқ айрим фактларнинг учраши бизнинг эътиборимизни тортди. Юқоридаги маълумот бизга... Фитратнинг Истанбулда бўлганини ва «Воизин» мадрасасида таҳсил олаётганини тасдиқлайди»¹.

Айрим мақолаларда Фитратнинг Истанбул университетида ўқигани, ҳатто шу олий ўқув юртида дарс бергани айтиб келинган бўлса-да, шу кунга қадар бу маълумотнинг ҳақиқатга яқин эканини тасдиқловчи бирорта факт топилмади. Шунинг учун айтиш мумкинки, Фитрат Истанбулда таҳсил олган йилларда шу ерда рўй берган ижтимоий-сиёсий ва маданий воқеалар («ёш турклар»нинг мамлакат жанубидаги ҳарбий ҳаракатлар натижасидан, ҳукуматнинг Германия билан яширин муоҳадаларидан норозилик намойишлари, Исмоил Гаспринскийнинг келиши ва ҳ.к.), Туркия ва Афғонистонда нашр қилинган «Турк юрду», «Сирож ул-мустанжим», «Сирож ул-ахбори афғония» журналлари билан ҳамкорлик қилиши, Бухорода бўлганидек, хусусий мутолаага зўр бериши натижасида

¹ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва фитратшунослик. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 24-б.

унинг дунёкараши кенгайиб, адабий-эстетик қарашлари муайян даражада шаклланди.

Туркияда ёзган асарлари. Фитрат Туркияга боришдан илгари бадий ижод билан шуғуллана бошлаган Нёматулла Муҳтарамнинг 1903-1904 йилларда тузилган «Тазкират уш-шуаро» асаридан маълум бўлишича, Ҳожи Мулла Абдурауф «Мижмар» тахаллуси билан шеърлар ёзган ва шу шеърлардан бир нечтаси мазкур тазкирадан ўрин олган. Бу ҳақда илк бор маълумот берган профессор Бегали Қосимовнинг ёзишича, «Мижмар» сўзи «хунбўй ўт ёкиладиган чўғдон» маъносини англатади. У тазкира муаллифини назарда тутиб, бундай ёзган: «Сухандонларнинг ҳарифи (пахлавони) эканини таъкидлайди. Ота касбига ишора қилиб, «сарроф» деб атайди. Рухиятни гоят нозик ифода этган бир тожикча газалини намуна сифатида келтиради».¹

Шу нарса ажойибки, Туркияга, асосан, ўқиш билим хазинасини бойитиш учун борган Фитрат мадрасада ўқиш билан бирга бадий ижод билан шуғулланишига ҳам катта эҳтиёж сезди. У ижодини шеърый асарлар ёзиш билан бошлагани ва қалбида шундай асарлар учун зарур ҳиссиёт ва таассуротлар булоғи жўш урганига карамай, насрога ҳам мурожаат этади. У Туркияга борган йилиёқ (1909) форс тилида «Мунозара» деб номланган публицистик асарини ёзади. Бу асарнинг тўла номи «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси» деб аталади. Мусофирликда оғир иктисодий қийинчиликларни бошидан кечириб, айрим хотираларга қараганда, мадрасада қоровуллик қилиб, бозорда қовунни тилимлаб сотиб яшаган Фитрат бу асарни шу йили шахсий маблағи ҳисобига нашр этгириши а муваффақ бўлган.

Туркия бир этаги Европага, иккинчи этаги Осиёга чўзилган мамлакат бўлгани учун турклар Европа фани,

¹ Қосимов Б. Сенинг учун тиридим, она!.. – Т.: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил 5 июль.

маданияти ва техникаси янгиликларидан баҳраманд бўлиш имкониятига эга эдилар. Шу ҳол Туркияда Европа маданиятига хос унсурларнинг тарқалиши, бидъат ва хурофотнинг йўқола бориши, жамият ҳаётида хогинкизлар ролининг ошишига сабаб бўлди. (Шу ҳол боис Мазҳар ва Муаммир Бурҳоновлар турк кизларига уйланиб келганлар.) Хуллас, Фитратнинг Туркия сафаридан олган биринчи таассуроти бу ерда Европа маданияти ва европача ҳаёт тарзининг қарор топаётгани билан оғлиқ эди. У Туркиядаги шу манзарани кўриб, уни Бухорода кечастган турмуш тарзи билан қиёслади. Унинг ҳаёлида кечган ана шу қиёс «Мунозара»нинг ғоявий йўналиши ва композицион қурилишини белгилаб беради.

Асар икки персонажнинг – европалик Фаранги билан бухоролик Мударриснинг баҳси асосига қурилган. Фитратнинг Бухоро амирлигидаги эскирган ижтимоий-сиёсий тузумни, иқтисодий, диний-маърифий ишларни ислоҳ қилиш орзуси Фаранги билан Мударрис ўртасидаги баҳснинг асосий йўналишини белгилаб берган. Фитратнинг майли ва эътиқоди Фаранги томонида. Ҳатто айтиш мумкинки, Фарангининг прототиби – унинг ўзидир.

Асарнинг шундай ислоҳотчилик ғояси билан йўғрилганлиги унинг ўз вақтида «ёш бухороликлар» ўртасида қағда муваффақият қозониши ва улар сафибнинг кенгайишига сабаб бўлди. «Бу асар, – деб ёзади С. Айний, – содда ва раво ҳамда Бухоро халқининг руҳиятини ҳисобга олиб ёзилганлиги туфайли Бухоро халқида жуда яхши таассурот қолдирди. Фитрат... бу асарни ўзининг маблағи билан Истанбулда нашр эттириб, Бухорога юборди. Унинг бир қисми йўлда рус цензорлари қўлига гушиб йўқотилган бўлишига қарамасдан, Бухорога етиб келганларини, яширин жамиятнинг кўрсатмасига кўра, гараққийпарвар кишилар мамлакат (Бухоро амирлиги – *Н.К*)нинг турли жойларига тарқатдилар».¹

¹ Валихўжаев Б. Айний халқинида Фитрат. – Т.: «Ўзбекистон адабиети ва санъати», 1988 йил 4 ноябрь.

Ҳали ўзбек адабиёти тарихида бирор асар яширин йўл билан тарқатилиб, жамиятнинг ижтимоий ва маънавий-маърифий ҳаётига «Мунозара»дек катта таъсир кўрсатмаган эди. Шунинг учун ҳам илк бор Фитрат тахаллуסי билан нашр этилган асарнинг XX аср ўзбек адабиёти тарихидаги ўрни ва аҳамияти бениҳоя каттадир.

«Мунозара» нафақат Бухоро, балки Туркистонда ҳам катта қизиқиш уйғотгани учун 1911 йили Ҳожи Муин Шукрулло таржимасида «Садои Туркистон» газетасида ўзбек тилида чоп этилади. Асар шу йили полковник Ягелло таржимасида Тошкентда рус тилида, оз нусхада, алоҳида рисола шаклида нашр этилади.

Ватандан олисда яшаб, она юртини, ота-онасини соғинган Фитратнинг Истанбулда лирик шеърларни ёзмаслиги амримаҳол эди. У 1911 йили «Сайҳа» деб номланган илк шеърлар тўпламини ўз ҳисобидан нашр эттиради. «Сайҳа» «наъра», «бонг», «даъват» маъноларини ифодаловчи форсча сўз бўлиб, шу ном билан ағалган тўплам тўққиз ғазал, икки таркиббанд ва бир неча қитъани ўз ичига олган. Профессор Ҳ. Болтабоевнинг ёзишича, «Истанбул дорилфунуни кутубхонасида сақланаётган бу тўп-ламнинг муқовасига «Фитрат. Сайҳа. Миллий шеърлар» деб ёзилган бўлиб, ...ундан ташлаб олинган ўндан ортиқ шеърлар «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил июль ойи соҳларида эълон қилинган. Бу шеърини асарларнинг ҳар бандидан кейин, – деб ёзади олим, – турк тилида унинг мазмуни ҳам баён этилган. Масалан:

*Бозам ба шеър ўфтада ҳавоийи гўрестон,
Пар мизанад дилам, яғзойи гўрестон*

*(Бошимга йиғлаш ҳаваси тушиди,
Қанот урди юрагим йиғи осмонида.)*

каби».¹ «Сайҳа» тўпламига кирган аксар шеърлар Ватанга муҳаббат туйғулари билан шундай тўлиб-тошганки, улар

¹ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва фитратшунослик. – Ё.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 71–72-бетлар.

1917 йилда «Юрт қайғуси» шеърлар туркумининг яратилгани бежиз эмаслигини кўрсагади. Ҳатто айтиш мумкинки. «Юрт қайғуси» туркумидаги шеърлар «Сайҳа»дан ўсиб чиққан. Масалан, шоирнинг «Ватаним» деб номланган шеъри мана бундай ёниқ сатрлар билан бошланади:

*Тонгда тавоф айлагани чиқ – Ватанимдур,
Оҳ-оҳ, не Ватан, саждагоҳи жону танимдур*

*Иллат-шарафим, тинчиму аршимда тўлиқ ой,
Ҳам қиёламу, ҳам Каъбаму ва ҳам чаманимдур..*

Ватанпарварлик ғоялари балкиб турган бу шеърларда эрк ва ҳуррият учун кураш замзамаларининг борлиги шу шеърлар босилган газета сонларининг оҳранка томонидан тақиқланишига сабаб бўлди. Кўп ўгмай, газетанинг ўзи ҳам чор маъмурлари томонидан ёпиб қўйилди.

Фитратнинг Истанбулда ёзган ислоҳотчилик ғояси билан сугорилган муҳим асарларидан бири «Баёноғи сайёҳи ҳинди» деб аталади. 1912 йили нашр этилган бу асарни публицистик қисса деб аташ мумкин. «Мунозара»нинг давоми сифатида, аммо бошқа шакл ва услубда ёзилган бу асарда Бухоро амирлигидаги маънавий-ижтимоий турмуш манзаралари ҳаққоний тасвирини топган. Агар Фитрат «Мунозара»да амирликдаги чиркин ҳаёт манзараларини Фаранги ва Мударриснинг баҳси орқали очиб ташлаган ва ўзининг ислоҳотсеварлик қарашларини Фаранги тили орқали ифодалаган бўлса, «Сайёҳи ҳинди»да адиб Бухоро манзараларига дунёни кўрган ва дунёнинг янгиланаётганига ишонган Ҳинд сайёҳининг нигоҳи билан қарайди. Яъни у бу асарда ҳам «дунё кўрган одам»нинг орқасига яширинади. Адиб бу адабий «приём» орқали асарда тасвирланган халқ ва мамлакат ҳаётининг аянчли манзаралари – субъектив ҳақиқат эмас, балки объектив ҳақиқат эканини айтмоқчи бўлган. Асарда Бухоро аҳлининг уч тоифаси – уламо (олим)лар, умаро (амир)лар ва вузаро (вазир)лар ҳаётининг барча соҳалари тасвирга тортилади.

Фитрат уламоларни икки гуруҳга ажратади. Унинг ёзишича, усмонли, татар, Эрон ва Ҳиндистон уламоларининг кўпи миллат қонини ичиб келган бўлса-да, кейинчалик бу миллатлар «ҳақиқатпараст уламолар»ни «қоринпараст уламолар»дан ажратиб олганлар. Фитрат Ҳинд сайёҳи нигоҳи билан Бухородаги турмуш манзараларини кузатар экан, Бухорони ҳалокат ёқасига олиб келган куч «ҳақиқатпараст уламолар» эмас, балки ғафлаг ва қабоҳат ғорида яшаб, ҳар қандай нурнинг йўлини тўсиб келаётган «қоринпараст уламолар», порахўр, маишатпараст, виждонсиз беклар ва амалдорлардан торғиб амиргача бўлган кишилар, деган хулосага келади. Ҳар қандай тараккийпарвар ғояни, ҳар қандай тараккийпарвар кишини бўғиб ташлашга қодир кучлар Бухорони идора қилиб турган пайтда бундай сўзларни айтиш том маънода жасораг эди. С.Айнийнинг эътироф этишича, «бу асар ҳам цензор балосига учраб, бир қисми йўқолди. Бухорога етиб келган қисми эса ўқувчиларга «Мунозара»дан ҳам кўра кучли ва яхши таъсир кўрсатди».

Фитрат Истанбулда яшаган даврида маърифатпарварлик, миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳи билан суғорилган бу асарлардан ташқари, яна «Мухтасари тарихи ислом», «Раҳбари нажот» ва бошқа асарларни ёзган. Исмоил Гаспринскийнинг «Мусулмони дор ур-роҳат» романини форс тилига таржима қилган.

Фитратнинг Туркиядаги ҳаёти ғоят самарали кечди. У Истанбулда таълим олишдан ташқари, «Бухоро умумий маориф жамияти»нинг раҳбарларидан бири сифатида Усмонхўжа билан бирга жамиятнинг Низомномаси ва Ҳаракат дастурини ишлаб чиқди. Истанбулда яшаган ва шу ерда ташриф буюрган турк дунёсининг машҳур сиймолари билан учрашиб, айримлари билан мулоқотда бўлди; Истанбул кутубхонасида сақланаётган турк ва форс тилларидаги тараккийпарварлик руҳида ёзилган асарлар, газета ва журнал мақолаларини ўқиш имконига эга бўлди. Бу Фитрат дунёқарашининг шаклланишига катта

таъсир кўрсатди. Айни пайтда ҳаётининг ҳар бир соати-ни унумли ўтказишни одат қилган Фитрат Истанбулда ислохотчилик ғоялари балқиб турган шундай асарлар ёздики, улар Бухоро ва Туркистонда уйғона бошлаган жа-дид маърифатпарварлик ҳаракатига дастуруламал бўлиб хизмат қилди.

Фитратнинг 1913–1917 йиллардаги ижтимоий-пе-дагогик фаолияти. 1912 йил 11 мартда бухоролик ёшлар Когондаги мактаб эгаси Ливий (яхудий) нинг моддий ёрда-мида «Бухорои шариф», ўша йилнинг 14 июлида эса гур-кий тилда «Турон» газетасини нашр этишга муваффақ бўл-дилар. Аммо орадан кўп ўтмай, бу газеталар нашри рус элчихонаси томонидан тўхтатилади. Бу, Бухорода Бурҳо-ниддин бошлик «билим нари турсин, оддий ақл-идрокдан ҳам қуп-қурук қолган» (С. Айний ифодаси) кимсанинг ил-ғор фикрни бўғишга қаратилган фаолиятининг қайта бош-ланишига сабаб бўлди. Туркияга борган талабаларнинг Бухорога қайтиши шундай шароитта тўғри келди.

«1913 йил баҳорида, деб ёзади С. Айний, – Истанбул-да турган Усмонхўжа ва Ҳомидхўжа Бухорога келдилар. Усмонхўжа аввал Латифхўжа уйида хусусий бир мактаб очиб, бир неча қавм ва қариндошларини ўқита бошлади.

Ёз фаслида Усмонхўжа Гавкашон ҳовузи бўйидан бир иморатни ижарага олиб, бир мактаб очди. Доска ва парта каби мактаб асбобларини ҳозирлаб, ўзига бир-икки муо-вин олиб ишга киришди.

Ҳомидхўжа ҳам Ҳовузи арбоб гузариди ўз ҳовлисини шикаст ва реҳт қилиб мактаб очди.

Мушша Вафо исмли бухоролик бир мударрис русчадан бироз хабардор эди. Бу ҳам Пойи остона гузариди русча ва мусулмонча мактаб очиб, ишга киришди...»¹

Бухоролик талабаларнинг Туркиядан қайтиши билан жа-дид мактабларининг кетма-кет очилаётганини кўр-ган кози қалон Бурҳониддин ҳам, рус элчихонаси ҳам

¹ Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз-жи...
244-6.

ташвиш ва галвасага тушдилар. С. Айнийнинг ёзишича, Бурҳониддиннинг югурдакларидан бири «қози калоннинг машварати билан мактаби энг обод бўлган» (С. Айний ифодаси) Усмонхўжа билан кўришиб, унга бундай деган: «Агар сиз ўз ихтиёриңгиз билан мактабни ёпсангиз, истаган ерингизга сизни қози ёки раис қилдирмоқни қози калон томонидан ваъда бераман». Усмонхўжа югурдакнинг бу сўзларига жавобан: «Муаллимлик қилишимиз очликдан ёки мансабга етиша олмасликдан эмас, балки халққа ва юртимизнинг болаларига фойда етказамиз, деб бунча машаққатларни бошимизга юкладик, тутган муқаддас маслағимизни дунё мансабига соғмаймиз», деб жавоб берган.

«Қози калон, – давом этади С. Айний, – бошқа муаллимларга ҳам турли воситалар билан маъхаз ва мансаблар тақдим қилиб кўрди. Бу дасисалар фойда бермаганидан кейин қатъий ҳаракатларга киришди...»¹

Фитратнинг Атохўжа билан Бухорога қайтиб келиши худди шу вақтга тўғри келди. С. Айнийнинг мурожаат этаётганимиз асарида, маълум сабабларга кўра, «Фитрат» номи тушириб қолдирилган. Шу боис юқоридаги сўзлар давомини академик Б. Валихўжаев мақоласидан олиб келтирамиз:

«Бу орада Фитрат ва Атохўжа Бухорога қайтдилар. Табiiй, улар бу мактаблар билан боғланиб, ўқитувчилар билан борди-келди қилиб, мактабларнинг ишини яхшилаш бўйича турли тадбирларни амалга оширардилар, муаллим ва ёшларга ёрдам берардилар. Бу ҳолга рус элчихонасининг маъмурлари тоқат қила олмадилар...»²

Шундан кейин Фитрат ва Атохўжа 1913 йил охири – 1914 йил бошларида Бухородан чиқиб кетиб, Шаҳрисабз ва Каркида муаллимлик фаолияти билан шуғулланишга мажбур бўлади. Бухородаги реакцион кучларнинг таз-

¹ Садриддин Айний. Асарлар. Савкич жилдлик. 8-жилд. – Т.: 1963 251-б.

² Валихўжаев Б. Айний талқинида Фитрат. – Т.: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1988 йил 4 ноябрь.

йиқи етмаганидек, шу йилларда сафи кенгая бошлаган жадидлар ўртасида низо чиқади. «Ёш бухороликлар» ҳаракатининг фақат мактаб ва маориф масалалари билан кифояланиб қолиши Туркияда ўқиб, ислохотчилик кайфияти билан келган ёшларда норозилик уйғотади. Улар амалдорларнинг ўзбошимчалиklarини чеклаш, деҳқонларнинг моддий аҳволини яхшилаш, йилдан-йилга урчиб борган солиқларни камайтириш сингари муҳим ижтимоий талаблар билан чиқиб тарафдори эдилар. Хуллас, Бухоро жадидлари икки гуруҳга – «эски» ва «янги» («ўнг» ва «сўл») қанотларга ажралиб кетадилар. Жадидларнинг «ўнг» қанотиغا Абдувоҳид Бурҳонов, «сўл» қанотиغا эса Фитрат раҳбарлик қилади.

Шу йилларда Бухорода фаолият кўрсатган чор оҳранкаси одига қўйилган асосий вазифа Туркия ва Афғонистондан келаётган ва мусулмонларда христианларга қарши кайфият уйғотиши мумкин бўлган китоблар ва уларнинг муаллифларини назорат остига олиш эди. Лекин Россия ташқи ишлар нозирлигининг Бухородаги Сиёсий агенти драгомани Шульга қўшни мамлакатлардан келаётган китобларда Россия манфаатлари учун хавfli бошқа бир тамойилнинг авж олиб бораётганини сезади ва 1914 йил 27 мартда чор оҳранкасининг Тошкентдаги бўлимига йўллаган хатида шу ҳақда хабар бериб, ёзади: «Мунозара» муаллифи Абдурауф Фитрат Константинополда яшайди ва европача таълимнинг энг ашаддий тарафдорлари жумласига мансуб бўлиб, европача таълимда мусулмонларнинг юксалиш ва аянчли ҳолатдан чиқиб воситасини кўради. Абдурауф «Мунозара»да бўлганидек, ҳозир тарқатилаётган «Баёноти ҳинд сайёҳи»да ҳам ўзига ишонган, аммо моҳиятига кўра, мутлақо нодон, ғаразгўй ва шахсий фойдасига мос бўлмаган ҳамма нарсага қарши мулаларни мусулмонлар тараққиёгининг асосий душманлари сифатида кўрсатишга тинмай интилади. «Баёноти сайёҳи ҳинди», худди «Мунозара»дек, «Ҳикмат»нинг нашридир. Агар янглишмасам, рус тилига

таржима қилинган, бор-йўғи 128 бетдан иборат бу китобда муаллиф Бухородаги ҳозирги аҳволни кўрсатиш ва Бухоро ҳаётининг энг хилма-хил масалаларини ёритишни ўз олдига жиддий мақсад қилиб қўйган...

...«Баёноти сайёҳи ҳинди» мундарижаси шундай гаплардан иборат. Бутун китоб давомида Россия шаънига ғаразли ёки нохуш иборани топиш мумкин эмас. Ҳагто, аксинча: муаллиф ўзининг касал бўлгани ва Бухоронинг шарлатон табибларининг ожизлигини ҳикоя қилар экан, Бухорода рус медикларининг озлиги ва бухоролик ёшларнинг Петербургга тиббиётни ўрганиш учун ўқишига бормаётганларидан қайғуради. Аммо китобчанинг асоси ва мақсади ислом қудратининг тикланиши учун маорифнинг зарурлигини ҳаммага ва ҳар бир одамга кўрсатишдир...»¹

Кўрамызки, Фитрат ва унинг маслакдошлари гарчанд христианларга қарши қайфият билан йўғрилган асарларни ёзмаган бўлсалар-да, уларнинг маҳаллий халқни маърифатлаштириш мақсади оҳранка томонидан нотўғри талқин қилинган ва оҳранка уларни, жумладан, Фитратни қаттиқ назорат қилишда давом этган. Фитрат буни сезгани ҳолда шу йилларда «Раҳбари нажот» (1915) ва «Оила» (1916) сингари ижтимоий-ахлоқий мавзудаги, «Ўқув» (1917) сингари илмий-педагогик, «Беғижон» (1916) сингари драматик асарларни ёзди, И. Гаспринскийнинг «Дор ур-роҳат» (1915) романини форс тилига таржима қилади. Ижодий ишлар билангина қаноатланмай, театр ишлари билан ҳам қизиқади. 1937 йилда Фитрат устидан олиб борилган тергов ҳужжатларидан аён бўлишича, у 1914 йилда Бухорода хаваскор театр труппасини ташкил этиб, шу труппа спектаклларида роллар ижро

¹ «Тарихнинг номаълум саҳифалари. Ҳужжат ва материаллар». I китоб. – Т.: 2009. 30-31-бетлар. Шульгаининг ушбу ҳагидан маълум бўлишича, Фитрат, эҳтимол, шу кезларда Шаҳрисабт ёки Каркида муаллимлик билан шуғуллангани учун оҳранканинг назарига тушмаган. Оҳранка ходимлари уни ҳали ҳам Истанбулда, деб ўйлаганлар.

этган. Ҳалто спектаклидан тушган пулларни Биринчи жаҳон уруши фронтида жарохатланган мусулмонлар фойдасига ўтказган.

Фитрат шу йилларда Бухоро амирлигидаги сиёсий-ижтимоий тузумни ислоҳ қилишга доир орзу ва режаларини фақат ижодий-маърифий фаолият билангина амалга ошириш мумкин эмаслигини тушуниб, секин-аста ижтимоий фаолият майдонларини ахтара бошлайди.

Ҳамид Олимжон «Фитратнинг адабий ижоди» мақоласини гарчанд яқинлашиб келаётган 1937 йил руҳида ёзган бўлса-да, унда Фитрат ижоди ва ижтимоий фаолияти билан боғлиқ айрим эътиборга сазовор фактлар йўқ эмас. Унинг ёзишича, Фитрат Туркиядан қайтиб келганидан сўнг, ёш бухороликларнинг дастурларини амалга ошириш мақсадида амирдан имтиёзлар олишга эришиш учун курашган.

Худди шу вақтда Петроградда 1917 йил Февраль инқилоби содир бўлади.

«...Туркистон ва Бухоро жаҳидчилиқ ҳаракати, — деб ёзади Ҳамид Олимжон, — бундан илҳом олиб жуда кучайиб кетади...

...Бухоро жаҳидлари билан бир қаторда маҳкам туриб Фитрат ҳам Февраль инқилобини кучок очиб қаршилайди. У Бухоро жаҳидлари партиясининг Марказком аъзоси ва Марказкомнинг секретари бўлиб ишлайди. Бухоро амирини жаҳидлар талаб қилган ислоҳотларга қўл қўйишга мажбур қилишни сўраб, Петроградга — Вақтли ҳукуматга юборилган телеграммада Фитрат ва Саиджоновиинг қўли қўйилган. Бу масалани ҳал қилиш юзасидан Петроградга

Вақтли ҳукуматга бориши керак бўлган комиссиянинг бошида ҳам Фитрат бор эди».¹

Фитратнинг Петроградга борганлигини тасдиқловчи бирор маълумот йўқ. Лекин у, Ҳамид Олимжоннинг ёзи-

¹ Ҳамид Олимжон. Мақаммақ асарлар тўплами. VI жилд. Тадқиқот ва мақолалар. —Т.: «Фан», 1982. 213-214-бетлар.

шича, Самарқандда бир бойнинг маблаги ҳисоби а 1917 йилнинг 15 апрелидан Мардонкул Шохмуҳаммадзода муҳаррирлигида чика бошлаган «Хуррият» газетаси муҳаррирлигини ўз қўлига олади. «У бу газета воситаси билан Февраль инқилобини мустаҳкамлаш, уни сақлаб қолиш учун курашади. Лекин на Бухоро, на бутун Туркистон жадидлари Февраль инқилобидан кутган мақсадларига эриша олмадилар».¹

Ҳамид Олимжон сингари айрим ўзбек тарихчи ва публицистларининг Февраль инқилобига муносабати 30-йилларда ҳам, кейин ҳам ўта танқидий бўлганига қарамай, бу инқилоб ўзбек халқининг ватанпарвар кучларига мустақиллик учун курашини ва Россия таркибидаги мухтор давлатларини барпо этиш имконини берди. Туркистондаги тарқоқ ва яхши қуролланмаган кучлар шу имкониятдан фойдаланиб, 1917 йил 26 ноябрда Қўқон шаҳрида чакирилган Мусулмонларнинг IV курултойида Туркистон Мухторият ҳукумативинг тузилганини эълон қилдилар. Бу, М. Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Ҳамза сингари жадид маърифатпарварлари орзуларининг рўёбга чиқиши эди. Фитрат шу тарихий воқеа муносабати билан «Хуррият» газетасининг 1917 йил 2 декабрь сонида «Мухторият» деган публицистик мақоласини эълон қилади. Мақолада адиб юрагидан отилиб чиққан бундай сўзлар бўлган:

«Элли(к) йилдан бери эзилдик, таҳкир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурулди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзимли турдик, сабр этдик...

...Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртқучи жандармнинг тепгуси билан йиқилганда, юртларимиз ёндурулганда, диндошларимиз осилганда онгимиз йўқолди, миямиз бузилди, қў-

¹ Ҳамид Олимжон. Мақамал асарлар тўплами. VI жилд. Тадқиқот ва мақолалар. –Т. «Фан». 1982. 213–214-бетлар.

зимиз ёдусиз қолди, бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда тушкун руҳимизни кўтармак учун шул коп-қоронғу дунёнинг узок бир еринда ойдин бир юлдуз яркиллаб тура(р) эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!»¹

Фитрат маслақдош дўстлари сингари, Туркистон мухториятининг барпо этилиши билан маҳаллий халқларнинг қалби ва танидаги эллик йиллик жароҳатлар малҳам топади, деб умид қилган эди.

Февраль инқилобидан Октябрь воқеаларигача бўлган даврда Фитрат ватандошларини эрк ва хуррият учун курашга чорловчи «Юрт қайғуси» деб номланган сочма шеърларини яратди. Бу шеърларнинг жанговар руҳи, уларнинг шакли ва ҳар бир сатридан вулқондек отилиб чиққан олов сўзлар Фитрат учун она-Ватан мустақиллигидан ортиқ саодат йўқлигини намоиш этди. У шу даврда ёзган шеърий ва публицистик асарлари билан она-Ватан мустақиллиги йўлида курашаётган ватандошларининг энг олдинги сафида бўлди.

Фитратнинг 1918–1923 йиллардаги ижодий ва ижтимоий фаолияти. 1918 йил феврида Туркистоннинг харбий комиссари поручик Е. Перфильев бошчилигидаги большевикларнинг яхши қуролланган қисмлари хунталаб арман дашноқлари билан бирга Кўконни қонга ботирдилар. Айрим манбаларга кўра, Кўкон шаҳри уч кун давомида снган, 10 мингдан ортиқ киши ўлдирилган. Фарғона водийсидаги 180 қишлоққа ўт қўйилган. Ерли халқдан Марғилонда 7000, Андижонда 6000, Наманганда 2000, Бўзқўрғон ва Кўконқишлоқда 4500 га яқин киши ўлдирилган.²

Бухоро амирининг 1917 йил 7 апрель фармони (манifestи)дан кейин Фитрат Самарқандга кўчиб бориб, «Хур-

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. III жилд. Драмалар. Публицистик мақолалар. –Т.: 2003. 198–199-бетлар.

² Қ а р а н г: Косимов Б. Селинг учун тирилдим, она!.. –Т.: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил 5 июнь.

рийат» газетасига мухаррирлик қилади. Газета моддий жиҳатдан оғир аҳволда қолгач, мухаррирлик лавозими-ни Муҳаммадқул Уринбой ўтлига топширади. Бухорога қайтиб, инкилобий-ислохотчилик фаолиятини давом эттиради. Аммо «Колесов юриши»дан сўнг амирнинг қаҳр-газабига учраган Фитрат бир неча маслақдоплари билан Тошкентга қочиб келишга мажбур бўлади.

Фитрат ҳаёти ва фаолиятининг Тошкент даврида рўй берган энг муҳим воқеаси «Чигатой гурунги»нинг Ўзбекистондаги биринчи адабий уюшма сифатида тузилишидир. Ўтган асрнинг 20-йилларида яратилган адабиётшунослик ва тилшуносликка оид асарларда «чигатой адабиёти», «чигатой тили» атамалари кўп учрайди. Фитрат «Чигатой адабиёти» деган мақоласида Ўрта Осиёдаги туркий тилларда яратилган адабиётнинг «Чигатой адабиёти» деб аталиши Чингизхоннинг ўғли Чигатой номи билан боғлиқлигини эътироф этган. Унинг ёзишича, Чингизхон 1224 йилда қурултой чақириб, босиб олган ерларини ўғилларига бўлиб берган. Бинобарин, Чигатой тасарруфидаги юртларда яшаган халқнинг тили «чигатой тили», адабиёти эса «чигатой адабиёти» деб аталган. Фитрат бу атамалар Лутфий, Навоий, Муҳаммад Солиҳ ва Мажлисийнинг асарларида ҳам учрашини таъкидлаб, жумладан, Навоийнинг куйидаги сўзларини келтиради: «Ажам шуароси ҳар печук қоидаким афкорга зеб ва оройиш кўргузиб эрдилар, чигатой лафзи билан рақам урдим». Фитрат бошқа шонрлардан ҳам мисоллар келтиргач, бундай ёзган: «Эл билан тил чигатой аталгач, адабиётнинг-да чигатой аталиши шундан келиб чиқади. Лекин бу «чигатой адабиёти» деган истилоҳ, албатта, янгидир. Бу истилоҳ у қадар илмий эмасдир».²

«Чигатой гурунги» - номининг «у қадар илмий» бўлмаганига қарамай, 1918 йил ноябрь ойидан 1921 йилнинг 10 январига қадар кечган даврда Тошкентда яшаган

² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Илмий мақолалар. — Т.: «Маънавият», 2000. 37–38-бетлар.

шоир ва ёзувчилар, илм-фан, мактаб ва маориф ходимлари ҳамда санъаткорларнинг адабий-маърифий уюшмаси сифатида фаолият олиб борди. Фитратнинг бу уюшмани тузишдан мақсади. биринчидан, тарқок ҳолда яшаётган илм ва ижод аҳлини бирлаштириш, иккинчидан, шоир ва ёзувчиларнинг янги асарларини тинглаб, муҳокама қилиш, учинчидан, даврнинг адабий-маърифий ҳаётида фаол иштирок этиш, тўртинчидан, мусика ва театр ишларини жонлантириш, бешинчидан, луғат гаркиби ва грамматик тузилиши мураккаб бўлган ўзбек адабий тилини ислоҳ қилиш, араб ва форс сўзларини қадимий туркий сўзлар билан алмаштириш, рус тилидан кириб келиши мумкин бўлган сўзларнинг ўзбекча муқобилини ишлаш, ҳуллас, янги, замонавий ўзбек адабий тилини яратиш эди. Шундай улут мақсадларга эришиш учун «гурунг» қошида тил ва имло, адабиёт, мусика ва театр тўдалари ташкил этилган эди. «Гурунг» иштирокчилари 1919 йилда халқ маданий меросини тўплаш ва ўрганиш мақсадида Бухоро ва Самарқанд ҳамда Фарғона водийси шаҳарларига илмий экспедициялар уюштирадilar. 1921 йилда Ўзбек билим ҳайъати билан ҳамкорликда хусусий кутубхоналарда сочилиб ётган ва йўқолиб кетиши мумкин бўлган ноёб китобларни аниқлаш, тўплаш ва ўрганиш мақсадида Самарқанд ва Бухоро шаҳарларига борадilar. Улар ташаббуси билан 1921 йилнинг январь ойида Тил ва имло масалаларига бағишланган курултой бўлиб ўтади. Ҳ. Болтабоевнинг аниқлашича, 1919 йилда нашр этилган «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри» ҳам Фитратнинг рисоласидир.

Фитрат ҳаёти ва ижодий-ижтимоий фаолиятининг барча босқичларида шу қадар кўп ишларни амалга оширганки, афсуски, уларнинг айримлари шу вақтгача аниқланмай келади.

Фитратнинг 20-йиллар аввалида амалга оширган кутлуғ ишларидан яна бири «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) альманахидир. У мазкур альманахга ўзи, Чўлпон ва Эл-

бекнинг шеърларидан ташқари, ёшлар орасидан стишиб чиқастган умидли шоир Боту (Маҳмуд Ходиев)нинг шеърларини ҳам киритган.

Мазкур тупламдан ўрин олган шеърлар орасида шоирнинг лирик кечинмалари мавж урган сатрлар билан бирга даврнинг қонли манзаралари муҳрланган лавҳалар ҳам оз эмас. Хусусан, у Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» шеърини эслатувчи «Шарк» шеърида бундай ёзган:

*Қуш боқиш-ла қарангиз,
Бунда бу кун нелар бор:
Ўтлар аро ёниб турган қишлоқлар,
Хирмон бўлиб ётган гавдалар жонсиз,
Оқмоқдадир қизил қондан ариқлар,
Тинч турганлар таланадир омонсиз. .*

Туркистон халқларининг энди «қизил мустамлакачилар» зулми остида эзилаётгани билан муроса кила олмаган Фитрат мустақиллик учун кураш ғоялари балкиб турган «Темур сағанаси», «Ўғузхон» (1919), «Чин севиш» (1920), «Або Муслим Хуросоний», «Қон» (1921) пьесаларини ёзади. (Афсуски, бу асарлардан фақат Ғози Юнус томонидан нашр этилган «Чин севиш» драматигина бизгача етиб келган.) Шунингдек, «Шарк сиёсати» (1919) туркум мақолаларини алоҳида китобча шаклида нашр этади.

Агар Ҳамид Олимжон мақоласидаги «аксилнқилобий», «пантуркистик» сингари эпитетларни олиб ташлаб, улар ўрнига уч нукталар қўйсақ, у «Темур сағанаси» драмаси ва Фитратнинг шу даврдаги ижоди ҳақида бундай ҳақ гапни айтади:

«Фитратнинг «Темур сағанаси» драмасида шундай...фикрлар айтилади: «Ҳоконим, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кўмак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сўлган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қоровули сенга арз этарга келди».

Бу ...программа бу вақтдаги Фитратнинг бутун ижодининг моҳиятини ташкил этади... У бутун «турк эли»га мурожаат қилади ва «Турон»ни инқилобдан, пролетар инқилобининг тўлқинларидан тортиб олишга чақиради».¹

Замондошларининг нақл қилишларича, Фитратнинг юрак қони билан ёзилган «Темур сағанаси» спектакли ҳам, «Ўғузхон» спектакли ҳам томошабишларни ларзага келтириб, уларда Туронни босқинчилар чангалидан халос этиш, эрк ва хуррият учун кураш туйғуларини уйғотган.

Фитрат 1920 йилда «Чин севиш» драмасини ёзгач, хали бу асар сахна юзини кўриб улгурмай, унинг давоми - «Ҳинд ихтилолчилари» драмасини ёзади. Бу асар Германияга ўқишга борган бухоролик талаба Вали Қаюмхон ҳамда Анна фон Сабайннинг саъй-ҳаракати билан 1923 йили Верлагда нашр этилгани учун адабиётшунослар унинг яратилиш санасини 1923 йил деб келадилар. Ҳолбуки, Чўлпон «Чин севиш» («Иштирокиюн» газетаси, 1920 йил 25 ноябрь) деган тақризида: «Чин севиш»нинг ёзгувчиси унинг давоми дейилса бўлатурғон «Ҳинд ихтилолчилари»ни ёзиб битирган», деб очик-ойдин ёзган. Бу ҳар иккала асар гарчанд хинд истиклолчиларининг инглиз мустамлакачиларига қарши кураши мавзусига бағишланган бўлса-да, драматург аслида инглизлар ўрнида мустамлакачи русларни, хинд ихтилолчилари ўрнида ўзбек халқининг ватанпарвар фарзандларини назарда тутган. Драматургнинг мустамлакачиларга бўлган ошқора нафрати, асар қаҳрамонлари Раҳимбахш билан Дилнавознинг «Инглизнинг энг яхши тарбияси уни Ҳиндистондан қувмоқдир. Инглизни Ҳиндистондан қувмоқ эзгу ишларнинг биринчисидир», де-

¹ Ҳамид Олимжон. Мукаммал асарлар тўплами. VI жилд. Адабий-танқидий мақолалар. - Т.: «Фан», 1982. 218-б.

ган сўзлари гомошабинларни оёкка турғизган. Фитрат бу икки асари билан ўзбек адабиётига истиклол учун кураш мавзуини биринчи бўлиб олиб кирган, дейиш мумкин.

«Ёш бухороликлар» шу йилларда дастлаб Колесов, сўнгра Фрунзе раҳбарлигидаги кўшин ёрдамида амирликни тугатиш ва Бухоро Халқ Жумҳуриятини барпо этиш мумкин, деган фикрга келдилар. Фитрат 1919 йилда Бухоро компартиясига аъзо бўлиб кирди. 1920 йил сентябрида Бухоро Халқ Шўро Жумҳурияти ташкил этилганидан сўнг, 1922–1923 йилларда Жумҳуриятнинг ташқи ишлар ва маориф ноziри, жумҳурият Нозирлар Шўросининг раис ўринбосари лавозимларида хизмат килди. Аммо у 1923 йилда хизмат вазифасини сунистеъ-мол килганликда айбланиб, Бухоро заминидан кетишга мажбур бўлди.

Фитратнинг 1923–1936 йиллардаги ижодий ва ил-мий фаолияти. Фитратнинг Москвага қачон ва нима сабаб билан борганлиги ҳақида илмий адабиётда аниқ маълумот йўқ. Тахмин қилиш мумкинки, у Бухородаги фаолияти даврида давлат маблағидан мақсадли фойдаланмагани (шаҳар йўлларини таъмирлаш ишларига ажратгани) учун айбланиб, хизмат вазифасидан озод этилгач, Москвага борган. Айрим хотираларда Фитратнинг бу сафари «сур'ун» деб тилга олинади. Фитратнинг шўро давридаги тадқиқотчиси Ҳамид Олимжон эса тилга олинган мақоласида: «1923 йилда Фитрат Туркистон воқелигидан ажралган ҳолда Москвада кўринади», деган сўзларни айтиш билангина кифояланган. Тахмин қилиш мумкинки, Фитрат шогирди, Бухоро Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси Файзулла Хўжаевнинг ёрдами ва хати билан Москвага бориб, А. Самойлович раҳбарлик қилаётган Лазарев номидаги Жонли Шарқ тиллари институтида шарқшунослик масалалари билан шуғулланиб, форс тили ва адабиёти бўйича маърузалар ўқиган. Баъзи бир хотираларга қараганда, у шу йили Москвада иш бошлаган

Ўзбек драма студияси билан, шунингдек, Ленинграддаги Шарқшунослик институти билан ҳамкорлик қилган. Баъзи бир адабиётшунослар Фитратнинг шу йилларда Ленинград давлат университетиди маъруза ўқигани (демак, ишлагани) тўғрисида ҳам маълумот берадилар. Чунончи, профессор А. Кулжонов «Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат» деган мақоласида бундай ёзган: «Бу йиллари у Лазарев номли Жонли Шарқ тиллари (кейинчалик СССР Фанлар академияси Шарқшунослик) институтида илмий ходим бўлиб ишлайди ва шу илмгоҳда ҳамда Ленинград Дорилфунунида маъруза ўқийди. Шу боис Ленинград университети уни профессорлик унвонига муносиб билади ва тавсия қилади. Жонли Шарқ тиллари институтининг Илмий Кенгаши унга бундай юксак унвон бериш ҳақидаги тавсияни маъқуллайди. Шу тарзда Фитрат бутун Ўрта Осиёда биринчи профессор сифатида тарихимизда кўп қайд этилади».¹ Афсуски, бу сўзлар бирор ҳужжат ёки иктибос билан тасдиқланмаган. Фитратнинг Ленинград давлат университетиди хизмат қилганига ҳам, унга шу университет Илмий Кенгаши томонидан профессорлик унвони берилганига ҳам ишонил қийин. Манбаларда қайд этилишича, Фитрат Москвадалик йилларида ўксик бир қайфиятда бўлган. Профессорлик унвони эса унга ва тарихчи Булаг Солиевга бир кунда Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги қошидаги Давлат илмий кенгашининг қарори билан берилган.

Фитрат Москвадалик даврида Жонли Шарқ тиллари институтида хизмат қилиш билан бирга бадиний ижод билан ҳам шугулланди. У 1923–1924 йилларда Чўлпон адабий эмақдоши ва айни пайтда тингловчиси бўлган Ўзбек драма студияси билан яқин алоқада бўлгани ва, эҳтимол, Чўлпон билан Москва театрларининг айрим спектаклларини кўриб, улар таъсирида бўлса керак, 1924 йилда

¹ Кулжонов А. Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат. - «Улистон», 1996, 4-сон. 37-б.

«Абулфайзхон» трагедиясини ёзади. Асар аштархонийлар сулоласининг Бухоронинг сиёсий ҳаётидан кетиши ва мангит амирларининг салтанат тепасига келиши – Бухоро тарихидаги икки ҳукмрон сулоладан бирининг инқирозга юз гутиши, иккинчисининг эса тарих саҳнасига чиқиши мавзуйига бағишланган. Абулфайзхон аштархонийларнинг Бухорони идора қилган сўнгги вакили бўлиб, Шекспирнинг «Генрих IV» сингари тарихий хроникаларидаги ўта шафқатсиз кироллارни эслатади. Бундай кироллар раиятга ҳам, ўзидан аввалги подшо ва амирларга нисбатан ҳам қандай шафқатсиз бўлган бўлсалар, ўзлари ҳам шундай шафқатсизликнинг қурбони бўлганлар.

Абулфайзхон салтанат тепасига келган кундан бошлаб шу қадар кўп хунрезлик қилганки, ҳатто одам ўлдиривериб чарчаган. У ҳаётининг шундай соғиларидан бириладилидагини бундай баён қилади:

«Х о н (ёлғиз). Шу тирикликданда бездирдилар мени. (Туриб юрадир.) Бир душманнинг қони қурумайин яна биттаси чиқиб қоладур. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймай турғондек кўринадир. Қачонгача ўлдираман уларни! Ортук ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Буларни ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур? Йўқ... Йўқ! Буларнинг ўзи йўлга келмайдир. Ўлдураман, ўлдураман. Дунёда битта душманлик қолмагонча қон тўкаман. Улфатнинг сўзи шу: «Подшоҳлик қон билан суғорилатурғон оғочдир...»

«Подшоҳлик қон билан суғорилатурғон оғочдир». Фитрат шу сўзлари ва, умуман, «Абулфайзхон» трагедияси билан XX асрнинг 30-йиллари охирида СССРда рўй берган даҳшатли фожиа – 1937–1938 йиллардаги сиёсий қатагоннинг келиб чиқиш сабабларини очиб ташлади ва башорат қилди, дейиш мумкин.

Фитрат Москвадалик даврида яна «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924) шеърини драмаси, «Қиёмат» (1923) ҳаёлий ҳикояси ва «Бедил. Бир мажлисда» (1923) фалсафий

очеркини яратди. Сўнгги икки асар «Абулфайзхон» билан бирга Миллатлар ишлари комиссарлиги қошидаги Марказий Шарқ нашриёти (1924 йилдан «СССР халқларининг марказий нашриёти») томонидан нашр этилган.

Фитрат 1924 йил охири – 1925 йил бошларида, Ҳамид Олимжон гаъбирича, «миллий-мулкый чегаралаш, ср-сув ислоҳоти замонида» Москвадан қайтади.

1917 йилдан кейин Ўзбекистонда олий ўқув юртлари ва илмий муассасалар сонининг ортиши билан 1920 йилда Маориф халқ комиссарлиги қошида Илмий бўлим тузилган эди. 1921 йил июнида шу бўлим Илмий кенгашига айлантирилади. Кейинчалик унинг вазифалари янги ташкил этилган Давлат илмий кенгаши (ДИК)га олиб берилади. 1924 йил ноябрида эса ДИК замирида Академик марказ ташкил этилади. 1925 йил 14 июнда Москвадан қайтиб келган Фитратга берилган гувоҳномага караганда, у шу вақтдан эътиборан Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги қошидаги Академик марказнинг штатдаш ташкари ходими бўлган.

Фитрат Москвадан қайтиб келганидан сўнг, Самарқанддаги педагогика академияси, Бухородаги ўқитувчилар институти, Тошкентдаги Ўзбекистон давлат илмий-тадқиқот институти, Маданий қурилиш илмий-тадқиқот институти (Тил ва адабиёт институти) каби ўқув юртлари ва илмий муассасаларда профессор лавозимида хизмат қилди. У асосий вақтини педагогик фаолият ва илмий-тадқиқот ишларига бағишлади. У шу йилларда адабиёт-шунослик («Адабиёт қондалари», 1926; «Энг эски турк адабиёти намуналари», 1927; «Ўзбек адабиёти намуналари», 1-жилд, 1928; «Форс шоири Умар Ҳайём», 1929; «Аруз хақида», 1936), тилшунослик («Сарф», 1922, 1925–1927; «Нахв», 1925–1927, 1930) ва санъат («Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи», 1927) масалаларига бағишланган китобларни, шунингдек, ўзбек, тожик ва рус тилларидаги ўнлаб мақолаларини чоп этди. Рус тилидан

Н. Наримоновнинг «Ленин ва Шарқ» (1925), араб тилидан Шамси Камолнинг «Амалий ҳандаса» (1925) асарлари ўзбек тилига таржима қилди. Унинг сўнгги ўн йил мобайнида тил, адабиёт, санъат ва тарих бўйича эълол қилган китоб, рисола ва мақолаларини ёзиш учун бир китобнинг эллик йиллик умри етмаслиги мумкин. Ҳолбуки, Фитрат бизга маълум бўлган бу асарлардан, шунингдек, бизгача етиб келмаган «Бегижон», «Улуғбек», «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Або Муслим Хуросоний» пьесалари, «Тўлкин» опера либреттосидан ташқари, америкалик олим Э. Олворт берган маълумотга кўра, «Учкун» (1921) шеърлар тўпламини, «Энг эски мўғул тили луғати» (санаси номаълум), «Ўзбек адабиётига оид кироат китоби» (1928), «Қадимги турк адабиёти изланишлари» (1930), Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғотиг турк» (санаси номаълум), «Форс адабиётининг тарихи» (1935) китобларини нашрга тайёрлаган.

Совет давлати тарих саҳнасига чиққан кунларидан бошлаб динга қарши кураш эълол қилди. Совет давлатининг тарғибот ва ташвиқот органлари агеизмдан, бошқа миллақаларда бўлганидек, Ўрта Осиёда яшаган миллақаларни ҳам советлаштиришда, улар миллий-маърифий урф-одақларини ситиб чиқаришда қурол сифатида фойдаланди. Динга қарши кураш 20-йиллардаги ўзбек матбуоти ва адабиётининг етакчи мавзуларидан бирига айланди. Бухоро амирлигининг инкирозга юз тутишида диний фанатизмнинг катта роль ўйнаганини кўрган ва билган Фитрат ҳам бу сиссий кампаниядан четда турмади. У «Қиёмат» (1923) хаёлий ҳикоясидан кейин «Меъроҷ», «Заҳронинг имони», «Зайд ва Зайнаб», «Оқ мазор» (1928) сингари ҳикояларини ёзди. Унинг «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924) шеърлий драмаси ва «Рўзалар» (1930) «икки пардалик бир томоша асарча»си ҳам шу мавзунинг муайян кирраларини ёритишга бағишланган эди. Ўз ватанининг Шарқ ва Ғарбдаги тараққий этган мамлақатлар

каторидан ўрин олишини истаган адиб назарида, сохта диний ақидаларни халқ онгидан ситиб чиқармай туриб, бу улуғ мақсадга эришиш мумкин эмас эди.

Фитрат 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб совет даври мавзуларида асар ёзмаётганликда айблана бошлади. У большевиклар гомонидан амалга оширилаётган аксар тadbирларнинг ўзбек халқи манфаатларига зид эканлигини кўрди. Шунинг учун ҳам замонавий мавзулардан қочишда Фитратнинг ижодий позицияси ўз аксини топган.

«Арслон» (1926), «Шўриши Восеъ» («Восеъ кўзголони», 1927) драмалари ва бизгача етиб келмаган «Тўлқин» (1934) опера либреттоси¹ Фитратнинг драматургия соҳасида яратилган энг сўпғти асарларидир.

«Арслон» «бурунги Бухоро хонлигида яшаган деҳқонлар ҳаётидан олинган» драма бўлиб, унда бойлар ва амалдорлар зулми остида эзилган кишлоқ аҳлининг ачинарли ҳаёти тасвир этилган. Драма марказида бевабечоралар ижтимоий онгининг Арслон ва Тўлғун сингари қаҳрамонлар мисолида уйғониши ва уларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашиши масаласи туради. Муаллиф асардаги: «Жумҳуриятимиз томонидан муваффақият ва адолат билан ижро этилмоқда бўлган ер ислохотига бағишлайман», деган бағишлов сўзи билан гўё совет даврида бўлаётган воқеаларга муносабат билдиргандек бўлади. Аммо бу сўзларга жиддий эътибор берсак, уларда адиб истехзоси яширинганини сезиш қийин эмас.

Совет давлатининг «эски» зиёлиларга бўлган муносабати кундан-кунга ёмонлашаётган кунларда Фитратни, бир томондан, Тожикистон, иккинчи томондан, Миср ислом республикаси раҳбарлари ўз ватанларига ишга таклиф этдилар. Фитрат Қоҳира университетининг фах-

¹ Бу асар кейинчалик К. Яшин гомонидан қайта ишланиб, «Ёўроп» номи билан сахна юзини кўрган. Бу биринчи ўзбек операси мусикасини композитор Мухтор Ашрафий ёзган.

рий профессори бўлиб ишлаш ва иззат-иқромда яшашдан кўра, қандай шароитда бўлмасин, ўз халқига хизмат қилишни афзал деб билди. Аммо кўп ўтмай, 1937 йилнинг даҳшатли бўрони кўтарилиб, Фитрат маънум йилнинг 24 апрелида қамокка олиниб, 1938 йил 4 октябрда отиб ташланди.

Фитрат ўзбек халқининг XX асрда етишиб чиққан буюк комусий билим соҳиби эди. У биз учун, биринчи навбатда, олим, шоир, носир, драматург, публицистдир. У бадиий ижоднинг шу соҳаларида яратган асарлари билан XX аср ўзбек адабиёти, шу жумладан, янги ўзбек шеър тузилишининг шаклланишига улкан ҳисса қўшди. У ўтган аср бошларида Туркияда таҳсил кўрганига карамай, Ватанига қайтиб келгач, айниқса, «Чигатой гурунги»га раҳбарлик қилган чоғларидан бошлаб миллий тараккиётнинг «ўзбекча» модели учун изчил кураш олиб борди. Фитратнинг юрт қайтуси билан тўйинган шеърӣй ва насрий асарлари, мустақлақачиликка асосланган мустақид давлат тузумини феш этувчи драмалари унинг эрк ва хуррият учун, мустақиллик учун мардона курашган адиб бўлганини тўла тасдиқлайди.

Наим КАРИМОВ,
филология фаълари доктори,
профессор.

«ЎЗБЕК ЁШ ШОИРЛАРИ» ТЎПЛАМИДАН

КИМ ДЕЯЙ СЕНИ?

Оплоғим, худой асрагай сени,
Кўз балосидан сақлагай сени.
Сен жаҳоннинг энг нозаниннисен,
Қайгуларга ҳеч солмагай сени.

Қип-қизил гулим, сп-ёруг ойим,
Кетмай тур, бироз мен кўрай сени.
Дарди жонимнинг сен давосими?
Мунгли кўнглумнинг подишосими?

Гулни сен, кўзим, жоғми сен, кўзим?
Кўнглимнинг бути ё худосими?
Билмадим, гулим, айт ўзинг кулиб,
Ошикинг нечук атагай сени?

БИРОЗ КУЛ

Кўз ёшларим букун тагин оқадими?
Қизил гулим бошқаларга кулар-да.

Қизил гулим, борлигимнинг султони!
Жоним, сенинг хаёлингда кучайди.
Юрагимнинг энг қимматли армони,
Нечук менга марҳаматинг озайди?
Икки кўзим, малак юзим, севдигим,
Жонлар сенинг юзгинангдан айлансун.

Кизил гулим, қора кўзим, тилагим,
Дунё сенинг боқошингдан ўргулсун.

Ёлғиз ёрим, юзингга ҳеч боқолмам,
Кўнгил дардин оёғингга тўколмам.
ТуПРОҚ каби йикилмишам йўлингга
дея олмам.

Истар эсанг менга келиб гапурма,
снимда ҳеч ўтурма.

Ёлғуз йиглаб узокдан турғанимни
Кўрганингда, марҳамат эт, бироз кул!

АЧЧИГЛАНМА ДЕГАН ЭДИНГ

*Умидсизлик ханжари билан яраланган
бир юракнинг энг сўнги армуғони*

Эрка малак, аччиғланмам сенга,
Учирсанг-да кўкка юрак кулин.
Аччиғланмам сенга, нозли куёш,
Ёндирсанг-да умидимнинг гулин.
Борсун, ёнсун умидимнинг гули,
Кўкка учсун юрагимнинг кули,
Сўлсун рухим, борлигим-да битсун.
Ўксиз кўзнинг ёши каби ишким
ТуПРОҚ узра тўкулсун-да кетсун.
Тилакларим, армонларим, шёърим.
Кўмилсунлар, керакмаслар менга,
«Ҳаёт» деган копқон борсун,
Парчалансун, битсун, йўколсун
Бирок, сен... ким, хаёлингга рухим
Толпинадур – яша, бор бўл, туташ.

МИРРИХ ЮЛДУЗИГА

Гўзал юлдуз, еримизнинг энг қадрли тувғани!
Нега биздан қочиб мунча узокларга тушибсан,
Тувғанингга нечун сира гапурмасдан турибсан?
Сўйла, юлдуз, холинг надир? Нечук топдинг дунёни?
Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар,
Сўйла, юлдуз, сенинг дағи кучоғингда бўлурми?

* * *

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар.
Ўртоқ қонин қонмай ичкан зулуклар,
Қардош этин тўймай еган коплолар?
Борми сенда, ўксуз йўксушлиш қонин
Гурунглашиб, чоғир каби ичкалар?
Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз қолчилигин тўлдирғали бузганлар.
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз қозонин қайнатгучи хоқонлар.
Борми сенда қорин-қурсоқ йўлида
Элин, юргин, борин-йўғин сотқонлар?

ОВУНЧОҚ

Мирмуҳсинга * бағишладим

Тўсиб турган ойдинликнинг йўлини
Шу қоп-қора, эски, титрак булутлар,
Кучли бир ел кўргач, турмас, йиртилар.
Умид кунни сенинг учун ҳам туғар.
Қайғурмағил сира, эй ҳақ туйғуси!
Буқун сен
Эзиласан билимсизликдан оргик.
Шу қоронғу, юракларни (нг) бутунлай
Сўкиш, қарғиш, лаънат аралаш бўғиқ

Товушлари сенга тўғри юксалган.
Қувиласен бу сезгусиз ўлкадан.

* * *

Кимсасизлик нучмогида ёлғузча,
Ўгай она таёғи-ла сурилган,
Йўқсул, ўксуз кизлардай
Инграб, инглаб, оқиб турган бир сойнинг
Қиргогида ўсқан ўксуз бир оғоч
Кўргач, шунинг кўлкасига сигинарсан...
Бирок, ишон — шу ҳолларнинг барчаси
Эрта-индин бутун-бутун йўқолар.
Олдимишни тўсган булут нарчаси
Кучли бир ел кўргач турмас, йиртилар.
Умид гули бизим учун ҳам тугар:
Қайгурмагил, сира, эй ҳақ туйғуси!

ИШҚИМНИНГ ТАРИХИ

(...2а)

Кўб кунлар сендан узоқда мен ёлғиз ўртана қолдим
Ёғдирдим икки кўзимдан ёмғурдек қонли оловлар.
Ёнмишди кўнглим ўти-ла тек сендан ўзга тиловлар,
Ишқининг қайғуларини жон янглиғ бағрима солдим...
Лекин сен, эй, юрагимнинг бирдан-бир севгили ёри,
Кўркамлик боғчаларингда сезмасдан қайғуларимни
булбулдек сайраб учардинг
Кўжларнинг хонига ўхшаб, кимларнинг ўртаганини
Билмасдан ердагиларнинг дунёсин пак ёритардинг.
Қолдикча бўйла хабарсиз ишқимдан, жон чечагим, сен
Кўнглимнинг туйғулари-ла шоирлик сезгуларимни
Бу йўлдан ўтга солардинг,
Бир қўлдан ерга урардинг
Ҳам йўк этардинг фикримнинг тўнлаганини.
Тун-кунлар йиғлаганимнинг асири бўлса керакким,
Сен энг сўнг менга ёндашдинг, руҳимни ўйната қўйдинг

Чексиз бир тонг чироғи-ла сургуллаб кечаларимни,
Юлдузли йўлларни бирдан шеъримнинг олдига очдинг...

ЯНА ЁНДИМ

Юрагимнинг калин, кизгин олови-ла қайнаган
Кўз ёшларим! Қайдасиз?!

Куним каби узун, қора шу кечада кутиб мен
Эришмадим сира сизга... Нега бўйла қочасиз?!

Печун мени сабабсизча унутдингиз – айтингиз?
Ўтинамен... ялинамен, қочмангиз – қайтингиз!

Яна бутун борлигимнинг негизлари емирилди,
Умидимнинг кўп чидамли тераклари йиқилди,
Хаёлимнинг тотли, чучук соатлари бутунлай
Узоклашиб кетди мендан..! Тўсиб турар йўлимни
Умидсизлик қайгулари тонги отмас бир тундай,
Ўлим дахи қутқарғали келиб тутмас қўлимни.

Кеча унинг нур тенгизи бўлган гўзал манглайи
Толғаланмиш кўргач мен...

Ер юзида борлигимни кўрсатмакдан уялдим.

Ютдим бутун қайгуларнинг, мотамларнинг оғусин.

Жон тортғуси бўлган кўзи оғир, нозли сузиларди,

Бироз бурун чоғир ичкан париларға ўхшарди.

Билмам нечун ўйларди..!

Каъба узра айлангувчи кўгарчиндек* юрагим,

Соатларча шул кўзларнинг теграсида айланди.

Бирок у.

Менга сира бокмади.

Йигладим.

Кулдим,

Ялиндим –

Тушундим:

Биртаси ҳам мижозига ёкмади.

Йигла, бироз ўксузланган тилагим:

Мен ҳам сендай бахтсизликка тутундим,

Умидсизлик ора тушиб йўксул жоним ўртанди.

НЕГА БҮЙЛА?

Сен келгач...
Шеърим учун
Қизил гуллар тўшалган,
Юлдузлар-ла безалган
Энг кенг бир йўл очилди.

Сен келгач,
Кўнглимни
Қайғулар-ла, мотамлар-ла ўранган
Қора қалин пардалари
Йиртилди.

Сен келгач,
Хаёлим
Умид, армон чечаклари очилган
Учмох каби боғчаларда булбулдек
Сайраб юрди.

Бирок сен
Ишқингдан
Кеча-кундуз ёниб турган кўнглимнинг
Дардини
Ҳеч сезмасдан кула-кула турар-ла,
Ёнар бутун борлигим... нега бўйла?!

ШОИР

Букун йиғлаб ўтирмишдим, сен келдинг,
Бир шоирнинг бир «сўзи»ни сўзладинг,
Мен у сўзнинг руҳингдаги изларин
Сенинг гўзал кўзларингда ўқидим.
Ўкидукча, у издан
Ўзим учун кўб умидлар тўқидим.
– Умидсизча яшай олмам, нетайин.
Эмиш... Шоир севгилисига сўзган
Бир сўзуда қайғуларини тўқмиш,
Сўзларининг энг охирида ондан.
Рухи учун бироз кўмак истамиш.

Биласанми? Шоир ишкнинг энг нозли,
Эрка, инжик ёғдусидир, туролмас
Маъшукидан кўрмаганча кулушли,
Марҳаматли, чин сезгули бир кўмак,
Мава шудир унинг учун бор тилак.

Шоир

Табиатдан сирли, теран маънолар,
Тириклик-чун очик, тўғри, чин йўллар
Излар – топар, ўзи учун сақламас.

Унларни

Ез гулининг япрогидан гўжилган
«Сўз»лар илан ўраб бизга топширар.

Шоир

Ишқ боғининг тентак, сингирли, ёнган,
Булбулидир. Башарият дунёсин
Кичик, нозли каноти узра кўяр,
Кўклар сари юксалткали талпинар.
Мана шунинг ўксуз, йўксул кўнглини
Кўтармак-чун, гўзалларга тегишдир.
Ким озғина карағайлар, кулгайлар
Инграб турган жонини
Кўллагайлар, бироз кўмак эткайлар.

БЕҲБУДИЙНИНГ САҒАНАСИН ИЗЛАДИМ

Чўкмишди ер узра олам тўсути,
Ўксузлик бойқуши канот қоқарди.
Ботувда қизариб турган булутдан
Эзилган кўнглима мотам ёғарди.
Ҳақсизлик шаҳрининг қон хидли ели
Армоним гулидан бир япроқ узуб,
Баҳорсиз чўлларга совуриб қўйди.
Ул нозли япроғим сўлиб, саргайиб,
Йўксул қолганлардай ҳарён югурди.
Золимлар, мазлумлар, зулумларнинг-да,
Қайгулар, аламлар, ўлумларнинг-да
Барига учради, барчасин кўрди.

Ўз йўқотконин излади, сўрди.
Бир дарак топмагач, бирдан бир тикилди.
Бор кучин тўплади.
Золимнинг тахгини титратган бир товуш
Қичқирди:
– Отамнинг кабрини кай ерга ёшурдинг?!
Бот сўйла!..
Кирили тож кўб кўрқди ботур товшидан,
Сесканиб, титраб... ёшрунди
Бир жавоб бермасдан.

ШАРЧА

Ур, ур!.. Сенинг тирноқларинг нозли, нозли урдикча*,
Юраг имнинг битиб қолган яралари очилсун!
Чолғи қили сенинг нозли тирноқинг-ла титраркан,
Умидимни қоплаб турган қора булут йиртилсун!

ЎГУТ

Оғир йигит, сенинг гўзал, нурли кўзингда
Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим.
Ўйлашингда, турапинида ҳамда ўзунгда
Бу юрт учун қутулишнинг борлигин кўрдим.
Турма – югур, тинма – тириш, букилма – юксал.
Хуркма – кириш, кўркма – ёпиш, йўрилма* –
кўзгал.
Ел йўлини тўсиб турган эски булуғларни
Ёндириб кўй, йиртиб ташла, барчасин йўқ эт.
Қилолмасанг шу ишларни,
Сенинг учун хўрликдир бу..
Икил, йўқол, кет!

ШАРҚ

Қардошларим, мана сизга бир ўлка
Қим, топилмас ер юзида сингари.
Ҳар ёнида кенг, ям-яшил учмоқлар
Жон сувиндан стишқандир гуллари...

Оғочлари яшил кийимлар кийган
Эврилишар топинғали тангрига.

Оғир, юксак, кўркам, хайбатли тоғлар
Ўнгдан,
Сўлдан...
Ҳар сндан
Ҳақ йўлида урушгучи аскардек,
Ясов тортиб, кўкрак кериб юксалган
Кўкдан дахи ўз ҳаққини истардек.

Тенгизлардан канот очиб табиат
Кучокламиш бу севгили ёвдусин.
Тангри дахи музлан, сувдан ҳам тоғдан
Куршатмишдир кўрғон қилиб теграсин -
Ким, ёввойи бир хайвон
Суқуб қолмасун мунга
Йиргич тишин, тирноғин.

Бунда турди ҳар улуснинг ҳар саси,
Бутхонаси, ўт уяси, Каъбаси,
Ҳам мунда ўк яшади.
Бироқ бу кун, эсизларким, бу ўлка
Ҳар томондан таланмишдир йўлсизча,
Маданият деган ғарбли олбости,
Бокинг, бунинг кўкрагидан ўк босди.

Қуш боқиш-ла карангиз,
Бунда бу кун нелар бор:
Ўтлар аро ёниб турган кишлоқлар,
Хирмон бўлиб ётган гавдалар жонсиз,
Оқмоқдадир қизил қондан ариқлар.
Тинч турганлар таланадир омонсиз.
Тўрг-беш яшар бир боланинг бошини,
Боқинг, кескин қилч билан кесмишлар,
Йиғлаб турган онасининг бўйнига
Бир ип билан осмишлар!...
Янгигина келин бўлган бир кизнинг
Кўкрагини эри бўлган йигитнинг

Жонсиз ётган гавдаси узра кўйуб
Найза билан тешмишлар!...
Хотинларнинг пардаси,
Болаларнинг юраги,
Қариларнинг гавдаси,
Йиртилган,
Ёрилган,
Эзилган!..

Ким берган,
Бу ўгурли* ўлкага бунча ўтни?
Ким тўккан
Бу муқаддас ишга бунча қонни?!
Билмайсизми?!

ЎҚИТГУВЧИЛАР ЮРТИГА

Орқадослар, тўпланайлик жаҳлнинг уйин йиққали,
Эл кўзин олган қоронғу пардаларни йиртқали.
Биз эрурмиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тўпланайлик, турк элига тўғри йўллар очқали.

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Биз эрурмиз элнинг инсонлик қонин қайнатғучи,
Турк арслонин ўринсиз уйқудан уйғотғучи.
Маърифат байроғи остига йиғилдик барчамиз –
Ким, бизи отганлара ҳақ йўлларин кўрсатқучи...

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

Ҳайданг: ўртоқ, қутқарайлик жаҳлдан Туронлари,
Ёрутайлик маърифат нури-ла Туркистонлари,
Илм ўчоғида етишкан эр-йигитлар, тўпланинг!
Қочирайлик жаҳл урдусин*, очайлик онглари. .

Эллари маҳвдан қутқаран илм эрур,
Бизлари ҳам бу кундан ўзи қутқарур.

«ЮРТ ҚАЙГУСИ» ШЕЪРЛАР ТУРКУМИ

ЮРТ ҚАЙГУСИ

Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керакдир?
Номусми, виждон била имонми керакдир?
Темур била Чингиз қони тошди томиримиздан,
Айтгил! Сени қутқармоқ учун қонми керакдир?
Ёв суқғали келгач қиличини юрагингга,
Туш олдига, ол кўксуми -- қалқонми керакдир?
Бок, бок, мана турк тенгизи тошқун қила қолди,
Турон ёвини қувғали гуфонми керакдир?
Турон, йигилинг, барчага бок, қалқиди оёқга,
Юрғида қоровул қўйғали арслонми керакдир?

ЮРТ ҚАЙГУСИ

(Соҳма)

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!
Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга
қолдинг?

Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг*,
Отиллаларнинг** шонли бешиклари! Қани у чиқдиғинг
юксак ўринлар? Қуллик чуқурлариға недан тушдинг?!

Дунёни «урҳо»лари билан титраткан йўлбарс юракли
болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратурған
тоғ гавдали ўғлонларинг қани? Нечун товушлари чик-
майдир?

Ер юзининг бир неча полвошлари бўлган ботир туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Кураш майдонтарини ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун... Нечун... нечун..? Гапур менга, эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?!

Ер юзининг буюк салтанатларини сен қурмадингми? Хиндистоннинг, Эроннинг, Оврўпанинг улуғ хоқонларини сен юбормадингми? Эй хоқонлар ўчоғи! Эй қаҳрамонлар тугойи!*** Қани у чақмоқ чақишли ботир хоқонларинг? Қани аввалги ўқ юрушли, отли бекларинг? Нечун «урҳо»ларинг эшитилмайдир?

Дунё халқини бўйсундирган салтанатларинг нечун бузилди? Инсонлик оламини қанотлари остига олган хоқонлиғнинг нечун кучи ўлди? Кучингми кетди? Кимсасизми қолди?

Йўк... йўк... Тангри ҳаққи учун йўк!.. Сен кучсиз эмассан, сен кимсасиз эмассан! Бугун ер юзида саксон милйун**** боланг бор. Буларнинг томирларидаги қон чингизларнинг, темурларнинг қонидир. Буларнинг кучлари сенинг кучингдир!

Эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!

Қайғурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йиғитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашидир.

Ёлғиз... Оҳ, ёлғиз... тарқалишидир.

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

(бир ўзбек тилидан)

Ётсам тушумда, уйғонсам ёнимда, кўз юмсам миямда, кўз очсам қаршумда мунгли бир хаёл келиб турадур! Бу бир хотун хаёли... Бир хотунки, эғнида илакли, лекин йирлиқ ва эски бир кўйлақдан бошқа бир кийими йўк. Бош-аёғлари яланғоч, тирсақларигача қоп-қора лойқадан ботган, бақирурға товуши, қутилуурға кучи қолмаган!..

Карайман: кимсасизлик юкиндан оригланган танда
золимона урулган қамчиларнинг яраси бор. Кўраман:
жоҳилона қилинган эмлардан носулга* кайтган ярала-
риндан қонлар окиб турадур!..

Эй мунгли хогун, сен кимсан?

Эй гамли опа, нечук мундан айрилмайсан?

Ёнимда, кўзимда, миямда, юрагимда нима ахтарасан,
нечук кетмайсан?

Қайгу тутунлари ичра ёгдусиз қолган кўзларинг, у
ёш ёмгурларинг нечун тўкадир? Зулм занжирлари билан
боғланган қўлларинг нечун ҳар ёнга узатиладир, нима ти-
лайсан?..

Оҳ... Билдим... билдим... Англадим!

Сен менинг Ватанимсан, Ватанимнинг мунгли хаёли-
сан.

Эй муқаддас Туронимнинг хаёли, кетмай тур, айрил-
ма.

Ёнимда, кўзларимда, юрагимда, виждонимда қол, кет-
ма.

Туроним, сендан айрилмоқ – менинг учун ўлимим.

Сенинг учун ўлмоқ – менинг тириклигимдир.

Паноҳим, саждагоҳим, умидим!

Ёвларинг сени шу кунгами солдилар?

Тилагим, истагим, саодатим!

Болаларинг сени шу ҳолдами қўйдилар?

Суйунчим, овунчоғим, ўчоғим!

Золимлар сени кимсасизми кўрдилар?

Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен, бутун борлигим
билан сенга кўмак қилурга ҳозир. Мана мен чин кўнгил
билан сенинг йўлингда ўлурга рози.

Қоф тоғлари йўлимда тушса,

Тамуг** оловлари қаршумдан чиқса,

яна сен сари кетарман.

Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса,

Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорил-
са.***

яна сен сари кетарман.

Дуненинг бутун балолари бошимга тўкулса,
Зулм чўлининг темир тиконлари кўзларимга кирса,
яна сени қутқарарман.

Мен сенинг учун тиридим,
Сенинг учун яшарман,
Сенинг учун ўлурман.
Эй туркликнинг мукаддас ўчоғи!
Ўлим сенинг ўлимингни истаганларга,
Нафрат сени кўмгани келганларга!

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

(Темур олдинда)

Бағрим ёник, юзим кора, кўпгим синик, бўйним бу-
кук.

Сенинг зиёратингга келдим, султоним!

Эзилган бошим, кисилган виждоним. куйган коним,
ўртанган жоним учун бу сағанапдан даво излаб келдим,
хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўруб, ҳам чекиб келган
туркнинг қонли кўз ёшларин этакларингга тўқарга кел-
дим.

Қоронғуликлар ичра ёгдусиз қолган ўзбек кўзлари
учун тупроғингдан сурма олғали келдим.

Номусини бад кишиларнинг аёғлари остинда кўриб
турклик кони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошғай,
тамуғ оловлари каби сочрағай.

Лекин ўз кучсизлигин англаб қайтиб ўтирган ва қон
ийглаган туркнинг ҳолини айтарга келдим, хоқоним!

Улуғ хоқоним! Турклик шарафи таланди.

Турк учун кўйдигинг давлат битди, турк остиға
қурдигинг хоқонлик ёғийгами кетди.

Туркнинг номуси, эътибори, иймони, виждони золим-
ларнинг аёғлари остинда қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қулларга тушди.

Туркнинг билгиси, онғи, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди.

Сенинг қиличинг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди.

Сенинг кучинг билан дунё хўжаси бўлган турк қарлуқ темирларига* кирди.

Хоқоним!

Туркликка хиёнат қилганлар турк бўлсалар ҳам қонларини окизмоқ сенинг муқаддас одатингдир, ётма, тур!

Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, ур, ўлдур!
Султоним!

Биламан, шу тобда сенинг у юксак ва улуг руҳониятинг мен каби тубан руҳли ва ҳимматсиз бир боласининг шу ҳолига газабли кулуб турубдир.

Биламан, шу чоғда сенинг тўлқунли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир ўғлингнинг шу кўринишиндан нафрат қиладир.

Чунки юкорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим,

Сенинг Туронингни ўзим талатдим,

Сенинг турклигингни ўзим эздирдим,

Сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмаса эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди.

Мен қўлимга топширдиғинг қилични ташлаб, чолғуни олмаса эдим, Туроним таланмас эди!..

Мен ёлғиз қонли кўз ёшларимни бу сағанангга тўкмак учун эмас. ўз ёзиқларимни иқрор этарга келдим, **ХОҚОНИМ.**

Мени қўйма!

Мен ёлғиз ёзиқларимни иқрор этарга эмас, Туронга бердигим зарарларни тўламоқ учун келдим, **ХОҚОНИМ.**

Мендан нафрат этма!

Эй арслонлар арслони!

Меним ёзукларимдан ўт,

Мени кўлимни тут,

Белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

Сенинг дунёга сиғмаган ғайратингга ояғ ичаманки,
Туроннинг эски шараф ва улуглигини қайтармасдан бурун
аёлларингда ўтирмасман.

ЮРТ ҚАЙҒУСИ

(Она билан ўғил)

— Она! Нечунгина йиғлайсан? Бугун саодатга эришдик, яна қайғурасанми? Бугун ўз тилагингга етишдинг, кўз ёшларингни тўқадирсанми?

Эмди қайғурмок чоғи битди, йиғламок палласи йўк бўлди, роҳат кунларинг етишди, онам!

— Ох... ўғлим, арслоним! Мустабид ҳукумат уйимни талагди: буюк биноларимни йикитди; суюкли ўғлонларимни ўлдурди.

Тахаммул эдим, сабр қилдим, кимсага бир оғиз сўз бу тўғрида очмадим. Негаким, қўлларинда қилич, ўмузларинда тўфанг, мази ўлдирмокка ҳозир эдилар. Дунёнинг мукофот эканлигин билган эдим.

Билар эдимки, бу зулимлар бир кун қилгон зулмларининг мукофоти ни кўрарлар. Билардиму тўқилган қонларнинг ҳар бир томчисидан бирор арслон яратилуб, бунларнинг қонларини ичарлар.

Кўзлари кўр, қулоқлари қар бўлиб оналарини тоғмайдилар, юрагимни тешадирлар, бағримни парчалайдилар. Ўзларини тарбия қилиб етиштирган оналарини йўк бўлувиға сабаб бўлдилар.

Ўйламас ўғилларим бутун бир қутимни ётларға талағиб, номусимни ғайриларнинг оёғи остинда олдилар.

Бўйла оналарига душманликлари ўз бошларига етди, букун кўруб тургон мукофот у қилган зулмларига қарши эди.

Шу давлат, шу гурурларига масг бўлгон хонларнинг касофати тегди. Бутун уйимни ёндирдилар, юрагимдан алангалар чиқа бошлади, буюк биноларим ёниб битди.

Гўзал-гўзал масжидларим кул бўлди. Золимга қарши отилган тўпла маним том юрагимни тешди, у мустабидларга қарши отилгон тўфанлар мани хавфга солди.

Нима қилайин, оҳ, мингларча гуноҳсиз маълум ўғлонларимни ноҳақ ерда қонлари тўкилди, қанча оналар боласиз ва неча ўғлонлар онасиз қолди.

-- Онажоним! Йиғлама, душманлар маҳв бўлди, у мустабид қон ичучилар битирилди. У мустабид қўлидан очилгон яраларингни тузатмак учун дўқтурлар ҳозирланиб, захмлар тузатилди.

Эмди йиғлама. Санинг саодатингни чин кўнгулдан истаб юрган болаларинг ҳолиниги сўрғали келдилар. Тур! Йиғламоқ ўрнида бироз кул.

-- Оҳ, арслон ўғлонларим! Эмди чин суюкни ўғлонларимни қучоғинда ётайин. Оҳ, мен сизни бу қунларим учун етиштирган эдим. Маним эмқаниб тарбия қилгон чоғларимни эсини издан чиқармайсиз.

ТУРЛИ ЙИЛЛАРДА ЁЗИЛГАН ШЕЪРЛАР

ПАХТА ТЕРИМИДА

Расмлар, лавҳалар, безаклар-ла
Жонли-жонли шиор тилаклар-ла
Яшнатилган чиройли чойхонанинг
Чарчамас соати, ғурур чолиб
Урди саккизи,
Ундади бизни
Ижтимоий вазифани бошига.

Биз,
Колхоз аъзолари бутун, ҳаммамиз,
Азамат гуллаган ясов тортиб
Ерни титратувчи қадамлар-ла
Қайғусиз, шод, жонли дамлар-ла
Илгари юрдик,
Юрдик илгарига...
Бориб турдик:
Ой чечакларидан
Хаңдалар гуллаган,
Ниҳоятсиз,
Кенг
Соҳанинг қошига.
Нор ака, Ойниса, Севар, Йўлдош,
Нурмат, Эргаш, Тош...
Ҳар ким ўз чербинда ер тутди,
Шавқ ила,
Завқ ила

Оқ олгинлар
Денгизида ўзини тарк этди.
Кўллар
Осмон тўлкинига ўхшаш
Барг дарёсида
Кумуш юлдуз
Термакда...
Миялар

.....
.....
Илгари, доим илгарига қараб
Юрмакда.
Тердик,
Тердик...
Вақтнинг оққанини сезмасдан,
Ишдан асло безмасдан.

Бир замон кучли бир товуш
Азаматлик, ғурурлик бир куш
Каби юксалди:
– Дам олиш куни
Ишимизнинг кумуш натижаларин
Жон кучоқида бостириб
Ҳар тараф қаторланган
Қоп-қанорларнинг
Сайридан
Кўз-ла юзларда
Шодлик тўфони
Узондиқ қуёшда
Бошда
Дам олиш, кейинги иш плони...
Шул аро билмадим, нечук бир овоз,
Касал бир овоз
Ингради:
« – Инилар, оғалар, бузулди ҳаво,
Тўхтатинг ишни, қайтайлик уйга...»

Қайнади
Мияларда азоб алангалари.
Кўзлар,
Сўзлар
Итобли жавоблар-ла
Жавобли итоблар-ла
Соч(а)лар нафрат ўтларин
У сари:
– Ҳаводан сўзлама,
Бузулгон ўзинг.
Ёв тилиндан оқар бу захар сўзинг.
Кўрасан-у
Кўрмак истамайди кўзинг -
Ки, оқ олгин кучоклаганда қатор
Тизилиб йўл кутар бу қоп-қанор
Сосиали им қуриш учун маҳкам
Пойдеворлар эрур.
Кўра олмайди кўзларинг,
Кўрсак!
Ерга кўнғон бу нуқра кўлкорлар
.....
.....
Тезлар.
– Мен, биз
Шунинг учун чарчамасдан ишлаймиз,
Сенинг каби ҳақиқатни кўрмаган
Кўрларни
Орамиздан қизғончсиз ҳайдаймиз.

ҚОР

Кучсиз, тигрок, оппок, кичик томчилар.
Турмай, тинмай тупрок уза ёнадир.
Ел бизларни, билмам, нечун қамчилар?!
Кўкларда ҳам аёзликдан оқарган
Бир кўз бормиким, ёши

Бизнинг алам, ўлим билан суғорилган
Еримизнинг кўчигига оқадир.
Бу кичкина, ўксуз, оппоқ бебаклар,
Уча-уча етмай қолган тилаклар
Эскан елнинг қўлларига ўзини
Ташлаб кўяр, борлигини унутар.
Ҳеч узмайин юкоридан кўзини
Ти граб-ти граб қора ер узра тушар!
Тушгач, бутун тушқанлардай топталар...
Теккан ерин билмай босган оёқлар,
Пичрагалар бунинг ошпоқ бетини.
Бостан изин кўрмай ўтган туёқлар,
Топтаб-топтаб, оҳ... айтолмам кетини...
Яна бир кун кўк кўкрагини очиб,
Кула-кула бушлар сари бокғанда,
Яна бир кун қизлар каби табиат.
Қулоғига олтин ҳалқа тақғанда,
Бунлар бутун пичроқлардан айрилиб
Кўклар сари қараб учиб кетадир.
Яна учиб, яна ўйин, яна эрк,
Оҳ... у кунлар!..
Шўр сувлардан чиқиб келган бу маймун,
Тулки, илон, шайтон, алдовчи малъун*
Англизлар!..
Ҳамда унинг қуйруғини тутқанлар!

МЕНИНГ КЕЧАМ

Кеч бўлди, тиниб битди товушлар,
сўнди бутун уйларда чироғлар,
тебранмади ер узра оёғлар,
зулмат яна ҳар ен оқа қолди.

Толпинмади, сайрашмади қушлар,
жимжиткина инга кирди.
бошини солди кейинга,
сўлгун қаноти остига олди.

Учмок, яшамок қайғуларига
«чик» деб ўзини уйкуга солди,
ҳар дарди йўқолди.
Кўклар сари чаккон кўтарилган
тоғ гавдали уйлар,
кўнуқлар,
саройлар
айрилди бутун дабдабасиндан,
бир коп-қора ҳайкал тусин олди.
Кундуз саккиз-ўн сакка югурган,
чопган,
йиңкилишган.
яна турган,
ўнғ, сўл уни тепкан, бунн...
инсон-да ётиб уйкуга толди!
Сўлгун, қора, турғун дема. Кўрлим
мунгли кечанинғ мунгли чоғинда,
кўб мунгли уйимнинг қироғинда
ёлғуз ики нарса сндаш-да:
бири шамъим,
бири...
кўнглим!
Бошқа ҳама тинч, жим,
ўчлаб узонишда.
Шундай кечаларни севаман мен,
бунда югуриш йўқ,
сўрғилуш йўқ. ||
Юрмок-да, олдамок-да кўрулмас,
ёлғуз кўруниш,
сохта кулиш йўқ.
Ёв шакли кўзимдан кўб узоқда.
Дўстлар эса ундан-да йироқда.
Шундай кечадан ўргуламан мен!

Гўзалим, бевафо гулистоним;
 Боғ умримда тоза райхоним,
 Гаму қайғуларим хужуминдан
 Сен эдинг меҳрибон ниғаҳбоним.

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
 Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

Кел, гулим, кел, аёқингга йиқилай,
 Бир замон кўй: тўлиб-тошиб йиғлай.
 Кўй, бироз кўйки, хоки пойингни
 Сурмадек ёшли кўзума сурай.

Кетма, тур, тингла арзи ҳолимни,
 Арз этай ҳоли пурмалоломни.

Қани ул дамки, сен эдинг ёрим,
 Мунисим, ҳамдамим, мададкорим.
 Сенинг оғуши илтифотингда
 Роҳат эгмишди жисми беморим.

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
 Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

Кел, аёқингга кон бўлуб тўкулай,
 Бир нафас дард-ҳажрдан қутулай.
 Кел, гўзал дилбарим, кел, сочингни
 Бир тарай, бир ўпай-да, сўнгра...

Мени беҳуда ташладинг-кетдинг,
 Нега ўлдирмадинг-да тарк этдинг.

ФОРС-ТОЖИК ТИЛИДА ЁЗИЛГАН ШЕЪРЛАР

ЁРИ НОЗАНИН

Рафт аз барам	Дар шаби камам
Ёри нозанин,	Моҳтоб нест,
Бар ҷабин зи қаҳр	Рӯзи мотамам
Барфиканда чин.	Офтоб нест.
Лолаам зи даст	Оху нолаамро
Рафту бок монд.	Ҳисоб нест.
Тирагун шабам	Сина меканам,
Бечарок монд.	Дод мезанам,
Аклу хушу дил	Аз ягон тараф
Бесӯрок монд.	Як жавоб нест.
На бок монд,	Ҳамнафас намонд,
На рок монд.	Ҳамкафас намонд,
На лола, на чарок монд.	Додрас намонд,
Дар дилам ғамин	Ҳеч кас намонд.
Дарду док монд.	Хок бар сарам!

НОЗАНИН ЁР

Кетди ёнимдан	Бечароғ қолди.
Ёри нозанин.	На боғ қолди.
Тушди қаҳридан	На роғ қолди,
Манглайга ажин.	На лола, на чароғ қолди.
Кӯлимдан лолам	Дилимда ғакат
Кетиб, боғ қолди.	Дарду доғ қолди.
Қоронгу кечам	Ғамин тунида

Моҳтоб йўқдир.
Оху ноламга
Ҳеч ҳисоб йўқдир.
Кўксимни юлиб,
Дод соларман.
Бирор тарафдан

Бир жавоб йўқдир.
Сирдош қолмади,
Қурдош қолмади,
Додимга етар
Ҳеч кас қолмади.
Шўрим қуриди!

*Ойдин Ҳожиева
таржимаси*

МУХАММАС БАР ҒАЗАЛИ ҲАСРАТ

Дилбохтаам, тарки муҳаббат киву ман кӯ?
Фикри худу парвои маломат киву ман кӯ?
Савдоии дардам, ғами сикҳаг киву ман кӯ?
Қулфатзадаам, бодаи ишрат киву ман кӯ?
Бемори ғамам, бистари роҳат киву ман кӯ?

Дар кӯи муғон рехт фуру боли нари ман,
Хок аст дар ин Каъба тани дардисари ман,
Ҳастӣ, манамо қилва дигар дар назари ман,
Эй боли хумо, соя маяфкан ба сари ман.
Шоханшоҳи фақрам, ғами давлат киву ман кӯ?

То азми сафар кард бути зухраҷабинам,
Вомондаву ранҷуру гирифтори хазинам,
Пажмурдаву афсурладили гўшагузинам,
Дар маснади хории ҷаҳон садрнишинам,
Бо мардуми олам сари суҳбат киву ман кӯ?

Сармасти майи ишками фориғ зи ҷаҳонам,
Ҷуз дарси муҳаббат набувад вирди забонам,
Савдозадан ғамзаи оху ниғаҳонам,
Дилдодаи доғи ғами лайлисифатонам,
Андешаи фардои киёмат киву ман кӯ?

Ҳастибафанодолаи савдон ҳабибам,
Бозичаи сарпанҷаи хунрези рақибам,

Аз фикри тараб дуру бу андуҳ қарибам,
Ҳасрат, зи азал хуни ҷигар гашт насибам,
Бадмастии паймонаи ишрат киву ман кӯ?

ҲАСРАТ ҒАЗАЛИГА МУХАММАС

Дил ишққа асир тарки муҳаббат киму мен ким?
Йўқ ўзга фикр, парвои маломат киму мен ким?
Дард савдосида толғали сиҳат киму мен ким?
Кулфатзадаман, бодаи ишрат киму мен ким?
Ғам хастасиман, бистари роҳат киму мен ким?

Муғлар кўйида бўлдим жудо болу паримдан,
Тупроққа қоришдим, дард кўқарар изларимдан,
Жилва қилиб боқма, ҳаёт, кет назаримдан,
Соя солиб бошга, ҳумо, ўтма гузаримдан,
Шоҳман фақир мулкида, ғами давлат киму мен ким?

То азми сафар қилди ул бут – Зухра жамолим,
Беҳад ситаму ранжу алам олди мажолим,
Хорлиқ олами маснадида гўрдадир жойим,
Пажмурдаю афсурдаман, узлатда заволим –
Ки, аҳли жаҳон била қурғали суҳбат киму мен ким?

Ишқ бодасидан масту фориғман замондан,
Чикмас муҳаббат дарсидан ўзга дарс забондан,
Ул оҳу нигоҳ ғамзалари тўйдирди жондан,
Йўқ лайливашимнинг хабари мен нотавондан,
Сурмоқ ҳаёли эрта қиёмат киму мен ким?

Бой бердим тирикликни фано даштида мутлоқ,
Қонолуд рақиб панжасида бўлдим ўйинчоқ,
Шодликдан йироғу андуҳга бордим якинроқ,
Ҳасрат, насибанг эрса жигар қонини ютмоқ
Маст бўлғали паймонаи ишрат киму мен ким?

*Самандар Воҳидов
таржумаси*

ДАР МАКТУБЕ БА ЯКЕ АЗ ДЎСТОНИ ХУД НАВИШТА

Хуррам диле, ки дар шарари гам кабоб шуд,
Обод хонае, ки зи ҳасрат хароб шуд.

Чоне, ки як дақиқа тағидаст, зинда аст.
Биност дидае, ки шабе хасми хоб шуд.

Дил нест, санги кухнамазор аст, он чи ў
Ноошнои корғаҳи изтироб шуд.

Чуз оби гарми сўхтагони амал набуд,
Нуре, к-аз мухити ту нуруби тоб шуд.

Моро саройи айш фазои маломат аст,
Чоно, дигар мағуӣ, ки он ҳам хароб шуд.

ДЎСТЛАРИДАН БИРИГА ЁЗГАН МАКТУБИДАН

Хуррам ул дилки, гам оташида кабобдир,
Обод ул хонаки, ҳасратдан харобдир.

Ул жонки, ороми йўк тирик саналгай,
Тийрак ул кўзки, тунлар тарки хобдир.

Дил эмас, кўҳна мазор тошидур у, то
Англамаса, дил асли қони изтиробдир.

Ҳажрингда ким куйса, унинг ўтли «ох»ига
Тафт бергувчи юзингда ёнган офтобдир.

Маломат осмонидадир айшим саройи,
Жоно, зинҳор демаки, ул ҳам харобдир.

*Самандар Воҳидов
таржимаси*

ЭЙ МОДАРИ АЗИЗ

Эй модари азизи ман, эй хиттаи Бухор,
Эй бо ту ифтихораму в-эй бо ту эъгибор.

Эй кӯхи илм, баҳри шаҳомат, фазои файз.
Саҳрои маҷд, боғи ҳунар, соҳаи виқор.

Арши шараф, сипеҳри саодат, бихишти адл,
Лавҳи сафо, ситораи из(з), бурҷи иқтидор.

Рӯхи, чаро чу қолбади мурда мондаӣ
Зери суми сутури ду-се дуни нобакор?

Аршӣ, валек хоки ҷаҳонӣ ба чашми ман
Имрӯз дар заминагу бинам фитола зор.

Охир, на дар бинои адолат будӣ асос?
Охир, на дар асоси мурувват будӣ мадор?

Эй, он ки аз ту буд қароре замонаро
Баҳри чиат замона чунин қард беқарор?!

Умедгоҳи халқи ҷаҳон будӣ, ҳол чист?
Аз ҳар касе барои чи гашти умедвор?!

ЭЙ АЗИЗ ОНАЖОНИМ

Эй азизим, онажоним, эй шаҳри Бухор,
Эй сендан ифтихориму сендан эътибор.

Эй илм тоғи, қувончим баҳри, фазим фазоси,
Азим саҳро, ҳунар боғи, борлиги – виқор.

Шараф арши, бахт осмони, адл бихишти,
Сафо лавҳи, юлдузсанки, буржинг иқтидор.

Рухинг нечун сўлғин, ўлик вужудга монанд,
Тусғи-ла топтаб ўтгач уч-тўрт нобакор.

Аршсан, вале кўзларимда жаҳон тупроғи,
Қулагандай бугун кўкдан ерга сен абгор.

Адолат биносига асос эдинг-ку, ахир,
Мурувват асосига, ахир, эдинг-ку мадор.

Эй сенки, барқарор саклардинг замоғни,
Не учун айлади замон сени беқарор?

Умидгоҳ эдинг сен башар аҳлига... Бу не ҳол?
Не сабаб ўзгалардан бўлиб колдинг умидвор?

*Самандар Воҳидов
таржимаси*

ТАРКИББАНД

1

Эй бода сабо, сўи мани зор надидў,
Як бора чи шуд, к-аз мани ғамнок рамидў.

Қуз зикри нақўи ту набурам ба забон ман,
Боре, ту бигў, аз мани мискин чи шунидў?

Ту сахнаи қавлонғахи ҳар хавфу риқой!
.....

Бўе набарад аз гули мақсуд ба олам,
Он кас, ки ту дар коҳи димоғаш навазидў.

Вобастаи занҷири тааллум бувад он дил,
К-аз лугфи ту рўзе ба хавояш напаридў.

Ку он ки зи по монду ту дасташ нагирифтӯ?
Ку он ки ба раҳ хуфти ту позаш накашидӯ?

Маъюс нарафт, он ки ту рафти бу ризояш,
Маҳрум намонд, он ки ба вақташ ту расидӯ.

Бас рӯҳи аламнок, ки гашти ту маъинаш,
Бас калби пароканда, ки бахраш ту давидӯ

Охир, сӯи мо низ, Худоро, назаре кун!
Боз ой, барои дили мо ҳам сафаре кун!

2

Бинмо саҳаре азми тавофи ватани ман!
Аҳ-аҳ, чи ватан, саждағаҳи жону тани ман!

Ҳам маъмани осоишу иззу шарафи ман,
Ҳам Каъбаи ман, қиблаи ман, ҳам чамани ман

Он, к-аз ғами ошуфтагии ҳоли харобаш
Оғушта ба хун асту харобаст тани ман.

То панҷаи зулми дигарон дод харошаш,
Чок аст зи сарпанҷаи ғам пирахани ман.

Он, к-аз пайи тахлиси гиребони ҳаёташ
Дерест фитодаст ба дӯшам кафани ман.

Рав, қабҳаи табҷил фурӯ мол ба хокаш,
Зан бўса ба девори дараш аз даҳани ман.

Аввал бирасон аз тарафам арзи дуоро
В-он гаҳ бинамо лобаву, баргӯй: Бухоро!

ТАРКИББАНД

1

Эй боди сабо, мен сари нега бокмай ўтдинг?
Не бўлдики, мен ғамзададан чўчиб кетдинг?

Зикрингдан бўлак ғайри қалом йўқ тилимда,
Бир бора дегил ё бошқа сўзми эпитдинг?

Сен хавфу ҳавас жавлон урар саҳна эрурсан,
Умиду хатар мирзасисан, ўсар неки экдинг.

Мақсад гули бўйини туймас бу олам ичра --
Ҳар кимсаки, у томон эсмокни унутдинг.

Андиша аро қолгай киши занжирибанддай
Ғар лутфинг аяб, унга борар йўлни йўқотдинг.

Тойса йўлидан сен қўлидан тутмаган ким бор!?
Не-не ғафлатзадани уйқудан бедор этдинг.

Кимнинг ки ризосига бординг – кетмади маъюс,
Маҳрум қолмади ҳеч кимки, вақтида етдинг.

Пажмурда неча руҳларга сен бўлдинг мададкор,
Не кўнгли синикларга шукуҳ жомини тутдинг.

Кел, биз томон ҳам, худо ҳақи, бир назар қил,
Кел, дилга умид бахш этгали бир сафар қил.

2

Тонгда тавоф айлагани чик – Ватанимдур,
Оҳ-оҳ, не Ватан, саждагоҳу жону танимдур.

Иззат-шарафим, тинчиму аршимда тўлин ой,
Ҳам қибламу, ҳам Каъбаму ва ҳам чаманимдур ..

Истибод хароб айлаган аҳволи намоён,
Ғам панжасидан чок-чок либосу баданимдур.

Золим чангалидан то халос этмай яқосин
Кўймам сира, бўйнимга илинган кафанимдур.

Бор энди шитоб панжасини ул ера кўй ва
Деворини ўп, лаб-даханинг лаб-даханимдур.

Аввал бу менинг орзу саломимни қил ифшо,
Сўнг айла гўзал шаҳри Бухорони тамошо.

*Самандар Воҳидов
таржимаси*

ФАРЁД

Фарёдки, зору нотавонем,
Борухтанин мардумонем,
Шукуфтан ба гулшан намондан,
Афсурдаи мехнат задагонем.
Дар сар ғами мардуми надорем,
Лекин бу катори мардумонем.
Эй, панҷаи беамони ғафлат,
Моро зи чи рӯ хароб кардӯ?
Мо олими дуркор будем,
Мо фозилу номдор будем.
Дар муждаи урфони илм
Озоду, безътибор будем.
Олам ҳама маст буд, лекин
Мо як сара хушёр будем.
Эй, панҷаи беамони ғафлат,
Моро зи чи рӯ хароб кардӯ?
Ку донишу ку фазилати мо,
Ку бар тани ў нажоти мо.
Мискину факиру ў фитодем
Ку он ҳама ҷо сарвати мо.
Пур буд даҳон ва гўши мардум,

Аз замини мо, шарофати мо.
Оҳ!.. У!.. Кадом дасти золим,
Шуд боиси ин фалокати мо.
Ҳамият.. Чаро чунин баногоҳ.
Шуд дур зи оҳ саодати мо?..
Эй, панҷаи беамони ғафлат,
Моро зи чи рӯ хароб кардӯ?!
Бас!.. Оҳ!.. Кунун ба ин хароби
Ночори, факири ҳам тобеҳи
Эй, нури ду чашм – бин сина,
Бигузашт замони беҳисоби.
То кай жаҳолат ин мадоро:
То чанд зи алам чехратобӯ?
Қасри шарифат фитод зи пой,
Вақт аст ки бихез аз ин беҳоби!
Бархезу бо камолу шӯриш,
Бар ғафлати зуд кун хитобе!
Эй, панҷаи беамони ғафлат,
Моро зи чи рӯ хароб кардӯ?!

ФАРЁД

Фарёдки, зору потавонмиз,
Рухсиз таада рамаки жонмиз.
Гулшанда туриб очилмай қолган,
Меҳнатзадалик тўккан хазонмиз,
Ўзгалар қайғусин олмадик бошга,
Ўшалар сафида биз ҳам инсонмиз.
Эй, ғафлатнинг омонсиз панжаси,
Бизни қай юз ила хароб этдинг?
Олисни кўзлаган олим эдик биз,
Номи донг қозонган фозил эдик биз.
Илму урфон муждасин етказмоққа
Ҳуру эътиборга нозил эдик биз.
Оламда ҳамма маст эди ва лекин
Унда энг хушёри комил эдик биз.

Эй, гафлатнинг омонсиз панжаси,
Бизни қай юз ила хароб этдинг?
Қайда ўшал донишу фазилатимиз,
Қайда ўшал жисмимизга нажотимиз?
Мискинлигу фақирликка мубталомиз.
Қайда қолди ўшал тўкин сарватимиз?
Марднинг оғзи тўла, қулоғи тинган эди
Ўз еримиздан... Қайда қолди ўшал шарофатимиз?
Оҳ!.. Дод!.. Қайси золимнинг узун дасти
Бизни шу фалокатга гирифтор этди?
Ҳамият... Сен нечун кутилмаганда
Бизни саодатдан узоклагиб кетдинг?
Эй, гафлатнинг омонсиз панжаси,
Бизни қай юз ила хароб этдинг?
Етар!.. Оҳ!.. Энди шу вайронлик етар!
Ночорлик, фақирлик, хайронлик етар!
Эй, икки кўз нури, сийнани ёриб,
Армонни қақшатган замонни эрит!
Жаҳолатинг қочонгача, эй гардун.
Оламдан юзингни ўгирмоқ нечун?
Шариф қасринг бугун тоймоққа мойил,
Уйғонмоқ фаслидир, қилгин шитоблар.
Исён камолига уйғон, эй соил,
Қувгил гафлатинг қилиб хитоблар.
Эй гафлатнинг омонсиз панжаси,
Бизни қай юз ила хароб этдинг?

*Охунжон Сафаров
таржимаси*

САҲОБИ СУРХ

Офокра гирифта сарсар саҳоби сурх,
Гўё замона баста ба гардан таноби сурх.

Дунёи кӯхнаи мугассиб зи по фитод,
То шуд зи уфқи ғарб баланд офтоби сурх.

Дар хоку хун фитодани бунёди жавру зулм
Тафсири оятест зи уммулкитоби сурх.

Эй чашми ғайр, хурд мабин инқилобро,
Сад баҳри хун бурун ҷаҳад аз ин ҳубоби сурх.

Асҳоби сарват, эй ки ҷаҳонро ба хун задед,
Ҳозир шавед, инак, явмулҳисоби сурх.

Фитрат, махӯр фиреби сняхгинатони зухд,
Ҳарчанд бастаанд ба ораз никоби сурх.

ҚИЗИЛ ҚОН

Уфқ юзин тўсди булутларки, мисли қон қизил,
Боғлади гўё замона бўйнига арқон қизил.

Мугаассиб кӯҳна дунё бўлди-ю зеру забар,
Чикди мағрибдан қуёш, бўлди кўк осмон қизил.

Ояти уммул китоб – Куръонда айтилган каби,
Зулм биноси тупрок, қон билад яқсон қизил.

Эй кўзи ғайр, айтмагил ишқилобни майда, деб,
Қонли бўлса гар ҳубоб, ранг олур уммон қизил.

Эй жаҳонни қон ичирган соҳиби сарватлар,
Шайланинг, явмул ҳисоб етди беомон қизил.

Бадниятлар макрига, Фитрат, алданмагил,
Юларин тўсган ниқоб бўлса ҳам чандон қизил.

ҲИНДИСТОНДА БИР ФАРАНҒИ ИЛА БУХОРОЛИ МУДАРРИСНИНГ ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ХУСУСИНДА ҚИЛГАН МУНОЗАРАСИ

МУҚАДДИМА

Бухоронинг нажиб¹ миллати бўлган ватандошларим, бирмунча вақтдан бери жадиид ва қадим ўртасида ихтилоф чиққани баъзи миллат хоинларининг хато ва фисодларидан бошқа нарса эмасдир. Муқаддас ватанимизни парчалаб, унинг аҳли жамоасини жадиид ва қадим унвонлари остида икки фирқага ажратиб, уларнинг бирини иккинчисига душман қилиб қўйдилар.

Хор ва хароблигимизнинг асосий сабаби мусулмонлардан эмас, балки ўша маънисиз ихтилофдан экани маълум бўлди. Бинобарин, ҳар ким ўзини дини мубина истомнинг² хизматида билса, уйимизни бузғучи бу ихтилофни биз — бухоролилар орасидан кўтаришга ҳаракат қилсин.

Банда ҳам бу маслаки муқаддаснинг солиқларидан³ бири бўлгани ҳолда, шу кунларда бир ҳикоят ёздимки, бу бухороли бир мударриснинг Хажга бора туриб, Ҳиндистонда бир фаранги ила усули жадида ҳам усули қадим хусусинда қилган мунозараси бўлиб, мазкур ҳикоят ушбу масъалани тугал ҳал қилгандир.

Шояд бир рисоли суратида ва бухоролиларнинг суҳбат тарзида тартиб қилиб, наишр қилмоқни истаганим шу васила ила муҳтарам ватандошларим масъаланинг ҳақиқатидан огоҳ топиб, ўртадаги ихтилофларни тарк қилиб, ҳаммалари иттифоқ билан ҳидоят йўлига қадам қўйсалар.

Бухороли Абдурауф Фитрат.

Ф а р а н г и: Аҳволингиз қандай?

М у д а р р и с: Алҳамдулиллоҳ, ала кулли ҳол.⁴

Ф а р а н г и: Жаноб, сиз қаерликсиз?

М у д а р р и с: Аҳли Бухоройи шариф.

Ф а р а н г и: Қаерга кетяпсиз?

М у д а р р и с: Байтуллоҳга.

Ф а р а н г и: Бухорода нима иш қилар эдингиз?

М у д а р р и с: Мен илм аҳлиданман, мударрислик қилар эдим.

Ф а р а н г и: Бухоро қандай жой?

М у д а р р и с: Бухоройи шариф катта шаҳар, кўб турли илмларнинг маркази ҳам ширин-шарбаг меваларнинг манбаи.

Ф а р а н г и: Бухоро шарифлигининг боиси илмларнинг кўблигиданми ё меваларининг сероблигиданми?

М у д а р р и с: Мен буларнинг ҳар иккаласини ҳам Бухоронинг шарифлиғини кўрсатувчи мустақил сабаблардан, деб биламан.

Ф а р а н г и: Бир жойнинг шарифлиғига меваларининг кўблиги сабаб ўлмас?

М у д а р р и с: Кўб яхши. Сиз илмларнинг кўблигини Бухоронинг шарифлиғига сабаб деб билинг.

Ф а р а н г и: Тузук. Аммо бир мулкнинг илм кувватини билмак, у ердаги уламолар сонини билмакка боғлиқдир. Бас, марҳамат қилиб айгинг-чи, Бухоронинг жамаи аҳолиси қанча?

М у д а р р и с: Биродар! Мен бир банд одам бўлсам, Бухоронинг қайси кўчаларида юриб, унинг одамларини санабман?!

Ф а р а н г и: Йўқ, йўқ асло! Мен бундай деб таклиф қилсам, магар Сизнинг юргингизда жўғрофиё ўқимайларми?

М у д а р р и с: Мен бир мударрис бўлсам, кечалари китоб кўраман, кундузлари дарс айтаман. Қачон қўлим

тегибдики, мундай хикоят китобларини ўқисам. Мундай китоблар Бухорода йўқ. Бўлганда ҳам қиссахонлик курадиган бойларнинг уйларида бўлади.

Ф а р а н г и: Жўгрофиё хикоят китоби эмас, илмий китобдир. Жуда фойдали, бир неча қисмдан иборат. Унинг бир қисмини «истотистик»⁵ атайдилар: мунда ҳар мамлакатнинг аҳолиси баён қилинади. Масъаладан узоқлашдик. Сиз билмас экансиз, мен арз қилсам, Бухоронинг илгарилари ҳам ўн миллиён аҳолиси бор эди. Ҳозир унинг сиккиз миллиёни рус тасарруфида қолди. Икки миллиён, эҳтимол, ундан камроғи (ўз ҳудудида) сақланган. Бу ҳисобдан етмиш минг нафари шаҳар ичидадир, қолганлари унинг теграсинда. Энди марҳамат қилиб айтинг-чи, бу икки миллиён одамнинг ҳаммаси ҳам илмлими ё йўқ?

М у д а р р и с: Йўқ, ҳаммасининг илмли бўлиши мумкин эмас. Агар ҳаммаси олим бўлиб кетса, бошида ишлар этасиз қолади.

Ф а р а н г и: Уларнинг ярми илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Тўрдадан бири илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ, ўшал етмиш минг шахрийдан бошқаси илмдан бебаҳра авомдир.

Ф а р а н г и: Бу авомнинг зарурий хат-саводи борми?

М у д а р р и с: Э, вой! Биз уларни одам ҳисобламаймиз. Мендан етмиш минг шахрийни сўранг.

Ф а р а н г и: Ўша етмиш минг шахрийни ҳаммаси илмдан баҳрамандми?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Уларнинг ярми илмлими?

М у д а р р и с: Йўқ. Бухоро аҳволи илмиясининг тафсили йўқдир. У ерда турли синфлар мавжуд. Масалан, савдогарлар синфи, саррофлар гуруҳи, чойфурушлар фирқаси, баъзиси мешқоб, такасалтанг, бир дастаси бскорчи ва илмлилар жамоаси.

Ф а р а н г и: Айтишингиздан бу етмиш минг нафар, йингирма синфга бўлуниб, булардан бир қисми илм аҳли бўлса керак?

М у д а р р и с: Боракаллоҳ.

Ф а р а н г и: Бас, бу ўн тўққиз қисмининг етарли хат-саводи борми ё йўқ?

М у д а р р и с: Ҳаммалари эмас, лекин уларнинг озрок қисми, алҳамдулиллоҳ, хат-саводга эга.

Ф а р а н г и: Илтимос киламан, ҳазил қилмай, тўғри жавоб беринг.

М у д а р р и с: Ҳар нима деган бўлсам, ҳаққи рост, тўғри сўздир. Ҳазил эмас.

Ф а р а н г и: Ажабо! Бундай фармойишлардан мурод не? Бухоро илм маркази бўлса ва айни пайтда, бунчалик илмсизлик не демак? Узун соқолли кўса, обод бўлмаган жаннат, дейишдан қандай маъни бор? Бу исмсиз исмдан нима фойда?⁶ Дунёда шундай юрт бормики, унинг подшоҳи ва раияти⁷ бир динда бўлатуриб, унинг аҳолиси ўз динининг зарурий аҳкомларидан бехабар ва маҳрум бўлсалар? Ҳиндистон ва Миср маълум муддатдан бери бизнинг тасарруфимиздадир.⁸ Биз Сизнинг динингизнинг душмани бўлсак-да, у ерликларнинг орасида илмсизлик тугул, саводсизлик кўринмайди.

Бухоронинг бечора мардумлари, дунёнинг иззати ва охирагининг шарафи бўлган илмдан ҳам маҳрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг ҳосили минг турли тубанликдирки. бундан қандай қаноат ҳосил қилиш мумкин?

Жаноби мударрис! Аввал айтганингиздек, «Агар ҳамма одам таҳсили илмга рағбат қилсалар, бошқа ишлар эгасиз қолади», деган ақидангиз шуми? Ҳамонки, Сизнинг ақидангиз шу бўлса, бошқа ватандошларингизнинг ақидалари қандай?

М у д а р р и с: Ҳа, менинг ақидам шудир. Юртдошларим ҳам шу ақидага шерикдирлар. Агар ҳамма кишилар илм таҳсили билан банд бўлсалар, бошқа касбу корлар қолиб кетиб, дунё хароб бўлар.

Ф а р а н г и: Сизнинг ва юртдошларингизнинг бу ақидаси ботилдир⁹.

М у д а р р и с: Нега?

Ф а р а н г и: Шунинг учундирки, агар илмга рағбат дунё хароблиғи ва баъзи ишларнинг эгасиз қолишига сабаб бўлса, Пайғамбарингиз «Утлуб-ул'илма ва лав бис-син», «Углуб-ул'илма мин-ал-маҳди ила-л-лаҳади», «Ал'илму иззуд-дунйа ва шараф-ул-ахирах», яъни «Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг», «Бешиқдан кабрғача илм изланг», «Илм дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафидир» хикматлари билан ўзининг барча умматларини илм таҳсилига даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳоли илмли бўлганидан кейингина гартибга тушади: «Ҳал ястав ал-лазина йа-ламуна ва-л-лазина ла'йааламун», яъни «Билганлар билан билмаганлар баробарми?» Таассуфки, Сиз мусулмонлар тоифаси Куръон ва Ҳадиснинг маъноларидан жуда йироқлашиб кетгансиз. Шу алфоз билан Куръонни ўқиб, савобини фақат ота-оналарингиз руҳига бағишлаб ўрганиб қолгансиз. Бошқача фикр қилмайсизки, бу муборак мажмуа (Куръони карим)ни Ҳазрати Ҳакими Азал (Аллох) ўзининг буюк фариштаси орқали оламнинг оқилларига бекорга жўнатмаган эди.

Албатта, бунинг асрори бордирки, бунга диққат қилишимиз керак. У (Аллох)нинг амрларини амалда қўллайлик, унинг тақиқларидан сақланайлик. Биз фараңгилар динингизнинг душмани эсак-да, диний хусуматларимиз такозо қилганидек, Куръон ва Ҳадисларингизни куйдириб ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараккиётга эришдик. Ва сизлар гафлатда қолиб, Куръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда хикматли хабарларидан баҳра ололмай, таназзул тубига тушдингиз.

Агар икки юз йил аввал, ушбу минг нафар мусулмон Куръон ва Ҳадис хикматларига эга бўлсалар эди, ҳозир йиғирмата ислом мамлакатидан ўн саккизи қўлдан кетмаган бўлур эди. Балки бизда кўриб, таажжубга ту-

шаётганингиз, нуқсонсиз зийнагимиз бўлган таракқиёт дастгоҳини ҳам Сизда кўрган бўлур эдик.

Энди, марҳамат килинг-чи, Сизнинг илм толибларингиз қандай ва қайси илмлардан таҳсил кўрадилар?

М у д а р р и с: Болалар мактабни тугатган вақтлариди...

Ф а р а н г и: Тақсир, мени кечирадилар, мактаб нима? Болалар у ерда нима қиладилар ва неча йил ўқиш бўлади?

М у д а р р и с: Ҳа, воқеан, мактаб кўрмаган кишилар хийла беақл бўладилар. «Алҳамдуллиллоҳи 'ала динал-ислом».

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, бу сўзларни қўйиб турайлик. Айтинг-чи, Сиз у ерда ўқиб ақлли бўлган ва мени кўрмай беақл қолган мактаб қандай нарсадир.

М у д а р р и с: Мактаб шундай жойдирки, бир муаллими бор, уни «мактабдор» дейдилар, болалар у ерда етти йилдан то ўн йилгача зарурий хат-саводларини чиқаргунга қадар қоладилар, ундан кейин хоҳишларига қараб мадрасага бориб, дарс ўқий бошлайдилар.

Ф а р а н г и: Неча йил дарс ўқийдилар?

М у д а р р и с: Йигирма йил, йилига олти ойдан.

Ф а р а н г и: Нега олти ой ўқийдилар? Қолган олти ойда нима қиладилар?

М у д а р р и с: Қолган олти ойда кишлоқларга бориб, имомлик қилиб, ифтитоҳ¹⁰ сарфи учун пул топадилар.

Ф а р а н г и: Энди мушуқулумиз иккита бўлди. Ифтитоҳ пули нимадир?

М у д а р р и с: Муллабаччалар таҳсилнинг биринчи йилида, иккинчи таҳсил йилида ўқилиши лозим бўлган китоблардан дарс бошламоқ учун, ҳар ким қурби етганча, масалан, йигирма тангадан беш юз тангагача тўплаб, устоз ҳазратларига етказадилар.

Ф а р а н г и: Энди тушундим, магар бу ҳазрати устозлар ўз вазифалари учун моянага эга эмаслар?

М у д а р р и с: Эгадирлар.

Ф а р а н г и: Қанчадан вазифалиги (мойнаси) бор?

М у д а р р и с: Уламоларимиздан биринчи даражали бўлган охунд йигирма беш минг танга вақфи муқаррар, агар у яхшироқ олим бўлса, яна «муҳр»¹¹дан ўн минг танга ҳам оладир.

Ф а р а н г и: Сизнинг бу тафсилангиз, менинг назаримда, ғоят ажибдир. Аммо, кейинги иккинчи фикрингиз ундан ҳам ажиброқ. Биринчиси шуки, шундай яхши мартабага эришган бўлса-ю, яхши олим бўлмаслиги ҳам мумкинми? Иккинчидан, «муҳрдан ҳам ўн минг танга», дедингиз. Бу қандай маънога эга? Сизнинг юртингизда «муҳр» қандай қилиб пул беради?

М у д а р р и с: Биродар, Сиз худди даштда катта бўлган одамга ўхшайсиз. Дунёнинг йўлини ҳам, расмини ҳам билмас экансиз. Бухорода муоҳаз¹², яъни охундлик, уламолик, муфтилик, мударрислик мартабалари жаноб олий ҳазрати амир томонидан қозикалон воситаси-ла берилур. Шу тариқаки, мазкур қозикалон кимники бир муоҳазликқа лойиқ топса, амирга арз қилади, вақтики унинг номига ёрлик келади.

Ф а р а н г и: Қозикалон ҳар кимнинг лаёқатига қараб уни муоҳазликқа арз қиладиган бўлса, илмсиз киши охундлик мансабига қай тариқа эришади?

М у д а р р и с: Потўғри тушундингиз. Ҳар кимни лойиқ кўрсалар-да, ҳар кимнинг лаёқатли бўлиши (шарт) эмас.

Ф а р а н г и: Бас, илмсиз кишини қандай ва қайси виждон билан охундликқа лойиқ кўрадилар?

М у д а р р и с: (Эй худо, сўз пардадан чиқиб кетди, сир фош бўлди.) Биродар, жаноб қозикалон ҳазратлари улуг шахс бўлиб, олим ва уламоларнинг раҳбаридирлар. Ва шу билан бирга, ҳазрат Подшоҳнинг ишончига сазовордирлар. Кимники, қандай вазифага лойиқ кўрсалар, нега у кас(нинг номзоди) қабул этилмас экан?!

Ф а р а н г и: Тушундим, аммо, мен айтаманки, агар у жаноб уламоларнинг раҳбари бўлса ҳам, «Ал-уламау

умаани-уллаҳ»* хукмича, илоҳий даргоҳнинг ишончли улуғларидан бўлсалар, қайси виждон, қайси диёнат, қайси илм ва қайси мусулмонликқа кўра илмсиз шахсни уламоликнинг хос мансабига лойиқ кўрадилар?!

М у д а р р и с: Яъни, кимки кўброқ хушомад қилса, ҳар куни уч маротаба уларнинг хузурлариға бориб, руку¹³, гаъзим, балки сажда қилишни жойига қўйса, у вақда қозикалон унга қараб соқолини ликиллатиб, калласини силкитиб табассум киладилар, бундан маълум бўладики, унинг номини манофиқлар¹⁴ дафтарига ёзадилар, бундан икки-уч кундан кейингина унинг номига ёрлик келади ва у кишининг бахти чопса, мударрис ё муфти бўлади.

Ф а р а н г и: Бу бечора Бухоронинг хароблик сабабларидан биридир. Аллоҳ даргоҳининг ишончли улуғларидан бўлган зот шу гарика ножўя ҳаракат билан хиёнат қилса, ўзгаларнинг ҳоли не кечади? Сухбатимиз шу тарзда давом этса, Сиздан жуда ажиб маълумотлар олсам керак. Энди, марҳамат қилиб айтингчи, муҳрнинг пул бериши қандай бўлади?

М у д а р р и с: Ҳой, бечора фаранги, илминг йўқ, билмайсанки, муҳр пули жомаддир.¹⁵ Жомад қобили иштиқоқ, яъни ишлаб чиқарилган нарса эмас, муҳр кишига пул бермайдир.

Аммо бир киши бир шаръий масъалага дуч келиб қолса, фатво берувчининг олдига боради, таҳрир этилиши жойиз масъаланинг ҳал этилиш йўллари ундан сўрайди. Муфти масъаланинг аҳамиятига қараб, икки тангадан беш юз тангагача пул олиб, муҳрнинг босиб берадир.

Ф а р а н г и: Бай, бай, бай! Бу нечук мусулмонлик!! Бу қандай диёнат!!! Воқсан, мусулмонларнинг ўз шариатларини шунчалар таҳқирланшлари олдидан биздан кўрқиб кутаётган заллат (адашин)лари ҳеч нарса эмас экан.

М у д а р р и с: Ажаб содда одам экансан. Наҳот ўйламайсанки, фатвохон муфтилар халқ ривоятлариға «фи сабилиллаҳ»¹⁶ муҳр босиб берсалар? Бу қандай бео-

* Ҳадиси шарифлан: *О имлар Аллоҳнинг ишонсанларидир*

доблик?! Агар бир муфти бир шаръий масъалани текин мухрласа, шариатни таҳқирлаган бўлади. Шариатни таҳқирлаш эса куфрдир. Бас, у муфти кофир бўлади

Ф а р а н г и: Бу таҳқиқотиңиздан менинг ҳам кулгум, ҳам йиғлагум келади. Пайғамбарингиз буюрганларки: «Уламау уммати ка'анбийа-и бани Исроил»* ва «Ал-уламау варосатул-анбийа»**. Қайси тарихда кўрдингизки, бани Исроил Пайғамбарларидан бири илохий аҳкомларнинг ҳукми учун пул олганини ва ё кимдан эшитдингизки, Қуръони карим хикматлари оят-оят бўлиб, халқ зарурати учун Пайғамбарингизга нозил бўлган вақтларида у жаноб таблиг¹ қилаётиб пул талаб қилганини? Булар бўлса «Варосатул-анбийа» ва «Ка'анбийа'-и бани Исроил»ни ўкиб ҳам пул олишни лозим кўрсалар. Жаноб! Пайғамбарингиз бу Ҳадисларни сизларнинг мажлис қуриб, тўрға чиқиб ўтиришингиз учун айтмаган. Бинобарин, унинг матлуби шул эдики, уламо-лар ҳам Пайғамбар атворини ўзига маслак тутиб, дарсфурушлик, фатвофурушлик, бошқача ибора билан айтганда, шариатфурушликдан саклашсинлар. Токи, Сиз уламо-лар ҳавойи нафсга мафтун бўлиб, мусулмончиликнинг мақсадлариға хилоф тарзда ҳаракат қилмангизлар.

М у д а р р и с: Чой совуди, Сиз жуда гавғочи экансиз.

Ф а р а н г и: Дарвоқе, матлабдан узоқлашдик. Хўб, боя айтаётганиңиздек, жаноб охундининг ифтитоҳ пулидан ташқари ўттиз беш минг танга кирими бор экан. Энди марҳамат қилиб айтинг-чи, бошқа уламоларнинг киримлари қанча?

М у д а р р и с: Яна бошқа бир мартаба борки, бу охундлик мартабасидан кичикроқдир, лекин даромади охундникидан кўброқ.

Ф а р а н г и: У қандайдир?

М у д а р р и с: Аъламлик.

* Ҳадиси шарифдан: *Менинг олимларим баъзи хусусиятларда бани Исроил Пайғамбарларига ўхшайди.*

* Ҳадиси шарифдан: *Олимлар пайғамбарларнинг ворисларидурлар.*

Ф а р а н г и: Аъламликнинг ҳам тафсили киримини баён қилсангиз?

М у д а р р и с: Жаноби мустатоби кудувватул-уламо (уламоларнинг олий мартабали рахбари) ул-аълам ўз мадрасасидан ўтгиз минг танга, муҳрона ва бошқа даромад жойларидан йигирма минг танга, жузкашликдан¹⁸ ўн икки минг танга олади.

Ф а р а н г и: Жузкашликни тушунмадим?

М у д а р р и с: Ҳа, Сиз мадраса кўрмагансиз. Бунинг маъносини билиш учун мадрасага бормоқ ва дарс ўқимок лозимдир.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, менга ҳам тушунтирсангиз.

М у д а р р и с: Номи мадраса бўлиб, у ерда аълам дарс айтади, уни Говкушон¹⁹ дейдилар. Ул мадрасада бир киши муайян маблағни вақф қилган, жалооби аълам ул маблағни муллабаччаларга улашиб беради ва вақф қилгучининг фармойишига кўра, икки минг тангани ўзи олиб қолади.

Ф а р а н г и: Бу сўзингиздан маълум бўладики, жузкашликдан икки минг танга олар экан, нега ўн икки минг танга дедингиз.

М у д а р р и с: (*бироз ўйлаб олгандан сўнг*): Қолган ўн минг тангани муллабаччалар ўзлари...

Ф а р а н г и (*сўзини кесиб*): Жаноби мударрис! Зоти Воҳидга²⁰ қасам бераманки, менга тўғриси айтинг. Негаки, каминанинг бу сўроғлардан ҳеч ғаразим йўқ. Фақат азбаройи кизиққанимдан, бу умумий томошахона бўлган Бухоронинг аҳволидан маълумот олмоқчиман, холос.

М у д а р р и с: Мазкур ўн минг танганинг тафсили шуки, ул аъламнинг ўн саккиз жамоа шогирди бор. Ҳар жамоанинг бир кафтаси борки, уни қорийи жамоа дейдилар. Жузкашликнинг тақсими пайтида қори ўз шерикларининг номларини ёзиб келиши лозим бўлиб, токи ҳазрати устоз шерикларининг ҳақларини ҳам ўнга топширадилар ва у (жамоа қориси) тақсим қилади. Шу суратда аълам

мазкур корига буїрук бериб айтадики, шерикларидан бир нечтасининг исмларини ортиқрок сзиб, тақсимдан орган пулни устознинг хизмати учун (ортиқчарок сздиргани учун) унга қайтариб берсин.

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Бошим, айлениб кетди, кўркамаңки, бир ваҳшатни менга юклаб қўйдингиз ва илло қаттиқрок айтаман: Бухоро уламоларининг бу иши кандайин ҳаракатки, магар булар Худодан кўркмайдиларми, Пайғамбардан уёлмайдиларми?! Магар улар Худонинг расули ҳаром қилған нарсани ҳа ол деб билсалар, бу хиёнат уларни ўз (жаҳаннам) қаърига тортмайдиirmi? Бечора жамоа қорисини бу гуноҳ ва бенафъ ишга мажбур қилмоқлик, бошқача қилиб айтганда, уларни ҳидоят ва раҳнамолик ўрнига залолат ва гумроҳликнинг қоронғу тубига отмоқликдир. Ажабо, бу икки турли қора сифат эгалари Пайғамбарнинг ўринбосарлари даъвосини қилишдан шарм қилмайдиларми? Айгинг чи, қолган муфтилларнинг мадоҳили¹ қанча?

М у д а р р и с: Қолган муфтиллар мадраса ва муҳрдан олти минг тангадан то ўттиз минг тангагача оладилар.

Ф а р а н г и: Ҳар қайсиларининг шунчадан даромадлари бўлатуриб, уламо яна нима учун бечора муллабаччаларга жабр қилиб, улардан пул оладилар ва у ғариблар таътил пайтида ҳам шаҳарда қолиб дарсларини мукамаллаштиришига нега йўл қўймайдилар?

М у д а р р и с: Сиз ғалати одам экансиз. Сиз аҳли фаранги Бухоро муллабаччаларининг ғамини смай қўя қолин: Бу дардлар билан нима ишингиз бор? Ҳазрати домлалар кимнинг отасининг ҳаммоли ёки қайси бир муллабаччанинг опасининг эридикки, кечалари ухламасдан бедор қолиб, китоб кўрсалар, қундузлари текинга дарсгўйлик қилсалар?! Улар вақтида меҳнат қилиб, қанча машаққатларни ютиб, бу мартабага эришганлар. Энди улар рози бўлмайдиларки, муллабаччаларга текиндан дарс беришга... Уларнинг бунга ҳақлари ҳам бор. Чунки бу замонда шундайки, бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан текинга жойдан қўзғалмайди.

Ф а р а н г и: Секинроқ сўзланг, сўзни ҳаддидан оширмангиз. Аввало. Сизнинг «бирон-бир киши ўз манфаатини ўйламасдан гекинга жойидан кўзгалмайди», деган сўзингиз ботилдир. Зеро, бу замон маданият замонидир. Маданият деган муованат²³, демакдир.

Тасаввур қилинг: Ниёзийбек, Анварбек Истанбул маршрутаси²¹ учун қилган меҳнатлари тараққийпарварлик бўлмай, нимадир? Эрон маршрутасини сўраб чиққан Сатторхон ва Боқирхоннинг²⁴ ўз жонини қўлларига олиб, ҳар тарафга югуришлари элнинг осойишталиги учун бўлмай, нима эди? Абдурашид Иброҳим Нўгай уйдан ўн икки сўм ўрус пули билан чиқиб, ислом иттиҳодини таъсис қилиш учун то Чин ва Японияга қадар борди. Япониянинг пойтахти Токиода бир қанча аъёнларни мусулмон қилиб, бир ислом жамиятини тузди. Бунинг мақсади ислом динига фидойлик қилишдан бошқа нима эди? Ҳатто ҳайбатидан тоғлар ларзага келадиган баъзи япон вазирлари бўш вақтларини ўз раиятининг болаларига таълим беришга сарфлаб, яъни, Сиз айтишингизча, мактабдорлик қиладилар ва бунинг учун ҳеч кимдан ҳеч нарса олмайдилар, балки ўз харжларидан қолган қисмини бу йўлга сарф этадилар. Бугунги кунда насронийлар орасида ҳам шундай одамлар борки, улар фақат ўз манфаатлари йўлида юрмасдан, ботиний умуминсоний ниятларини амалга оширишни лозим биладилар, бундай йўлда юрмаганларни эса инсон санамайдилар. Энди, инсоф қилинг: «Хайрун наси ман йанфа' ун-нас», яъни «Инсонларнинг яхшиси инсонларга наф келтирувчилардир», деган Сизнинг Найдгамбарингиз. Сизнинг ўйларингиз қайдаю ва Сиз кофир деб билганингиз бизнинг акидамиз қандай экан? Бундаги тафовут қаердан қаергача? Ва бунга илова қилиб, у вақфдан оладиган пули отасининг ёки акасининг моли эмас, балки буни маърифатпарвар зоти карамлар савоб ва Худо йўлида вақф қилиб қолдирганларки, бирор олим бу ерга келиб, дарс айтиб, фақир муллабаччалардан пул талаб қилмасин, деб. Шундай экан, агар ҳазрати уламолар текин дарс айтсалар, отасининг ҳаммоли ё почча-

сининг шогирдлари бўлиб қоладиларми? Йўқ! йўқ! Улар ўз ҳақларини олганлар, энди ифтитоҳ ҳақини олмасликларини лозим. Ё аксинча, вақф пулидан воз кечсинларки, уларнинг иккисидан бири харомдир. Марҳамат қилиб айтинг-чи, у «авсофи ҳамида» (мақталган сифатлар) қандай дарс ўтадилар ва мазлум муллабаччалар улардан нимани ўрганадилар?

М у д а р р и с: Биринчи йили – «Аввали илм», «Бидон»²⁵.

Иккинчи йили – «Мўъзий, Занжоний».²⁶

Учинчи йили – «Кофия»²⁷.

Тўртинчи йили – «Шарҳи Жомий»дан «Ал-марфуъот...»²⁸.

Бешинчи йили – «Ал-мажрурот...», мазкур шарҳдан²⁹.

Олтинчи йили – «Ал-мансубот...», мазкур шарҳдан³⁰.

Еттинчи йили – «Ал-мабнийёт...», мазкур шарҳдан³¹.

Саккизинчи йили – «Ҳамд» ва «Баҳси исм», мазкур шарҳдан³².

Тўққизинчи йили – «Кутбий» хошиясидан «Ва роттабгуҳу ала муқаддима»³³.

Ўнинчи йили – «Ҳамди ақойид»³⁴.

Ўн биринчи йили – «Баъд...», «Ақойид»дан³⁵.

Ўн иккинчи йили – «Самава...», «Ақойид»дан³⁶.

Ўн учинчи йили – «Ҳақойиқ ул-ашйа...», «Ақойид»дан³⁷.

Ўн тўртинчи йили – «Ҳамди таҳзиб»³⁸.

Ўн бешинчи йили – «Таърифи илм», «Таҳзиб»дан³⁹.

Ўн олтинчи йили – «Ҳикмат ул-айн»дан «Ал-хикмату истикмал ун-нафси»⁴⁰.

Ўн еттинчи йили – «Ҳикмат ул-айн»дан «Ал-вужуди бадиҳийун»⁴¹.

Ўн саккизинчи йили – «Мулла Жалол»дан «Йамаи ваффақана»⁴².

Ўн тўққизинчи йили – «Мулла Жалол»дан «Сатаф-тарику»⁴³.

Ўн ўққизинчи йили охирида – «Саҳиҳ Бухорий»дан, «Иннамал-амалу бин ниййат»ни⁴⁴, «Тафсири Байзовий»дан «Муаввазатайн»⁴⁵ ўқилиб, хатми таҳсил қилинади

Ф а р а н г и: Номи келтирилган китоблар гамом ўқилурми?

М у д а р р и с: Ўҳў! Ҳаммаси қаёқда?! Фақат айтилган жумлани ўқийдилар.

Ф а р а н г и: Ажабо, бир жумлани ўқиш бир кундан ортик вақт талаб қилмайди-ку?! Улар нима учун бир жумла кегидан бир йил югурадилар.

М у д а р р и с: «Ҳошия» ўқийдилар, «хошия»!

Ф а р а н г и: «Ҳошия»си нима?

М у д а р р и с: Сиз жуда гаранг одам экансиз. «Ҳошия», яъни шарҳнинг шарҳидир. У шундайки, мен айтган китобларнинг ҳар бирига қарийб ўн беш нафар одам «хошия» (шарҳ) ёзганлар. Масалан, Мулла Жомийнинг шарҳига битилган «хошия»лар: Абуғафур, Асомиддин, Абулҳаким Исматуллоҳ, Шайх Жамол, Мавлавий Шариф, Охунд Шайх, Содиқ ва ҳоказо⁴⁶.

«Кутбий»да Абдулҳаким, Мулла Аҳмад, Асом, Саййид Шариф, Қул Аҳмад ва бошқаларнинг шарҳлари бор⁴⁷.

«Ақонд»да Хаслий, Мулла Аҳмад, Абдулҳаким, Асомиддин, Мулла Қосим Харпутий, Сарих ва шу кабиларнинг «хошия»лари⁴⁸ ёзилган. Ҳоказо қолган китоблар...

Ф а р а н г и: Бу китобларда нималар ҳақида баҳс юртилалаи?

М у д а р р и с: Бу «хошия»лардаги бутун мақсадлар икки амрга боғлиқдир. Биринчиси, шарҳ қилгучи сўзининг таҳкики. Масалан, «Ҳамд»нинг «алиф» «слом»и нимадир?⁴⁹ «Ва роттабтуҳу» замирининг ўрни қасрда?⁵⁰ «Сафта тарику»даги «син» қайси «син»дир?⁵¹ Иккинчиси, ҳақиқатан биринчининг ҳосиласидирки, қуйидагилардан иборатдир: шарҳ қилгувчи сўзига эътироз, мазкур эътирознинг радди, мазкур эътироз раддининг радди, мазкур эътироз радди раддининг радди, мазкур эътироз радди раддининг радди радди ва ҳоказо қанчалик даркор бўлса шу қадар (давом этиш мумкин).

Ф а р а н г и: Ажабо,

*Ҳар че дарин парда нишонат деҳанд,
Чун настони ба изонат деҳанд.*

М а з м у н и:

*Ҳар нарсаки, бу парда ичра сенга нишон берадир,
Худди санчиқ каби сенга озор берадир.*

Мен бу «музахрафот»ни⁵² бировдан уйқуда эшитсам ҳам гумон қиламан! Бу не беҳудалик, нечук вақт ўтказишдики. Бухоро мардуми бунга гирифтор бўлмиш? Ўттиз тўққиз йиллик қимматли ва азиз умрни бир муфтига беҳуда сарф қилғач, кейин мазкур пуч ва бемаъни таҳқиқотнинг тадрисига⁵³ машғул бўлдилар. аммо усули вожиб бўлган Тафсир, Ҳадис, Фикҳ. Усули фикҳни ўрганиш вақти қачон келади ва яна бу йигирма йилда Наҳв, Мантик, Ақоид, Ҳикматдан ўқиган бўлсалар ҳам, фақат уларнинг дебочаси экан. Мазкур илмларнинг аслини, асосий фойдали қисмини қачон ўқийдилар?

М у д а р р и с: Гумоним борки, форсийни яхши билмас экансиз. Мен айтдим-ку, таҳсил йилига олти ойдир. Қолган олти ойда, яъни таътил пайтида агар ўқисалар монеть йўқдир.

Ф а р а н г и: Ё мен (Сиз айтган) форсча сўзларни хато тушунипман, ё Сиз хато гапиряпсиз. Боя айтдингизки, «қолган олти ойда имомлик қилиб, ифтитоҳ пулини топадилар» деб, энди лутф қияпсизки. «бу олти ойда ўқисалар, монеть йўқдир». Бу олти ойлик таътил вақтида, бу зарурий дарсларни ўқиган тақдирда ҳам бу қандай ноинсофликки, олти ой таҳсил пайтида йўллари, истак ва ғайратлари бўла туриб, у бечораларни «Ҳамд»нинг «лом»ини таҳқиқи, «Тааммул» муродининг тайини «Фал-йатааммул»лардан⁵⁴ иборат бўлган пуч ва беҳуда нарсаларни ўқишга мажбур қиладилар. Агар у муллабаччалар зарурий дарсларнинг ўқитилишини талаб қилсалар, бир сўз билан «вақтим йўқ» деб, уларни маъюс қиласизлар.

Таътил кунларида пулсиз, гайрат ва истаксиз «агар хоҳласалар, ўқийдилар», дейсиз! Мен уларнинг номидан айтаманки, ҳозирги таҳсил пайтида ҳам зарурий дарсларни ўрганишни хоҳлаймиз, агар таътил вақтидаги олти ойда ҳам шаҳарда яшаб дарс ўқиб, имомликка бормасдан, ифтитоҳ пулини топишга вақтимизни бермасак, келгуси таҳсил йилининг бошида бепул ёки Сизнинг ниятингиздагидан озроқ пул билан ҳозир бўлсак, у вақтда, наузибиллаҳ⁵⁵, нафрат ва ғазабдан тўлган кўзларингиз, чимирилган қошларингиз қаршисида қандай чидаб ўлтирамиз? «Жувонмарг, оқ килдим», деб дам-бадам бақирингизни қайси тоқат билан эшитамиз?

Энди айтинг-чи, Бухорода аёллар ҳам таҳсил оладиларми ёки йўқ?

М у д а р р и с: Йўқ, аёллар таҳсил кўрмайдилар

Ф а р а н г и: Нега уларни таҳсилдан бебахра қолдирганлар? Аёл ақли таълим ва тарбия хусусида эркакдан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳакимлардан бири айтдики: «Биз Америка ва Фарансиё аёлларининг ихтиролари мушоҳадасини кейин билдикки, аёлнинг тушуниш даражаси эркакникидан кам эмасдир». Ва Сизларнинг Пайгамбарингиз ҳам буюрдики, «Талаб ул илму фаризатун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир». Аёлларнинг тарбияти фойдали бўлиб, «Ман жаа бил ҳасанати фалаҳу ашру амсалиҳа», яъни «Кимки яхшилик келтирса, унга ўн баробар...» оятининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишлик вожибдир. Негаки, яхши амаллар, яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайди. Яхши ахлоққа кейинроқ эга бўлишлик ҳам «Мин баъди муқаддимат-ул вожиб», яъни «Вожиб бўлган амалларнинг биринчиларидандир». Бирор кимса ҳам тарбиясиз яхши ахлоқ соҳиби бўлмайди. Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир. уларнинг ўзлари тарбия кўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳаммиша ёмон ахлоқ эгаси бўламиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламини инсоният

доирасидан ташкарида, деб биладилар. Юртинг бахт-сизлиги, заминнинг саодатсизлигидирки, аёллар у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қиладилар.

М у д а р р и с: Ажаб содда одам экансиз. Бехуда ишларнинг ташвишини қиялсиз. Аёлларнинг яратилишидаги ҳикмат «таволуд ва таносул» (туғиш ва насл қолдириш)дир. Мен аввалдан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни тугатгандан сўнг, ёши 37 га борганда, ҳеч бир эркак уларга рағбат қилмайди ва у вақтда, «силсилаи таносул» (кегма-кет насл қолдириш) узилган бўлади.

Ф а р а н г и: Аммо, бу гапингиз, яъни агар аёлларни таҳсил эттирсак, таносул силсиласи узилади, деганингиз ботилдир. Далил шуки, агар Сизнинг ушбу сўзингиз тўтри бўлганда, комил ақл эгаси бўлган, оламнинг низомини Сиздан яхшироқ билган Пайғамбарингиз «Талаб ул илми фаризагун ала кулли муслимин ва муслиматин», яъни, «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарз-дир», демас эди. Аммо, Сизнинг «биздаги таҳсил муддати узун»дир деганингиз, бир таҳсил усулининг нодурустлигидирки, бу таҳсилни манъ қилишликни келтириб чиқармайди. Сизнинг бу таҳсил усулингиз мушкул ва нуқсонли экан, бошқа усулни ихтиёр қилингиз.

М у д а р р и с: Фаранги биродар, бўлмайди, асло бўлмайди. Биз осон бўлган таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, қизларни илм таҳсили учун кўчага чиқариб юборсак. Негаки, эркакларимизни ахлоқи бузуқдир. Тездан уларнинг таҳсилини фасодга йўлуқтиради.

Ф а р а н г и: Бу ҳам ўзингизнинг камчилигингиз. Ахир Сиз уламосиз. Шаръий ишлар сизга топширилган, амри маъруф, наҳйи мункар Сизнинг вазифангиз. Нега у бечора эркакларнинг ахлоқини тузатишга киришмаяпсиз?

М у д а р р и с: Ҳой, бечора фаранги! Сиз шариятни билмайсиз. Бизнинг шариятда амри маъруф ва наҳйи

муикар фасодни тугатган тақдирда ҳам аслида тўғри бўлмас.

Ф а р а н г и: Бу масъала доимо эътино⁵⁶ бўлмаган, бироқ ёлгондир. Амри маъруф, наҳйи мункар кабиларни эса бажариш керак. Чунончи, Сизнинг Пайғамбарингиз ҳам буларни бажарган.

М у д а р р и с (*қаттиқ газабланган ҳолда*): Ай, одам, оғзингни юм! Шаръий масъалалар ҳақида беҳуда гапурма. Магар сен кофиру мен мусулмонман, бу гапларни эшитишга токатим йўқ.

Ф а р а н г и: Ажаб, мени гапуриш ҳуқуқидан манъ қиласизми? Асло хомуш бўлмайман, айтаманки, «миёйамаш аз уҳда берун»⁵⁷, яъни бу масъала шаръий масъала эмас, балки тўқиб чиқарилган нарсадир.

М у д а р р и с: Хомуш бўл, одобсизлик қилма. Сен кимсанки, бизнинг дини аҳкомимизни «бу тўқилган нарсас», «бу шаръий эмас», деб айтасан?! Ахир каердан билсанки, бу шаръий масъала эмаслигини?

Ф а р а н г и: Ваҳшаг қилмангиз, далил сўранг. Бу масъалани каерда кўргансиз?

М у д а р р и с: Китобда.

Ф а р а н г и: Исломнинг хароб бўлиш сабаби шудир! Сиз ислом тоифаси умрнинг таълифи билан шунчалар мангул бўлгансизларки, натижада ислом динининг ҳақиқатидан фарсахларча узоқлашгансиз.

Магар ўн йил аввал саккиз ёшли бола шўхлик килиб, китобнинг ҳошиясига «мен офтобни туя суратида кўрдим» сўзларини ёзиб қўйгани туфайли, бугун Сизга офтобни ҳақиқий шаклини исбот қилишлик мумкин бўлмай қолди. Масъала Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан равшан бўлаётган вақтда, қўшимча китобга караб югурмок девоналикдир. Қуръони карим возех⁵⁸ усулида айтадики, амри маъруф ва наҳйи мункар лозимдирки, бу ишни Пайғамбар бажардилар, саҳобалари бажардилар, фитнадан кўркмадилар. Сиз ахир уларнинг уммати ва издошларисиз, улардан улуғрок эмасдирсизки, нега йўқ фитнадан

кўркасиз? Шариати ахмадий асло Сизнинг бу узрингизни қабул қилмас. Ислом тарихида фитна чиқарувчи бўлиб қолдингиз. Пайгамбарингиз бутун араблар тавҳид аҳлига душман бўлган ҳангомда Пайгамбарлик давросини қилди, халифани аввал, Муҳаммад умматининг энг фазилатлиси Абу Бакр Сиддик хилофог маснадига⁵⁹ ўтирганда араблар ҳар тарафдан иртидодга⁶⁰ тушдилар, яъни, диндан қайтдилар. Абу Бакр Сиддик ислом лашкарларининг заифлигига қарамасдан, комил бир азм билан уларни таслим бўлишга мажбур қилди ва бу қиёсга кўра, Сизнинг салафларингиз асло ҳеч кимдан кўркмасдан ислом муқтазойидлари, яъни тақозо этилган нарсаларнинг ижросига азму ҳаракат қилдилар. Ҳа, ислом динининг хоҳиши шудир. Сиз айтаётган бу масъала бир неча нафар таъмагир ва шикампараст⁶¹ мусулмонлар томонидан ўртага кўйилган бўлиб, шариати ахмадийга бунинг алоқаси йўқдир. Муллаваҷчаларнинг энг кичик бир нафари бесоқол бир болақай туфайли шаҳар катталарини ҳақорат қилишдан қайтарса-ю, уламоларнинг эса, бунчалик иктидорга эга бўлганларига қарамасдан, амри маъруф ва наҳйи мункар фасод чиқаради, деган гапларини ким қабул қилади?

Булардан ташқари, биз амри маъруф ва наҳйи мункарни қўполлик билан амалга оширинг деб, қачон айтдик. Худо сақласин, ҳеч қачон бундай гапни айтмаганмиз ва айтмоқчи ҳам эмасмиз. Минбаъд айтмаймизки, мактаб ва мадрасаларда ахлоқни вайрон қилувчи ошиқона байтлар ва «лом жинси»ни таҳқиқ қилишдек пуч нарсалар билан кўмилиш ўрнига, ахлоқ ўргатиб, матбаа очиб, жаридалар воситасида халққа яхши хулқни тарғиб қилинг. Яхши, Сизнинг тамоми араб тилида бўлган 20 йиллик таҳсилингизда, наҳвни билмаса ҳам, араб тилида маҳорағга эга бўлишингиз керакми?

М у д а р р и с: Ўхў, биз Бухоро уламози араб тилини арабларнинг ўзидан ҳам яхшироқ биламиз.

Ф а р а н г и: Шуниси ҳам ғаниматдур. Марҳамат килинг, биргаликда бироз араб ғилида сўзлашиб кўрайлик, мен ҳам бу тилдан хабардорманми ё йўқ?

М у д а р р и с: (Ай худо! Бу ногаҳон балони қасрдан бошимга юбординг? Мени аста-аста расво қилишига якин қолди.) Биродар. афу этасиз. Биз, Бухоро уламози, арабча гаплашишни билмаймиз. Бизнинг арабча билишимиз шу меъсрдаки, муллабаччалик вақтимизда устознинг сонида ўқиган эдик, арабча дарс китобларини бир кечада машаққат ютиб, улардан саҳифасинигина мутолаа қила олардик.

Ф а р а н г и: Бай, бай! Сиз Бухоро уламози ҳўб «арабийдоп»⁶² экансиз. Бизнинг болаларимиз уч йил мактабда ўқиб, зарурий хат-саводни чиқаргач, 2–3 тилни ва диний масъалаларнинг муқаддимаси, ҳукмлари, тарихи, ҳисоб илмини яхши ўрганадилар. Сиз 20 йил арабча таҳсилдан кейин ҳам ҳануз у тилда такаллум қилишга ожизсиз.

Уфф!.. Абу Али ва Форобий каби қомил фарзандларни етиштириб, бундай қиммасиз ва қора кунда ўтирган шўрлик Бухоро, бегоналарнинг шуҳрати, илму фазилат ногорасининг шовқинини шарофат деб кўтариб юришга мажбур бўлдингки, бу жаҳолат ва фалокат поясига етиб қолганингдандир, бечора Бухоро!

Жаноби мударрис, ахир инсоф қилинг, бу илмсизлик қачонгача, бу нодонлик қачонгача?! Илм мулк – мамлакат ободлигининг сабабчисидир. Илм миллат тараккийсининг боисидир. Илмдирки, Амрико ваҳшийларининг қайнашини ушбу даражадаги такомул ва буюклик маргабасига етказган. Илмдирки, Эрон заминида зиёлиларни йўқ қилмоқчи бўлган икки отни таназзул ва зиллат чоҳига қулатган. Илмдирки, бир сиким инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон⁶³ ва Арабистоннинг бир қисмига фармон раво қилган, ўруснинг зиёли бўлмаган аҳлини Татар, Қирғиз, Туркистон, Кафказ мусулмонларига молик қилиб қўйган. Васиъ⁶⁴ усмонли мамлакатларини парча-парча қилиб, бегоналар қўлига тутказган ма-

гар жакл, фаронса таслис аҳлинини⁶⁵ байроғини то форс муваххидлари⁶⁶ уйининг томига қалар тикиб қуйган магар жакл. Токай Сиз мусулмонлар, бу хонумонингизни скувчи дарднини давоси учун бирор таралдуд кўрсатмасдан, қайси чорани изляяпсизлар? Инсоният иктисосига кўра айтаман: магар Сиз туркистонлиларнинг йўлингиз шу бўлса, яъни, азиз умрнинг кимматли 37 йилини музахрафот парчаларининг тахсилига сарф этиб, ўзингизни фойдали илмларнинг шарафидан махрум қияяпсиз. Бир неча йилдан кейин Туркистонда исломдан ҳеч нарса қолмайди, фақат тарих саҳифаларидагина унинг номи қолади, ҳолос! Бу қандай тахсил?! Инсоф қилинг, «Ломи ҳамднинг жинсияти ва зиёдати лафзин салосин»дан нима маглаб ҳосил бўлмоқда? Афсус, бунга кетган вақтлар учун. Даринг, бунча ҳаракатлар учун! Агар шу ҳаракатни Қуръоний маънолар ва рамзларни дарж ва кашф этмоққа сарф қилиб, саодат аҳкоми учун ишни йўналтирганингизда эди, ҳозир «Йа аййуханнасу коджакум бурханумми-р-роббикум ва апзалнаа илайкум нўром-мубийна». «Фаам-маллазина аману биллаҳу ва тасиму биҳи фасойудхилухум фи роҳматин минҳу на фазлин ва йахдихим илайҳи сиротим-мустакиймг», яъни «Эй инсонлар, сизларга Парвардигорингиздан ҳужжат келди ва сизларга равшан нурни (яъни, Қуръонни) нозил қилдик», «Аmmo шундай зотларки, Аллоҳга иймон келтирдилар ва унинг ҳукмларини маҳкам тутдилар. Бас, тез кунда уларни ўз тарафидан бўлган раҳматга ва фазилатга дохил қилади» ояти каримасининг ҳукмига кўра, бироз-да бўлсин, фазилатларингизни орттириш фурсатига эришган бўлардингиз! Ҳозир ҳам фурсат кетмаган. Тафсир ва Ҳадиснинг таълим ва тааллуми⁶⁷ учун ҳаракат қилиб, Қуръони каримнинг олий сирлари ва ҳукми мутаволийсини⁶⁸ диққат билан кузатинг. Шояд «Ҳаза китабун анзалнааҳу мубаарокан фағтабиуху ла аллакум тарҳамун», яъни «Бу китобни (Қуръони каримни) унга (Пайғамбарга) муборак тариқада нозил қилдик, бас, унга тобеъ бўлинглар, шояд раҳм қилинғайсизлар»

оятининг равшан ҳидоятига қўра, молингизнинг ҳусрон⁶ ҳолига Худоинг раҳми келиб, ҳосили нағижасиз ва фалокатли бўлган бу мазалиг ва асоратдан Сизга нажот берса ва илло, такрор айтаманки, бир неча йилдан кейин Мовароуннаҳрда исломни куффорлар залолати остида нобуд ва кўзингизни очгунча, масжидингизни бутхона, фарзандларингизни насроний кўрасизлар.

Бас, қўлдан кетган ислом мамлакатларига назарий ибрат билан қаранг, мусулмонларнинг ҳам ғамини еб, фарзандларингиз ҳолига раҳм қилинг.

М у д а р р и с. Жаноби фаранги, Сиз хотиржам бўлинг. Бухоронинг соҳиби бор, унинг ўзи ҳимоя қилади. Биз аминмизки, то Баҳоваддин мазорининг бир ғишти боқий экан, рўйи заминнинг тамом подшоҳлари Бухорони ололмайдилар. Сиз беҳуда ташвиш чекайсиз.

Ф а р а н г и: Бу қандай қўпол хато, бу қандай исломни ёндирувчи ақида?! Баҳоваддин Бухорони ҳимоя қилади? Бу нима дегани? Баҳоваддин?!

М у д а р р и с (*Фурсат бермасдан камоли газаб билан*): Ўй, ўй... Э одам, оғзингга қара, ислом улуғлари ҳақида беҳуда гап гапирма, сени шундай жазолаб, чеккага сурайки...

Ф а р а н г и: Бечора мударрис, Баҳоваддин ҳақида «ёмон» гапирганим учун бу қадар ваҳимага боряйсиз, йиллардирки, минг Баҳоваддин ва ундан ҳам улуғроқ азизу авлиёлар ислом муҳофазаси учун жон топширган. Ислом ҳуқуқи масиҳий давлатларнинг бебак тажовузлари билан поймол бўлмоқда, (бунинг учун) ўзингизни ҳамиятсизлик ва ҳамдиликда айбдор деб билинг!

Агар Баҳоваддинга нисбатан бўлган бу ҳамдардлик ва тарафдорликни исломга нисбатан ҳам дариг тутмасдан, уч ярим милйўн ислом нуфузи биргаликда қўлни қўлга бериб, камоли иттифоқ ва ҳамжихатлик билан, оламини тутувчи баланд овоз билан, бутун олам узра исбот қилингки, «биз, мусулмонлар тоифаси, дини мубинимиз ва мухтарам диндошларимизни ҳимоя қилишда жону

дилдан тайёр бўлиб, то ҳар биримизни сўнгги нафасимиз бор экан, бизнинг биргаликдаги жонимиз узра азиз исломга ҳеч ким таарриз қилишга муваффақ бўлолмайди. Шубҳасиз, ўз диндошларимизни қаерда асирлик бўлса, мусулмонлар ҳисобига бўлаётган бу қаро қунлардан ҳалос қилингиз».

М у д а р р и с: Сиз доно одам экансиз, ҳақиқатан биз, мусулмонлар тоифаси, учун иттиҳод ва ошқора ҳаракат зарурат даражасига етган, аммо, таассуфки, иттиҳод бизнинг ўртамизда маҳол, иттиҳодсиз ҳаракат ҳам мутлақ зарарли бўлади.

Ф а р а н г и: Буларнинг барчаси ақидангизнинг сустлигидандир.

М у д а р р и с: Агар бизнинг бу ҳалокатли ҳасталигимизнинг иложи бўлса, айтинг?!

Ф а р а н г и: Агар исломий жаридаларнинг муголаасини ҳаром демасдан, балки гоҳида бўлса ҳам ўқиб борса эдингиз, бугун ислом дардининг иложини мен кофирдан сўрамас эдингиз. Ҳозир нима дардингиз бўлса, унинг иложини бир-бир Сизга шарҳлаб беришлик менинг инсоний бурчимдир. Лекин, аввал мақсадни тамом аниқлаб олишимиз керак.

М у д а р р и с: Ҳақиқатан мақсаддан узоқлашиб кетдик, гап Баҳоваддин ҳақида эди

Ф а р а н г и: Бале, жаноби мударрис! Мендан Баҳоваддин ҳақида беҳуда гаплар айтаётибди, деб гумон қилманг. Чунки ҳар бир динда шу тарика улут кишилар бўлганлар, улар ўз ҳаётлари давомида дин ва миллатнинг саодати учун хизмат қилгач, жаҳонда яхши ном қолдириб кетганлар. Гап шундаки, Сиз ўз вазифангиз бўлган диний ва дунёвий ишларингизни уларга ҳавола қилиб тинчгина ухламаслигингиз керак, бинобарин, ислом шарияти ҳам бу ақидангизни қабул қилмайди.

М у д а р р и с: Юз марта айтдим-ку, бизнинг диний масъалаларимиздан гапирманг, деб. Яна «Ислом шарияти бу ақидангизни қабул қилмайди», деяпсиз. Қандай қилиб

кабул қилмас экан? Авлиёларнинг кароматларини тасдиқ этмоқ бизнинг диний масъалаларимиздандир.

Ф а р а н г и: Мен авлиёларнинг кароматларини тасдиқ этманг, демаяпман. Айтмоқдаманки, ўз ишларингизни тамоман Баҳоваддинга тоншириб кўйиб, ўзингизни танбаллик ва ғайратсизлик эшигига урушингиз на шаръан дурустдир, на ақлан.

М у д а р р и с: Нега дуруст эмас?

Ф а р а н г и: Албатта, дуруст эмас.

М у д а р р и с: Қайси далилга кўра?

Ф а р а н г и: Мен биладиган ўша далилга кўра.

М у д а р р и с: Қаҳ, қаҳ, қаҳ... ҳеч билмайсан, беҳуда лофлар уряпсан!

Ф а р а н г и: Бишаман, лекин Сиз уларни эшитишга қобил эмасиз!

М у д а р р и с: Мен одам эмасманми?

Ф а р а н г и: Билъакс, Сиз одамсиз, аммо одамийлик сифатларидан бири Сизда йўқ.

М у д а р р и с: У нима?

Ф а р а н г и: Ҳақ гапни кабул қилмоқ.

М у д а р р и с: Сизнинг гапингизнинг ҳақлиги касрдан маълум?

Ф а р а н г и: Лайтинг-чи, Аллоҳ улуғми ё Баҳоваддин?

М у д а р р и с: Аллоҳ.

Ф а р а н г и: Пайғамбар дономи ё Сиз?

М у д а р р и с: Бу саволларнинг маъносини тушунма-япман?! Албатта, Пайғамбар доно бўлганлар.

Ф а р а н г и: Пайғамбар Сиздан доно экан, у ҳеч бир ишни Баҳоваддиндан улуғроқ бўлган холиқи Аллоҳга ҳавола қилмаган. Ўзлари сафарда ранж, йўл захмаги, очлик азоби кўриб, ғазотларда қатнашиб, муҳораба⁷⁰ майдонида ҳозир бўлардилар. Кофирлар азиз ислом вужудига ҳар гарафдан зарба бериб турган бир ҳолатда, бу суратдан унинг шарияти қачон рози бўлади. Сиз бир гуруҳ осуданараст уламо бу қимматбаҳо гавҳари

аҳмадийни қутқармоқни ўйламасдан, билъақс, бу ишни Баҳоваддиннинг вазифаси билан, ўзингиз аҳли аёл билан, камоли осудалиқда лазиз таомларнинг тановули билан машғул бўлдингиз. Иккинчидан, Аллоҳ таоло «тужаҳидуна фи сабилиллаҳи биамваликум ва анфусикум заликум хойруллакум ин кунгум таъламун», «Ва қотилул-мушрикийна каффатан кама йўқотилуна кум каффатан», «Ва қотилул-лазийна лаа йуминуна биллаҳ», яъни «Аллоҳ йўлида молларингиз ва нафсларингиз билан жиҳод қиласизлар, агар билсаларингиз, мана бу сизлар учун яхшидир», «Сизларни қатл қилсалар, сиз ҳам мушрикларни бутунлай қатл қилинг», «Аллоҳга иймон келтирмаганларни қатл қилинглар», ояти каримасини ҳидоят қилувчи ва бошқа оятлар ҳам жиҳод ва қитол⁷¹дан мақсад исломни муҳофаза қилиш ниятида айтилган олий калиматуллоҳдирки, у тирикларга фарз қилинганми ё ўликларга?!

М у д а р р и с: Тирикларга.

Ф а р а н г и: Олий калиматуллоҳни қўйдуқ, Аллоҳ таоло равшан тарзда сиз тирикларга амр берган байъойи исломнинг муҳофазасини нега тажохул қилиб, ўликларга ҳавола қиялпсиз?

Учинчидан, Пайғамбарнинг вафот замони яқинлашиб қолганда, барча асҳобни жам қилиб, хутба ўқиб: «Эй менинг асҳобларим, мен гириклигимда Аллоҳнинг динига нусрат беришда ихмол⁷² кўрсатмадингиз, менинг рихлат вақтим етиб келган. Дини мубини ислом ва шони улуғ Қуръонни Сизга ва сизнинг авлодларингизга ва авлоддан-авлодларга омонат қолдирияман» деганларида, ўша вақтда Пайғамбарни тинглаб турган асҳоблар тирикми-дилар ё ўликмидилар?

М у д а р р и с: Тирик.

Ф а р а н г и: Бас, У соҳиби омонатларини тирикларга топширган экан, Сиз нега ўликларга ҳавола қилиб, ўзингизни чеккага тортялпсиз?

Тўртинчидан, улкан Андалус китъаси 450 йил мусулмон султонларнинг идораси остида уламо ва фузалонинг кўблиги бўйича мусулмон ўлкаларининг биринчиси эди. Жуда кўб уламои киром етказиб, бисёр авлиёи изом⁷³ етиштирди. Андак ғафлат шумлиги ва андишасизлик оқибатида, Испания насронийларнинг тасарруфиға ўтиб колди. Бир олам уламо ва авлиёнинг умри ўтган масжид ва мадрасалар бунхона, ўша бутун ислом уруғларининг кабрлари бутнарастлар томонидан поймол бўлган. Илгари азон садоси янграган жойларда бутун кўнгироқ овози жаранламоқда. Нега у жойнинг авлиёси кабрдан чикиб, бу ислом ноҳиясини кофирларнинг дастидан халос қилмадилар?! Улар ҳаётлик пайтларида ўз вазифасини битириб, вафотидан сўнгра бу вазифаларга мажбур бўлмаганлиги учун лозим бўлмади. Исломнинг муҳофазаси ўша сарзаминдаги тирикларнинг иши эди. Тириклар ўз вазифаларини адо қилишда ғафлатга тушдилар, кўрадинганини кўрдилар, ғафлат уйқуси ва андишасизлик билан жаҳонни мунаввар қилувчи шариати ғарройи аҳмадин қўшинининг саодати нурини бу маъмур ўлкадан шу қадар узоклашгирдиларки, бугун у ерда бир мусулмон масжиди тугул мусулмоннинг ўзи ҳам топилмайди.

Бешипчидан, Ҳинд ва Мисрга ибрат назарини солинг. Бу муқаддас ислом замини инглизларнинг босқинчилик тажовузлари билан поймол бўлган ва хануз у ерларда ўтган авлиёлардан бирортаси инглизни даф этмок учун бирор каромаг кўрсатмаяпти.

Нега кўрсатмаяпти?⁷⁴

Уларнинг вазифаси эмас.

Қайси далилға кўра?

Мен айтган далилға кўра.

Олтинчидан, Сиздан сўрайман. Баҳоваддин улугми ё Пайгамбарнинг амакиваччасими?

М у д а р р и с: Пайгамбарнинг амакиваччаси.

Ф а р а н г и: Бир неча йилдирки, Русия давлати Самарқандни эгаллаган,⁷⁵ бу зулм у ерлик мусулмонлар

учун ачинарлик эмасми? Айгишларича, ўруслар у ерда фахш ишларига йўл очган, бошараф аёл ва кизлар, агар хохласалар, у ерга бориб ўтирадилар. Бу ишни ҳеч ким манъ қилолмайдими? Ҳам айтмоқдаларки, уламо ўрус законига мувофиқ бўлмаган ҳар қандай шаръий масъалани ижро этишда ожиздилар. Яна айтмоқдаларки, Самарқанд уламози ўрусларнинг байрам кунинда габрик учун черковга бориб ўтирадилар. Буларнинг ҳар бири ислом вужудига берилган қатъи зарба эмасми?

Нега Пайгамбарнинг амакиваччалари ётган Шохизинда ўрусларни у ердан даф қилмаяпти? Бу уларнинг вазифаси эмасми?

Бале, вазифалари эмас

Қайси далилға кўра?

Боя айтган далилимға кўра.

Ётгинчидан, (узукка бормайлик) Бухоронини ўзини ўруслар эгаллаганларми ё йўқми? Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар кун император томонидаг амир а ё консулдан кушбегига келадиган янги бир таклифнинг боиси нима? Шояд бу ҳукмлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камоли одоб билан Сизга дейманки, нега буни муқобили сифатида амирдан ҳам ўрус давлатига бирор таклиф бўлмаяпти?

Агар ўруслар Бухорони эгаллаган бўлсалар, нега бунга Баҳоваддин йўл қўйиб берди?

Бу уларнинг вазифалари эмасиди?

Бале, вазифаси эмасди

Қайси далилға кўра?

Боя айтган далилимға кўра.

М у д а р р и с: Тўғриси шуки, бизнинг ҳеч қайсимиз ўрус давлатининг бизнинг ҳукуматимиз билан муносабаги қандайлигини билмаймиз. Фақат мен шу қадар билманки, марҳум подшоҳимиз амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин ўрус давлати билан бизнинг ҳукуматимизни асло йўқ қилмаслик ҳақида дўстона бир битим тузилган.

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Бухоро илгарилари тугал мустақил ва икки милӣўн нуфузи бўлган бир давлат эди. Амир Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиклол дабдабаси вассалликка ўзгарди, раият нуфузи уч баравар, ер майдони эса ўн баравар тушиб кетди. Ўша кундан то шу дамгача ажнабийларнинг қўли Сиз подонлик саҳроси уйқучиларининг гафлати дастёрлигида бу ярим гутатилган амирликни ҳам тушкун ҳолга келтириб қўйдики, унинг вужуди назарларда манҳумлик мужассамаси⁷⁶ каби жилваланмоқда. Агар яна бироз муддат эски гафлатингизни давом эттирсангиз, дин ва миллатингизнинг ғамини смасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламасангиз, меҳрибон она Ватанингизнинг ҳукукини унутсангиз, жаҳонгир Темури бобонгизнинг шаъни ва иззатига хиёнат қилсангиз, бу мужассамани ваҳималар доирасидан ҳам чиқариб ташлаб, ном-нишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азал-абад ухляяжасиз!

М у д а р р и с: Биродар, мени ваҳимага қўйдингиз. Сўзларингизнинг ҳайбатида жоним тан қолибидан чиқиб, парвоз этиб кетишига оз қолди. Азбаройи худо, айгини, бизнинг иложимиз нима? Бу дарди бедавонинг чораси қайси? Қаерга борайлик? Нима қилайлик? Қайси гупроқни бошимизга сочайлик? Қачон бу фалокат ҳолатидан ва истикбол мушкулликларидан димоғимизга ҳалос бўлишлик бўйи егиб келади?

Ф а р а н г и: Сабр қилинг, айтаман.

М у д а р р и с: Жуда сабрим қолмади, айтинг.

Ф а р а н г и: Агар талаб қилмаганингизда ҳам айтардим. Энди бу қадар талаб этар экансиз, албатта, айтаман.

М у д а р р и с: Тезда айтинг!

Ф а р а н г и: Айтаман, аммо...

М у д а р р и с: Азбаройи «аммо»ингизни қўйиб туриб, муддаони баён қилинг!

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Албатта, бунинг иложини Сизга айтаман бироқ, қўрқаманки, қабул қилмассиз.

М у д а р р и с: Сиз дарди бедавойимизни айтасиз-у, биз қабул қилмас эканмизми?!

Ф а р а н г и: Иложингиз шуки, жаҳид мактабларини очингиз. Бу музаҳрафотни, яъни «Ломи ҳамдинг жинсияти ва зиёдаул лафзи салосин»нинг ўрнини серманфаат, патижаси тез ҳосил бўладиган илмларни таҳсил қилишга алмаштирингиз. Пайғамбарингиз ҳалифасининг пойтахти бўлган Истанбул бугунда янги илмларнинг кўблити ва санъатининг тараққийси билан машхурдир. Муаллимларни жалб қилиб ҳаракат қилингларики, то сизлар ҳам ундан намуна олиб, бирор нарсалик бўлишлар. Насоролар шулар туфайли ислом устидан галаба қозонганлар.

М у д а р р и с: Бай, бай, бай! Энди тушундимки, сенинг максadini нима эканини. Энди билдим, ислом учун бунчалик куюнишларинг ёлғон экан. Энди англадимки, Бухоро тўғрисида қилган дўстликларингнинг асли йўқ экан. Бизни алдәмоқчимсан? Билгинки, сенинг фириб вақтинг ўтди. Бизни гумроҳ қилмоқчи бўлган дўстларингнинг пардаси кўбдан бери йиртилган.

Ф а р а н г и: Бу нима дегани? Мен нима дедимки, бундай танбехга сазовор бўлсам? Нима ҳимоятдирки, жаҳид мактабининг номини эшитишингиз билан бундай совуқ қарғасиз? Хўб, менга айтинг-чи, жаҳид мактабини қачон қасрда кўргансиз? Бу серфойда илмлар манбаи ҳақида нима эшитгансиз? Агар ҳақиқатни айтсангиз, мен ўз томонимдан айтилган танбех - дўк-пўписа сўзларга тавба қилиб, Сиздан узр сўрайман.

М у д а р р и с: Бечора! Менинг ваҳшатимдан кўрқдинг. Бу сен айтган жаҳид мактаблари бизнинг Бухорода ҳам очилган эди, бир йилча давом қилди ...лекин бизнинг уламон бузрукворлар ишнинг ҳақиқатини билиб қолиб, мазкур мактабларни тезда беркитдилар.

Ф а р а н г и (*ўта ажабланган ҳолда*): Мударрис, очикроқ гапиринг, яъни бу жаҳид мактабини Сизнинг Бухоронгизда очган эдилар-у, уламолар қўймадиларми?

М у д а р р и с: Ҳа, ҳа!.. Бу мактабни бизнинг диндор, шариатпараст уламоимиз анинг ҳақиқатини англаб қолгандан кейин беркитдилар.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, менга ҳам тушуниринг, бу мактабнинг ҳақиқати нима эканки, уламоингиз бу қадар фойдали мактабни манъ қилдилар?!

М у д а р р и с: Ҳой, нодон, яна фойдали мактаб дейсан. Ҳумон қиласанки, мен ҳали сеннинг фирибингга алданяпманми? Мендан эшит, бу мактаб бир неча йил ичида бизнинг болаларимизни ҳам кофир қилиб қўйди.

Ф а р а н г и: Ажаб далилсиз даъвони ўртага қўйдингиз.

М у д а р р и с: Нега далилсиз? Минг далилимиз бор.

Ф а р а н г и: Хўб, аввало. марҳамат қилиб айтинчи, бу мактаб Сизнинг болаларингизни кофир қилиб қўйгувчи эканини қасрдан билдингиз?

М у д а р р и с: Сен Бухоро уламосини кўрмагансан ва билмайсанки, улар ғоят улуғ зотлар бўлиб, ҳар қайсиси минг нафар талабага дарс айтурлар. Отларининг бўйнига беш сир⁷⁷ олтун тақарлар. Бизнинг уламои ҳазратимиз сафойи ботин билан анинг маъносини кашф қилган бўлсалар. бу олтилар жониз эмасми?

Ф а р а н г и: Бечора мударрис! Менинг Бухоро уламосини аҳволини билмаслигимни бекорга гумон қилиб, хато қиласиз. Бандангиз хўб хабардорманки, таҳсил давомида кундузлари кўчама-кўча бачаларнинг кетидан югурадилар, кечалари эса ҳужраларнинг бурчакларида анвойи мускурот ичимликлар ичадилар. Узининг инсоғлик шарафларини хатм қилиб, ўзгина муоҳаз учун қози уйининг остонасида туфроқ ялаб, қози ё раис бўлганларда бечора, бадбахт раиятнинг молу жонини ўз оталари авлодларга қолдирган вақф сингари тасарруф қилардилар. Агар мударриси бузруи ё муфти бўлсалар, ўз ватанидан оворай ғариб бўлиб келган муллаваччаларнинг конини «ифти-тоҳ» ва «совғалиқ» номи билан ичарлар. Бу жамоадан қандай кашфу каромат умид қиласиз. Айтасизки, улар-

нинг ҳар бири минг нафар талабага дарс айтарлар – муқаррардир.⁷⁸ Бироқ, айтинг-чи, қандай дарс айтадилар, ўша минг нафар бечорага қайси илмдан таълим берадиларки. бу илмнинг дунёдами ё охиратда фойдаси бор? Бунинг ўрнига у ғариблар йигирма йил давомида ўз молларини сотиб, устоз ҳазратларига пешкаш (совғалиқ) қиладилар. «Ломи ҳамднинг жинсияти», «зиёдати лафзи сулус», «кубҳу хусни замири маштаъмала»⁷⁹ дан бошқа нима ўқийдилар? Мазкур музаҳрафотнинг таълимидан кейин ҳам уларнинг дини ва дунёсига нима фойда етади, аммо «отларининг бўйнига беш сир олтин осадилар», деб айтганингиз, бу маъжусийлар афъол ва атворининг каромат оламига нима дахли бор?

М у д а р р и с: (*камол ваҳшат билан*): Ай, беҳрали донистагўй (эси паст донишманд!) Сен бизнинг уламони маъжус дейсанми?

Ф а р а н г и: Ҳаргиз, ҳаргиз... мен уламоингиз ҳақида бундай адабсизликни ўйламайман, лекин айтаманки, аларнинг бу одати кароматларининг далили бўлмас. Бунга илова шуки, бу одатга шариятингиз ҳам ҳеч вақт йўл қўймайди.

М у д а р р и с: Нега йўл қўймас экан? Бу ишлар илм иззати, илм иззатининг шариятда маъмур бўлиши яхшидир.

Ф а р а н г и: Ажаб шаръий масъалани ўртага қўйдингиз. Сиз, бухороилар, нафсга алданиб, ўз дини мубинингизнинг аҳкомлари ҳақиқатидан ҳам гофилсиз. Пайғамбарингиз бутун умри давомида зарурагиз отга минмаган. Сизга қаердан етдики, отнинг гарданига «беш сир» олтин осмоқ ва олдинда бир неча мулозимларнинг югуриши. Ахир, ўз мазҳабингизнинг уламоси ва улуғларининг аҳволи тарихидан ибрат назари олингиз. Уларнинг ҳаёти қай равишда кечган, атворлари қандай бўлганини ўрганингиз, токи «илм ул-яқин»⁸⁰, Сизга маълум бўлсинки, бу Сизнинг равишингиз эмас. Магар маъжусийлик шўьбаларидан бу помашруъ васфларнинг

бутун васфи қай виждон билан кашфу кароматни даъво қиларлар?

М у д а р р и с: Хўб, кашфу кароматни қўйдуқ, бинобарин, бизга бунини мударрислик мансабига сарафроз бўлган, усули жадидага хўб диққат қилган мўътабар уламолардан бир нафари тушунтириб қўйди.

Ф а р а н г и: Бинобарин, мен ҳам Сизнинг уламоингиз бу «қизби маҳз»ни⁸¹ далилсиз қабул қилганларидан жуда таассуфдаман. Менинг вазифам Сиздан далили истифсор талаб этмакликдир, бироқ мақсадим Сизни гафлат уйқусидан уйғотмак бўлгани учун, бундай фойдали усули жадидадан ҳаром деб, арбобни ислоҳни кофир атаган ул жаноби мударриснинг аҳволини очиқ кўрсатишим керак. Хўб, марҳамат қилинг, ул зоти муҳтарам Бухоро аҳлиданми ё хорижий?

М у д а р р и с: Хорижий.

Ф а р а н г и: Усмонли раиятиданми ё Эронданми?

М у д а р р и с: Ўрус раияти.

Ф а р а н г и: Қайси тоифасидан эканлар?

М у д а р р и с: Тотор тоифасидан.

Ф а р а н г и: Унинг таржимаи аҳволини биласизми? Бошқача ибора билан айтганда, бу киши ўз миллати ва мамлакатига қанчалар буюк хиёнат қилганини биласизми?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Бу шахс ўз ватандошларининг диний ва дунёвий ишларида бағоят буюк хиёнат қилгандирки, бугун ҳиссиёт соҳиби бўлган ҳар бир тоторнинг лаънатларига учрамоқда.

М у д а р р и с: Яна бизнинг уламоимизга бадгўйлик қилишни бошлаяпсиз?

Ф а р а н г и: Бадгўйлик қилмаяпман, ҳақни гапиряпман. Айтмишларки, ҳақни яширмаслик лозим. У шахс хиёнаткор кишидир, ҳеч қачон, ҳеч бир мусулмон ҳақида ёмонликни дариг тутмаган, бугун ҳам сизларни жаҳид мактабини манъ қилишга кўзгаб қўйиб, шу васила ила

мусулмонларга зарба бериб, ислом душманлари олдида ўзини тинчликсевар қилиб кўрсатмоқчидир. Агар исла-сангиз, ул шахсни ўз миллати ва Ватанига раво кўрган зарарларни шу онда бирма-бир айтиб ўтаман.

М у д а р р и с: Йўқ, керак эмас! Негаки, мен у мударриснинг аввалги ҳолларини билмайман. Бинобарин, Сизнинг сўзларингизни тасдиқ қила олмайман. Лекин ҳар бир оқил наздида бухороли бир мударриснинг хиёнаткор бўлиши маҳол кўринади.

Ф а р а н г и: Жим тулинг, чалкаштирманг. Баъзида саводсизни охунд қилиб қўйиш ан бир шаҳарда, бир мударрисни хиёнаткорга чиқарилса, бунинг нима фарқи бор? Нимаси маҳол бўлди?

М у д а р р и с: Маҳол, демаялман. Айтяпманки, олим ва диндор бир мударрис қайси виждон билан дин душманларига ёрдам учун ўз миллати ва Ватанига хиёнатни ва Бухоро мусулмонларига зарарни раво кўради.

Ф а р а н г и: Мударрисни олиму диндор деб васф қилмоқ ботилдир. Чунки бир охунди талабга жавоб бермаган бир мамлакатда қандайдир бир мударрис авло⁸⁰ йўлда бўлмайди. Диндорликка қачон етсин?! Иккинчидан, қайси виждон билан қабул бўлишини сўрайсиз. Қулоқ солинг, қайси виждон билан «Фалон аълам жузкашликка хиёнат қилди, фалон муфти рибо (пора) еди, фалон муфти фалон бесокол бачага шармсиэларча ҳаракат қилди, бу мударрис ҳам ислом оламга хиёнат қилишликни қабул қилди», деб айтасиз?

М у д а р р и с: Булар билан жаҳид мактаби масъаласини исбот қила бўлмайсиз. Негаки, Бухоро уламоси, балки бутун аҳли Бухоро бу жаҳид мактабининг ҳаром эканлигида бир фикрга келганлар.

Ф а р а н г и: Бир жамоанинг далилсиз ва ҳужжатсиз бир амри хусусида бир фикрга келишлиги девоналикдир. Улар бирор нарсани талаб қилмайдиларки, бунга ҳам ҳеч қандай эътибори йўқдир. Макка кофирлари ҳазрати Набийни тақзиб қилмоқ⁸¹ учун бирлашмаганларми, на-

соролар зоти илохийни таслис қилиш⁸⁴ учун ҳам бирлашмаганларми? Улар бирлашганликларининг аҳамияти бўлмаганидек, Сизнинг бир фикрга келганликларингизнинг ҳам аҳамияти йўқдир. Бир фикрда жамъ бўлишлик аклий ва наклий бурхонлар (хужжатлар) билан бўлиши лозим. гумон ва интизоъ⁸⁵ билан эмас.

М у д а р р и с: Ай, одам, сен мадраса кўрмаган, бизнинг илмларимизни ўқимаган бўлсанг, бу гаплар билан нима ишинг бор? Ҳазрати Набий буюрадилар: «Ла тажтамиъу уммаъғалаз-залалат», яъни «Умматим залолатга жамъ бўлолмайди (ҳамма бараварига залолатга бормайди)», вақтики, жамъ бўлган эканлар, бошқа гапга ўрин йўқ.

Ф а р а н г и: Бале, бале! Азбаройи ҳалол, бинобарин, жадид мактабининг лозим эканлигига шу Ҳадис кифоя қилади. Ўзингиз биласизки, Муҳаммад уммати танҳо Сиз эмас, балки қаерда мусулмон бўлса, Ул жанобнинг умматидир. Ҳинд, афғон, усмонли, араб, тотор, эрон мусулмонлари иттифок билан бу мактабнинг зарур эканлигига иқрордирлар. Сиз эса бу суратда инкор қилмоқдасиз. Гарчи ҳамжиҳатлик бўлмаса-да, назар солинг, аксарият қайси тарафни ёқлайди?

М у д а р р и с: Бизнинг назаримизда, вақтида собит бўлдики, бу мактаб ҳаромдир, энди бу гапларнинг фойдаси йўқ.

Ф а р а н г и: Қайси далил билан собит бўлди?

М у д а р р и с: Бу мактаб болаларимизни кофир қилиб кўяётгани.

Ф а р а н г и: Худди шу ўринда, мен айтаман ва бутун ислом олами ҳам айтмоқдадирки, бу мактаб болаларингизни кофир қилмайди, балки ватанпарвар, баодоб, комил мусулмон қилади.

М у д а р р и с: Йўқ, йўқ! Бу мактаб болаларимизни кофир қилиб кўйиши муқаррар.

Ф а р а н г и: Худо ҳаққи, агар қиёматгача ҳам Сиздан далил сўрасам, «Фалоний деди»дан бошқа дали-

лингиз йўк. Шунга қарамай, сўраш мумкинки, Сизнинг шаҳрингизда бир йил давом этган бу мактабда билдингизми, нима дарслар берилар экан?

М у д а р р и с: Бале, билдик! Бир йиллик ўқув дарслари тугагач, имтиҳон топширадилар. Баъзи уламо, мен ҳам улар жумласидан эдимки, мажлисда ҳозир бўлди. Форсий ҳаг-саводдан ҳамда ахлокий, тарихий, диний масъалаларнинг муқаддимоти, ҳисоб ва жўгрофиядан имтиҳон топширдилар, ҳақиқатан жуда таҳсинга лойиқ имтиҳон бўлди.

Ф а р а н г и: Ўша вақт у болалардан бирортаси куфромуз калима ё нафратангиз ҳаракат содир қилдиларми?

М у д а р р и с: Йўк, йўк! Болалар у мажлисда жуда одобли ва мусулмон кўриндилар.

Ф а р а н г и: Ўша мактаб китобларидан бирорта куфр калима ёзилганини кўрдингизми?

М у д а р р и с: Йўк, бинобарин, у ердаги бутун китоблар фойдали, вожиб ут-таълим эди.⁸⁶

Ф а р а н г и: Ўша болалардан бирортаси мактабдан ташқарида мусулмонларнинг нафратига сабаб бўладиган бирор сўз айтганини эшитдингизми?

М у д а р р и с: Асло, бунга илова, эски мактаб болалари каби ўйинларни хуш кўрмасдан, нафрат қилардилар.

Ф а р а н г и: Бу мактаб болалари таҳорат ва намозда сустлик қилдиларми? Ё уларнинг таҳорат ва намозлари бошқачамиди?

М у д а р р и с: Ҳаргиз бундай эмас эди, бинобарин, бу болалар таҳорат ва намознинг барча руқнларига амал қилиб, катталардан яхшироқ ҳаракат қилардилар.

Ф а р а н г и: Илтимос қиламан, ҳазилни қўйиб туринг. Етти яшар боланинг етминч ёшли кишидан таҳорат ва намозни қондалироқ адо этишига қандай ишониш мумкин?

М у д а р р и с: Мен айтган хусуслар ростдир, ҳазили йўк. Негаки, бизнинг катталарнинг аксарияти саводсиздирлар. Аларнинг саводлилари ҳам Хўжа Ҳофиз ва Наво-

ийнинг икки-уч газалидан бошқа нарса билмайди. Бу болалар диний масъалалардан вокифдирлар. Шунинг учун аларнинг таҳорат ва намози катталарникидан қондалирок бўлди.

Ф а р а н г и: У мактабнинг муаллими кофирмиди ё номаълум бир шахс?

М у д а р р и с: Билъакс, уларнинг муаллими мусулмон ва мутадаийин шахс бўлиб, Бухоро фозилларининг бири эди.

Ф а р а н г и: Бас, Сиз ўзингиз иқрор бўлган бутун яхшиликларга қарамасдан, бу мактаб болаларингизни кофир килиб кўяётганини каердан билдингиз?

М у д а р р и с: Яна мунозаранинг аввалига қайтдингиз. Мен бу мактабни яхши, демадим. Бинобарин, мақсадим шуки, хийла ва макр майдонида гўё иблисдан сабоқ олаётган бу нобакор жадидлар болаларимизни кофир қилмоқ учун, яхшилик билан маргуб бир услубни амалга оширганлар. Аввало, болаларга машруъ илмлардан таълим бериб, ўзларини бизга хайрихоҳ килиб кўрсатмоқдалар. Ўша муфтига ўхшаб уларга алдансак, ўша заҳоти болаларимизни кофир қилмоқлик сари асл мақсадларини бошлайдилар.

Ф а р а н г и: Ажабо, нахотки бир нафар муфти ҳам усули жадиданинг тарафлори бўлган бўлса?

М у д а р р и с: Ҳа, ўзининг бир ўглини ўша мактабга берган.

Ф а р а н г и: У муфти яхши олимми? Ё Бухоронинг одатдаги муфтиларидан?

М у д а р р и с: Ўхў, у бисёр мулладир. Бошқа катта муллаларга ўхшаб илмда танҳо бўлиб, мантиқ ё наҳв, ё каломдагина эмас, балки бутун масъалаларни хоҳ диний, хоҳ мантиқий, хоҳ эътиқодий, хоҳ фалсафий бўлсин, тўла эгаллаган. Бундан ташқари, мутадаийин ва ислом жонкуярларидан ҳамдир.

Ф а р а н г и: Ҳали, жаноб, Сиз нўғай мударрисининг хиёнати ҳақида айтмиш эдингизки, у қайси виждон би-

лан хиёнат йўлини қабул қилди, деб. Ўз айтганингизга кўра, олим ва мутадаийин бўлган бу киши ҳақида ҳам, у ўз ўглининг ҳам мусулмонлар жамоасининг кофир бўлишлиғига қайси виждон билан рози бўлди, деб нега ўйламадингиз?

М у д а р р и с: У муфти бу мактабнинг ҳақиқатини билмади.

Ф а р а н г и: Нима бўлдики, «зараба зайд»нинг таркибини билмаган⁸⁷ бир мажҳул мударрис унинг ҳақиқатини билиб, мактабни ҳаром деб ҳукм қилса-ю, машҳур олим ва мутадаийин бир муфти унинг ҳақиқатини билмасдан, бу мактабга руҳсат ҳукмини берса? Хўб, билдингизми, бу мактаб неча йилдан кейин болаларингизни кофир қилиб кўяркан?

М у д а р р и с: Ҳа, тўрт йилдан кейин.

Ф а р а н г и: Бу мактабнинг прўграмини⁸⁸ биласизми?

М у д а р р и с: Прўграм нима? Менга мусулмонча гапиринг?!

Ф а р а н г и: Хўб, мактаби жадида дарсларининг фикристини биласизми?

М у д а р р и с: Мен қачон бу ношаръий ишни кўрибманки, билайин?!

Ф а р а н г и: Усули жадидали ҳаром деган Сизнинг бошка бир уламоингиз муни биладирми ё йўк?

М у д а р р и с: Ажаб ақлсиз экансан. Бир одам бир жадил мактаби очди, бошка бир одам айтдики, бу мактаб ҳаромдир, уламо ҳам муни қабул қилиб, мундай мактабни беркитдилар. Дунёда бундай усули жадида мактаби борлигини билармидики, унинг китобларини билсинлар.

Ф а р а н г и: Магар сизнинг уламоингиз Аллоҳ таборак таоло юборган мана бу «Вала тақулу ламма тасифу ас-сунат кумул кизба ҳаза ҳалалуи ва ҳаза ҳаром», яъни «Тилларингиз бу ҳалол ва ҳаром деб сифатлаётган бўлсалар ҳам ёлғон айтманг» ояти каримасининг мазму-

нидан гофилмики, бир тарика билиб, таҳқиқ қилмасдан, бир ажнабий одамнинг гапига қараб бир нарсани ҳаром десалар? Агар сиз ҳақиқатан илм арбоби бўлиб, бир кимсага фосид ғаразингиз бўлмаса, албатта, умумислом олами лозим билиб қабул қилган нарсани Сиз ҳам қабул қилиб, бу луч таассуб ва бемаза муҳолифатлардан кайтинг ё таҳқиқ қилинг, токи эртага киёматда Ҳақиқат қозисининг ҳукмидан шарманда бўлмангиз. Ҳозир бу мактабнинг зарарсизлиги ҳақида аввалгилардан қувватлироқ бир далилга эгаман.

М у д а р р и с: Гапиринг.

Ф а р а н г и: Бундай мактабни Истанбул, Бағдод, Миср, Ҳинд, Нўғойистон ва Кафказда очилганига анча бўлди. Ҳалигача улардан бирортаси кофир бўлмаган, балки мусулмончилик ва илмда комил даражага етганлар. Мулоҳаза қилиб кўринг, насронийлар бутун ҳимматларини ислом динини рад қилишга қаратган шу вақтда, шариасти муҳаммадияга қарши қунига бир неча жилд кигоб ижод ва нашр қилинмоқда. Истанбул, Ҳинд, Миср уламоси соатма-соат уларнинг кигобларига раддия ёзишга киришганлар. Қунма-қун уларнинг тўпланган муллалари билан мунозаралар қилиб, аларни мағлуб этмоқда. Бухоро уламосидан бирортаси насронийларни рад қилиш сифати билан ҳатто бирортасини мактаб ёзганини ҳалигача эшитмадим. Бу йил 1328 да Афғонда ва Пайғамбарингизнинг шаҳарлари бўлмиш Мадинаи мунавварада бундай мактабни очганлар. Хусусан, Мадинада бу мактаби шарифанинг очилиши катта байрам бўлди. Сиз қаердан олиб гапиряпсиз? Ҳеч ким «бу мактаб ҳаромдир, болаларимизни кофир қилиб қўяди», демади.

М у д а р р и с: Бу жаҳид мактаби кофир қилишдан ташқари бир неча ваҳддан ҳам ҳаромдир.

Ф а р а н г и: Жуда яхши, ҳозирнинг ўзида иқроқ бўлдингизки, жаҳид мактаби болаларингизни кофир қилмаган.

М у д а р р и с: Магар девона бўлибманки, мундай икром қилайин. Албагта, жадид мактаби болаларимизни тўрт йилдан кейин кофир қилур.

Ф а р а н г и: Қайси далилга кўра?

М у д а р р и с: Далилнинг нима кераги бор. Нўғай мударрис айтдилар...

Ф а р а н г и: Бу нўғай одамнинг галидан бошқа хужжатингиз борми ё йўқми?

М у д а р р и с: Йўқ.

Ф а р а н г и: Ажабо, фитнаингиз ва хиёнаткорлиги ҳаммага маълум бўлиб турган ажабий бир кимса ўз манишатининг таъмини учун ёлгон гап таркатса-ю, Сиз эътибор берсангиз. Ахир мен ҳиссий шохидлар келтирмоқдаманки, нега қабул қилмайсиз? Масалан, мен айтаяпманки, бу мактаб анчадан бери Истанбул, Миср, Бағдод, Нўғайистон ва Кафказда жорийдир. Хануз кимсани кофир қилгани йўқ. балки уларнинг ҳаммаси аввалгидан олимроқ, мутадайийроқ ва ватанпарварроқ бўлганлар. Демак, тўрт йилда болаларни кофир қилади, деган нўғай одамнинг гапи ёлгон эканлиги маълум бўляпти. Бундай мактабни бу йил Афғонистон ва Мадинаи мунавварада очдилар, ҳеч ким, ҳеч нарса демади. Демак, нўғай одамнинг гапи фириб эди. Ҳозир ўзингиз Ҳиндистонни кўрдингиз, инсоф юзасидан айтиш-чи, шариати мухаммадийя ҳукмларига бу ерлик одамлар собитқадамроқми ё бухоролилар?

М у д а р р и с: Ҳиндистонлилар бухоролиларга караганда мусулмонроқ экан.

Ф а р а н г и: Бу ерлик мусулмонлар орасида бирор кимса Аллоҳнинг бирлигини ё Ҳазрат Муҳаммаднинг Пайғамбарлигини ва ё Қуръон ҳақиқатини ҳамда шариат аҳкомларидан бирор ҳукмни инкор қилганини кўрдингизми ё эшитдингизми?

М у д а р р и с: Йўқ, йўқ! Асло, бу ерликлар ҳўб комил мусулмон эканлар.

Ф а р а н г и: Ингирма йилдирки, мактаби жадида бу заминда жорий қилингандир. Ўз айтганларингизга кўра,

алардан бирортаси кофир қилмаган экан, ҳали ҳам ўша нўғай мударриснинг ёлғон гапидан шубҳангиз қолдими?

М у д а р р и с: Жадид мактаби болаларимизни кофир қилмайди. деб фараз қилайлик, бироқ бошқа бир неча сабаблар билан ҳам у харомдир.

Ф а р а н г и: Харом бўлишлик бошқа масъала. Ҳозирги менинг тақриротимдан сўнг ҳам ўша фасодчи нўғайнинг гапини тасдиқлашга мажолингиз борми ё йўқми?

М у д а р р и с: Хўб, Сизнинг тақриротингиздан билдимки, ҳақиқатан, бу мактаб болаларни кофир қилмас экан. Аммо бироз шубҳам бор.

Ф а р а н г и: У нима экан?

М у д а р р и с: Ўша нўғай мударрис нима учун бекордан-бекор бу беаф ёлғонни гаширади.

Ф а р а н г и: Бу гапни аввало даф қилган эдим, ахир бир куни у кимсанинг миллат хоини эканлиги собиг бўлади-ку! Демак, у ёлғонни ўз орқасидан гапирмайди, бундан манфаатсиз ҳам эмас.

М у д а р р и с: Тўғри, аммо мулла бир мусулмон қайси виждон билан ислом зарари учун иш тутади?

Ф а р а н г и: Уфф, неча марта айтдим, аксар мулла-ларингизнинг виждони йўқ. Қайси виждон билан фалон аълам жузкашликка хиёнат қилди, фалон муфти фоиз олди, фалон муфти бесоқол бачага нобоп ҳаракат қилди. Бу мударрис ҳам аҳли куфр тарафидан ислом зарари учун иш қилди. Энди нега гапиряпсиз? Жадид мактаби болаларингизни кофир қилиб қўймаслигини тушуниб етдингизми?

М у д а р р и с: Ҳа.

Ф а р а н г и: Бу ёлғон гапни нўғай одам ислом душманлари тарафидан туриб ёйганини фаҳмладингизми?

М у д а р р и с: Ҳа.

Ф а р а н г и: Хўб, мактаб ҳақида не дейсиз?

М у д а р р и с: Бу мактаб харомдир.

Ф а р а н г и: Қайси далилга кўра?

М у д а р р и с: Минг далилимиз бор.

Ф а р а н г и: Жуда яхши. Аввал бутун далилларингизни бир-бир айтиб чиқсангиз, сўнг мен жавоб берсам, масъала равшанлашмаяпти... Яхшиси, бу далилларни битта-битта айтсангиз, таҳқиқ қилсак.

М у д а р р и с: Биринчи далил шуки, бу мактабда болалар курсида ўтирадилар.

Ф а р а н г и: Жуда яхши. бундан нима чиқади?

М у д а р р и с: Сиз шариятни билмайсиз. Пайғамбар, «Ман ташаббаҳо қовман фаҳума минҳум», деб буюрганлар, яъни «Кимки бирор қавмга ўзини ўхшатса, бас, у ўша қавмдандир». Курсида ўтирмак ўриснинг ишидир. Агар бизнинг болалар ҳам курсида ўтирсалар, ўрисларга ўхшаб қоладилар, демакки, ўрис бўладилар.

Ф а р а н г и: Борақаллоҳ, ҳазрати муҳаддис, ўша ҳадисни айтган кимса мазкур ҳадисни ҳам айтганлар: «Ман қола ла илаҳа иллаллоҳу лайаҳдулу-нард», яъни «Кимки калимаи тавҳидни айтса, дўзахга кирмайди». Агар биринчи ҳадиснинг мавзуси Сиз айтганингизча бўлса, бу икки ҳадис бир-бирига зид тушмоқда. Бир ҳадисни або-аждодларингиздан эшитасиз, лекин ҳадис китобларига бокиб таҳқиқ қилмайсиз. Муҳаддиси киром мазкур ҳадисни шу тариқа шарҳлайдилар: «Ман ташаббаҳо қовман муҳаббатан лаҳум, майлан ала дийниҳум фаҳума мимҳум», яъни «Кимки бирор қавмга муҳаббати юзасидан ўхшаса, у ўша қавмдандир». Иккинчидан, агар кофир бўлмоқ учун бу қадар ўхшашлик кифоя қилса, Сизнинг уламоингиз отининг боши ва бўйинларига тилла ва қумушлар осмоқдалар. Бунинг ўзи мажусий одатидир. Улар ҳам мажусий бўлишлари керак.

Учунчидан, Худованди карим Сизнинг кўз ва қулоқларингизни ўрисларнинг кўз ва қулоғи каби яратди. Бундан динингизга нима зарар етди?

Тўртинчидан, курсида ўтиришни ўрислар бино қилмаганлар, балки курсида ўтирган биринчи кимса саҳобанинг улуғларидан Муовия бинни Абу Суфён^{рн} эди.

Бешинчидан, бирор марта ўз виждонингизга мурожаат этинг. Олам ва одамларнинг халлоқи тарафидан улуғ

фариштаси воситасида яратилмишларнинг энг фазилатлиси бўлмиш Расулуллоҳга нозил бўлган Куръонни нега ҳар ким ҳар ерда ва ҳас-хашак устида ўқиса мусулмонун ва кимки камоли эҳтиром билан курсида ўтириб ўқиса кофирдир?

Олтинчидан, агар болаларнинг курсида ўтиргани учун бир ислом мактабини беркитсангиз, нега ўрис мактабини очик колдиряпсиз. У ерда ҳам курсида ўтирадилар ҳамда ўрис тилини ўрганадилар.

Еттинчидан, амирлик раиятининг қонини ичаётган зино, уламози сўдиган рибо, талаба ҳуқуқига хиёнат, мусулмонлар ўртасида нифок, мулласи мускирот ичимлиги истеъмол қиладиган, бойлар закот ва намозни тарк қилган ва аксар тақик қилинган ишлар билан машғул бўлаётган бир мамлакатда (исломни) ҳеч ким ҳалигача манъ қилмаган ва қилмайди. Қандай қилиб фойдали бир мактабни курсида ўтириш баҳонаси билан манъ қилсалар? Агар уламонгиз ҳақиқий уламо бўлсалар, «варосат ул-анбиё»⁹⁰, «ка анбиёи бани Исроил»⁹¹ бўлишлари керак. Бас, Худованди карим «ва маллоҳу йурийду зулман лил-оламийн», «валлоҳу лайахдил-ковмаз-золимийн», яъни «Аллоҳ тамоми оламга зулмини хоҳлагувчи эмас», «ваҳоланки, Аллоҳ золим қавмларни ҳидоят қилмайди», ояти карималарига кўра, зулмдан қайтарар экан, нима учун Бухорода кенг тарқалган зулмнинг асосини очиб ташлашга ҳаракат қилмаяптилар? Зулм учқуни ва фалон ҳокимнинг истибдоди улкан... қитъасини беҳад ёндирганига қарамасдан, бугун 20 000 Муҳаммад уммати у ердан кўшни мамлакатларга ҳижрат қилганлар. Ҳеч ким Сизга нима бўляпти, нега ўз Ватанингизни тарк этяпсиз, хонумонингиз хароблигининг бойиси ким, деб сўрамади. Балки золим бир шахсни ...нинг давлатхоҳи қилиб кўйдилар. Фалон қозининг ситами ... маъмур мамлакатини хароб қилган. Аллоҳ яратган осойиш асосини юлиб ташлаб, олиму мутадаийин жаноби эшон номи билан... дорилҳуқумани унга топширдилар. Субҳоналлоҳ, Марв-

да ...нинг истибдодидан қочғанлардан бири билан мулоқот қилганим ва унинг ҳижратининг сабабини сўраганим ҳапуз ёдимдан кетмайди. У деди: «Соҳибжамол хотиним бор эди. Ҳокимимизнинг қатта ўғли муни эшитиб, нафс ва шаҳват кўнида хотинимни унинг олдига жўнатишимни мендан талаб қилди. Мен унамадим. Ҳар қанча ширин ваъдалар ва даҳшатли таҳдидлар билан талаб қилган бўлсалар-да, мен кўнмадим. Ночор мени кўйиб юбордилар, лекин тўрт кундан кейин жаҳаннам мувакилларидек ҳоким ясовули келиб, дасту гарданимга ўғирлик тухматини осиб, мени олиб кетди. Ҳоким ҳам менга гўё унинг бандилигидан бир неча бор қочгани учун сўроқ-саволсиз ҳибсга олинган, деб қаради. Зиндонда бир муддат ётганимдан кейин мажбуран ҳокимга икки минг танга, унинг одамларига минг танга ҳаля қилиб халос бўлдим, бироз осойиш умиди билан ўнга шошилдим. Уйга етиб келгач, ҳайҳот, кўрдимки, эшик очик, на аёлимдан хабар бор, на амвол ва асбобимдан асар, дева на бўлиб ҳар томонга югурдим. Ҳамсояларимдан бири айтиб берди. Мени ҳибсга олишгандан сўнг ҳокимнинг Худодан кўркмас ўғли хотинимга одам юборган. У бечора ғариба кўркувдан бировга маълум қилиш ўрнига йиғлаган ва у золим бўлса, гоят ғазабланиб, уйимнинг ашёларига эғалик қилибди. Буни эшитиб, у сарзаминда ортик янашга тоқат қилолмасдан, бошқа бир қишлоқдан аёлимни топиб, уйимни бироз окчага сотиб, шу тарафга келдим». Ажабо! Бу бечоралар наҳотки инсон эмаслар, магар Муҳаммаднинг умматлари эмасми улар? Магар Аллоҳ адолатни буларнинг осойиши учун қурмадими? Магар шарияти аҳмадий уларнинг истироҳати учун зулмни наҳий⁹² этмадими? Камоли иймон билан айтаманки, бу қул Бухоронинг ҳар бир гўшасида минг турли зулм жафо мавжуд. буларнинг энг осони мазкур ҳидоятдир: инсон ҳар қанча бағритош, ваҳший, бераҳм бўлса ҳам, аёгдан йнкилаёган бу миллатнинг хароб холини кўтаришга мадад қилмаслиги мумкин эмас. Бале, ўрнслар

галабасининг боиси шуларда мужассамдир. Бухородек маъмур ва обод бир заминни дунёнинг энг хароб еридан ҳам хароброқ қилган шу зулмдир: агар ҳаммол ва мешкобчидан тортиб то Бухоронинг улуг аъёнларигача сўрасак, алаиттифок ислом душмани бўлган ўрис ҳукуматини бу диёнатсиз мусулмонлардан кўра таржсҳ қиладилар. Агар уламоингиз чин уламо бўлсалар, илоҳий амрларни ижро этиш хаёлини қилсалар, Аллоҳнинг номи билан ҳоли қолган майдонга чиқсинлар, исломни тараккий эттирсинлар. Бу тоифа Муҳаммад умматини зулм юки остидан ҳалос этиб, ислом динини кофирларнинг тасаллутидан қутқарсинлар ё нажот берсинлар: йўл қўймасинларки, бир нафар ҳоким на Худодир, на Пайғамбар, на авлиё, на малонка, на унинг тўрт кўзи бор, на саккиз оёғи, на диний илмларни биладилар, на мухтасар сиёсий фанларни ва на зарурий хат-саводлари бор?! Раиятнинг шарафли кишиларидан бирини зиндонбанд қилди, хотинини олиб қочди, мол-мулкани талон ҳолга келтирди.

М у д а р р и с: Бу уламоларнинг вазифаси эмас, амирнинг ишидир. Уламонинг не ҳадди борки, амирнинг қаршисига бирор гап қилсинлар.

Ф а р а н г и: Хато гапиряпсиз, муборак амири олийҳазратнинг раъйи харгиз ҳеч ваҳҳдан бу тамом зулмларга ва раиятқашликка розилик бермайди. Зоти Ҳумоюн бу ишда шу қадар танҳодирки, инсонийлик тақозосига кўра, ҳар раиятнинг аҳволини ўз кўзи бирла кузатиб тура олмайди, шунга кўра, бир шахсни муайян бир жамоага ҳоким номи билан юбориб, байт ул-мол ҳукуқини улардан бажаришликни талаб қилади, шунинг учун у раият аҳволи ва ҳокимлар интизомини кўриқлай олмас. Ҳоким ўзи ишонган уламодан икки нафарини кози ва раис тайин этиб, ўзига йўлдош қилади, улардан ҳеч бири ҳоким ҳаракатларининг назоратчиси бўлиб, у гайримашруъ бирор амрни содир этган заҳоти уни ҳайдаш учун арз қилолмайди. Бу икки нафар уламо ҳазрати ҳокимнинг ҳар бир номашруъ амри тугул, уни

хунхўрлик йўлидан ҳам қайтара олмайди: бу уч нафар инсоният душманини жафо ўқларидан яраланган раиятнинг уйқусини кўтаришга ҳеч қас ботинмас. (Улар) ҳазрат подшоҳга арз қиладирларки, аҳволи осойишталик бешигида беланган; фалакзада мазлумларнинг нола-си арши аълодаги сокинларнинг кулоғини қар қиларкан, улар қуцдан-қун ортиб бораётган абад ул-давлат дуосидан бошқа ишлари йўқдир, деб хабар қилади. Агар баъзан ўша мазлумлардан бир нечтаси бизнинг ҳам подшоҳимиз бор, подшоҳимиз одил ва мушфиқдир, бориб арзи ҳол қилайлик, шояд бизни бу дўзах моликиннинг набиралари азобидан халос қилса, деган мулоҳаза билан ҳазрати Хумоюн даргоҳига келсалар, истибдодпеша бўрилар подшоҳ олийҳазратнинг атрофини маҳкам ўраб олганларки, ундан ўтишинг иложи йўқ. Агар раиятнинг аризаси тақдим этилса ҳам, уларнинг назаридан ўтиб, Хумоюннинг мутолаасига етиб бормоғи маҳолдир. Бинобарин аларнинг аризасини ярим йўлда йиртиб ташлаб «ёлгон ёзгани» учун амирнинг номидан бир шаллок уриб, яна ўз жойига қайтарарлар: бечора раиятнинг холи аввалги кунидан ҳам сиёҳрок бўлиб қайтиши аниқдир. Энди айтингчи, амир олийҳазратнинг бу ўртада гуноҳи нима? Қарши ҳокимлигига ўтирган Тўрахўжа 1327-йилда (милодий 1909 й. – Ҳ.Б.) козиларнинг зулмини ҳазрати амир (марҳум)га арз қилди: Хумоюн дастхати содир бўлдики, қози ўз мулозим, хизматкор ва раислари билан вазифасини бўшатсинлар. Аммо бадбахтликни қарангки, ҳеч ким мазкур дастхатнинг ижросини жойига қўймайди. Агар сиз уламо ҳам ҳокимларнинг зулмини зоти Хумоюнга эшиттириб, золим ҳокимлар подшоҳ олийҳазратнинг номини ёмонотлик қилмоқдалар деб арз қилсаларнингиз, золимлар салтанати «Ва ма лиззалимийна мин ансар», яъни «Золимларга ёрдам берувчилар йўқдир», ояти каримасига кўра, Сизнинг арзингизни поймол қилмайди, албатта. Сизнинг гапларингизни қабул қилади, аммо начораки, Сиз, Бухоро уламози,

хамиша нафсоний ҳаваслар билан машғул бўлиб, ислом таракхиёти ва илохий ҳукмларнинг ижросини хаёлга ҳам келтирмагансиз...

Воқеъан, масъаладан узоклашдик. Бу мактабнинг харом эканлигига Сизнинг бошқа далилингиз борми?

М у д а р р и с: Агар бу мактаб Бухорода ўн йил давом этса, бутун мадрасалар хароб бўлиб, таҳсили дарс барҳам топади.

Ф а р а н г и: Бу гапдан мақсудингиз «илм Бухородан кўгарилади», демак бўлса, буни бошқа ибора билан, «бу мактаб аҳли илм таҳсилани куфр ё гуноҳ биладилар», деб айтиш мумкинки, бунинг ўзи ботилдир. Зеро, юкорида айтдим: бу мактаб Ҳинд, Бағдод, Миср, Кафказ, Қозонда бир неча йиллардан бери жорийдир ва бу мамлакатларнинг аҳолиси Бухоро мардумидан бир неча бор илмлироқдирлар. Ўзингизнинг иқрорингизга кўра, Ҳинд аҳли Бухоро мардумидан илмлироқ ва мутадаийи-роқдир. Агар айтсангизки, «бухороликлар мубтало бўлган мазкур дарс ўқитиш равиши барҳам бўлиб, ўрнига бошқа бир равиш шойеъ бўлади»⁹³, деб. Бундан ислом оламига нима зарар? Матлабимизни муфассалроқ баён қилайлик. Ўз иқрорингизга кўра, таҳсили қадимнинг равиши шул тариқадир: бола етти ёшлигида мактабга бориб, ўн йил ўқиб, форсий хат-савод чиқариб, ундан сўнг машаққатлар чекиб, ҳар не топса устоз ҳазратларига тақдим қилиб, йигирма йил таҳсил қилади. Бу муддатда «жинсияти ломи ҳамд» «зиёдати лафзи салоса»дан бошқа ҳеч нарсаи билмасдан тугатади. Ҳатто йигирма йиллик таҳсил тамоман араб тилида бўлгани ҳолда, ҳануз у тилда тақаллум қилишга ожиздирлар. Хатми таҳсилдан сўнг бориб исломга хизмат қилиб, мардумни рост йўлга ҳидоят қилиш ўрнига у ўз инсонлик шарафини озгина «муоҳаз» учун жинсдошларининг кўзи ўнгида поймол қилади. Бир мударрислик мансаби учун бир саводсиз қозининг уйини «қаъбан муаззама» ва дарбонларини⁹⁴ «малоикан раҳмат» деб танисин.

Таҳсили жадиданинг равиши шуки, болани олти ёшли-гидан мактабга юборадилар, у ўн тўққиз ёшида олим, мутадаийин, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, сиддик, одил, тамом исломий амрларга мутеъ, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, мактабни қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан бирга ўттиз йил, таҳсили жадида муддати эса ўн уч йилдир. Таҳсили қадимнинг кайфияти; талаба аввало ўн йил қоронғу хона андуҳини чекиб, зиндон гўшаларига жуда ўхшаш бўлган зах ҳавода, ё ҳайвонлар яшайдиган жойларга ўхшаш ўринларда ўтириб, «малак ул-мавт» (ўлим фариштаси) бир муаллимдан калтак ва ҳақоратлар кўшилиб, ҳар куни икки сабоқ оладилар. У ҳам «ўки» ва «ўт» тариқида, унга ҳеч ким парво қилмайдик, кечаги сабоқ ўзлаштирилди-ми, бугунги сабоқ тушунарли бўлди-ми ё йўқ?

Таҳсили жадиданинг кайфияти: болалар фараҳбахш, ҳамма бисоти муҳайё, кенг иморат ва ҳифзи сиҳаг (ги-иена) қоидаларига мувофиқ бўлган бир хонада Эрам боғларининг ўртасида, жаннат қасрига ўхшаб жилваланаётган мактабга келиб, фаришта каби хушфёъл, хушсиймо муаллимларидан бир кунда уч дарс имтиҳон шарти билан пешонасини тириштирмай, ҳар дарс ўртасида чорак соат ганафбус қилиш усули билан таълим оладилар.

Таҳсили қадимнинг фойдаси: талаба таҳсил давомида кўлини ишга урмайди, кўп вақтларини камоли кашшоклик ва қарздорлик билан ўтказадилар. Қашшоклик иллоти туфайли хотун ҳам ололмайди 37 ёшдан то 40 ёш орасига мадрасани хатм қилгандан кейин, ақлан уч йил «муоҳаз» талабида дарбадар кезинадилар. Равшандирки, аксар мардум умрининг замони қирк ёшдир: шундай қилиб, кўпинча, хатм қилувчилар хотун олмоқ тугул, қарзини адо ҳам қилолмасдан ўлиб кетадилар. Шу туфайли ҳам мусулмонлар ўртасида насл камаймоқда, бир неча мусулмон ўз шариятларига хилоф равишда мардумнинг ҳаққини бўйнида олиб кетадилар.

Таҳсили жаҳиданинг фойдаси: бойларнинг болалари пулли мактабларда, бечораларники пулсиз мактабларда камоли осудалик билан таҳсил олиб, хатмдан сўни мударрислик, сивоҳийлик, тижорат, ҳунармандлик, кимдир деҳқончилик, умуман, хоҳлаган ишига дарҳол қийналмасдан киришиб олиб, ўз вазифаларини уйдалай оладилар.

Таҳсили қадимда муддат узоклиги учун аёлларни илм олиш шарафидан маҳрум этиб, «Талаб ул илму фаризатун ала қулли муслимин ва муслиматин», яъни «Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир» ҳадиси шарифига риоя қилмайди.

Таҳсили жаҳидада қизни олти ёшлигида мактабга берадилар, агар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн тўрт йил ўқитиб, тафсирхон ва халисхон олима қилиб, куёви а берадилар. Ҳозир маълум бўлдики, қаерда жаҳид таҳсили ўн йил давом этса, албатта, таҳсили қадим барҳам топади, аммо бу исломга зарар эмас, беҳад фойдалидир.

М у д а р р и с: Нега исломга зарар эмас? Бизнинг мужтаҳидлар, олимлар, ота-боболаримиздан қолган таҳсил орадан кўтарилиб, унинг ўрнига кофирларнинг ихтироси бўлган янги усул юзага келмоқда.

Ф а р а н г и: Аввало, жаҳид мактаби кофирларнинг ихтироси эмас, кофирларнинг ихтироси бўлган тақдирда ҳам мусулмонларнинг бутунги ҳолатида ғоят фойдали бўлгани учун ихтиёр қилсангиз, дунёнинг қаери вайрон бўлади?

М у д а р р и с: Дунёнинг ҳеч қаери вайрон бўлмайди. Агар бу усули жаҳидани усули қадимдан афзал кўрсак, «таржеҳи куфр бар ислом», яъни исломнинг ўрнига куфрни танлаш лозим келади.

Ф а р а н г и: Чунончи, усули жаҳида кофирларнинг ихтироси бўлмаганидек, Сизнинг таҳсил усулингиз ҳам ислом улуғлари ва мужтаҳидларининг таҳсили эмасдирки, «таржеҳи куфр бар ислом» лозим келса: фарз қилайлик, Сизнинг таҳсилингиз ислом улуғлари ва

мухтаҳидларининг таҳсили бўлган, бугун ундан осонроқ ва фойдалироқ бир усул топдингиз. буни қабул қилсангиз, исломга нима зарар етди?

Масалан, оталаримиз, улуғларимиз, мужтаҳидларимиз ҳажга хизмат қилишдан аввал, от эски эшак миниб, олти ой давомида Бухородан Бағдодгача борар эди. У ердан елканли кемага ўтириб, бир йил давомида Маккага етиб, ҳаж қилиб, Бухорога келгунча уч йилу бир неча ой ўтарди. Ҳозир кофирлар оташарава ва ўт-кесмалар қурганлар. Ҳамма бир бор ўз дини улуғларининг ҳаж қилиш тарзини тарк этиб, кофирлар очган йўлдан 25 кун муддагда Маккага бориб етдилар: на динингиз кўлдан кетди, на дунё вайрон бўлди, балки Бухородан қадимда йигирма киши Каъба зиёратига зўрға етиб борган бўлса, ҳозир йилга минг киши ҳажга бормоқда.

Таҳсил масъаласи ҳам шундайдир: эски усулда бутун аёллар илм олиш шарафидан маҳрум бўляпти, эркакларнинг аксари хат-саводсиз ҳаёт кечирмоқдалар. Ҳар асрда бир ёки иккита улуғ олимгина етишяпти, усули жалидага кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эркаклар ҳам олим бўладилар.

Чунончи, Куръони каримни Пайгамбар ва унинг асхоблари замонида кўйининг терисига кўфий хат билан ёзардилар. Ҳозир асрлар ўтмоқдаки, қулайлиқ учун қоғозга насх хати билан ёзияптилар. Ҳануз осмон узулиб ерга тушгани йўқ. Таҳсил масъаласи ҳам шундайдир. Шарриати аҳмадийнинг асоси тавҳили амал⁹⁵ бирла Парвардигорининг розилиги билан бўлади. Ҳақ таоло айтадики: «Иуридуллаҳу ан йухаффиға анкум ва холақол инсана заифа», «Иуридуллаҳу бикум ул-йусро вала йуриду бикум ул-ъусро», яъни «Аллоҳ таоло Сизларга енгилликни хоҳлайди, машаққатни эмас», «Аллоҳ таоло Сизларга енгиллик хоҳлайди, ваҳоланки, инсонни заиф яратгандир».

М у д а р р и с: Бошқа далилимиз шуки, жадидлар алифбони 25 харф қилганлар, бу бизнинг мазҳабда дуруст эмас, жадидлар кофирдирлар.

Ф а р а н г и: Алифбои форсийни 25 харф килганларми ё алифбои арабийними?

М у д а р р и с: Алифбонинг форсий, арабийси йўқ. Болалар мактабда ўқийдиган ўша алифбони.

Ф а р а н г и: Жаноби мударрис! Сиз ҳам вокиф бўлишингиз керакки, инсоният бирор маъно ифодалаш учун такаллумга мухтож бўлган вақтда азбаройи ўша ифодаларининг сақланишиги учун ҳам шу қалар таҳрирга эҳтиёжлари бор эди. Бас, ҳар қавм азбаройи ҳар бир навошуни ёзиш учун бирор шакл вазъ⁹⁶ килдилар. Масалан, такаллум вақтида оғизларида 29 тарзи садо чиқадиган араблар 29 шакл, гаплашганида оғизларидан 25 харф чиқадиган форслар 25 шаклни ёзмок учун тайин килдиларки, биз у шаклларни «алифбо» деб атаймиз. Бу тақрирдан уч нарсани тушунган бўлишингиз керак. Биринчиси шуки, ҳар миллатнинг ўз тилига мувофик алифбоси бор. иккинчиси – алифбои арабий 29 харф, алифбои форсий 25 харфдир, учинчидан ҳар қавмнинг алифбоси ўз тилларига тобеъдир, дин ва мазҳабга алоқаси йўқдир. Жаид мактабида алифбои форсийни алоҳида, алифбои арабийни алоҳида таълим берадиларки, шу тарздадир:

Алифбои форсий

ا ب پ ت ج چ ح خ د د ر ز س ش غ ف ك ل م ن و ه لای

Алифбои арабий

Охиригача шу тартибда

ا ب ت ث ج ...

Бу тақрирдан билдингизки, жаид мактабида алифбони камайтирмаганлар, балки алифбои форсийни алоҳида, алифбои арабийни алоҳида ўргатганлар. Токи бола катта бўлгандан сўнг, дарс ўқиб мударрис бўлиб ҳаж йўлида бир фаранги олдида ўз тилининг алифбосини бошқа бир тил алифбосидан фарк килишдан ожиз қолмасин. Бас, бечора жаидлар кофир ҳам бўлмаганлар. Алифбони 25 харф килиб қўйганини қабул қилган тақдирда ҳам, қандай килиб, Сиз Бухоро уламоси Худованди карим кўбгина

оятлар билан фарз қилган жиҳот ва байзойи исломнинг муҳофазаси масъаласидан танбаллик ва роҳатпарастлик билан кўз юмдингиз, рибо, нусаввасга монъе қилишдан ташоҳул қилиб, маҳзари шаръийда қонуний васикалар билан муомала қилдингиз, вақфларни шаръий ижозатсиз олди-сотдига чиқардингиз. Туркистон ислом миллатларини ислом подшоҳларининг қавзан тасарруфидан чиқариб ташладингиз? Азиз исломни – залил, голиб исломни – мағлуб, жузъя олувчи исломни – жузъя берувчи қилдингиз. Қаҳр қуввати билан кофирни титратган исломни анвойи тазалзулга дучор қилдингиз.

«Аслуҳа сабитун фил-арзи ва фаръуха фис-самаъ». яъни «Ислом шариятининг асли [томири] етти қават ерда мустаҳкамдир, унинг шоҳлари осмонда» бўлган исломни йўқ бўлиш ҳолатига етказиб қўйдингиз, меҳрибон она-Ватанни бегоналарнинг оғушига ташладингиз, бироқ кофир бўлмадингиз. Энди жаҳидлар алифбодан тўрт ҳарфни қайтаришлари учун кофир бўлдиларми?

Ай, гафлағзадалар! Тоқайгача тажоҳул? Қачонгача худписандлик? Исломни ғариб қўнға солдингиз, исломни қимсасизлик ҳолига келтириб қўйдингиз, бироз ҳушингизга келинг. Етар танбаллик, етар худписандлик, етар ваҳшийлик! Бироз мулоҳаза юритиб қаранг. Сизнинг вужудингиздан исломнинг лағиф пайкарига нима зарбалар етмаган, шаръий матини муҳаммадий бошига Сизнинг ваҳшатингиз воситасида нима балолар етмаган? Ай, беҳабарлик водийсининг гумроҳлари, магар қисқа муддатда Арабистондан тортиб, то Ҳинд, Чин, Тотористон, Туркистон, Рум, Эрон ва Андалусни маданият нури билан равшан этган бу ислом эмасми? Баҳодирлар тарафдорлари ва жасур химоячиларнинг ҳайбатида замин у замонни титратган магар ислом эмасми? Исломнинг иззати, шукухи, давлати ва шавкати бор эди. Ислом азамат ва устунликка эга эди. Ислом қудратли ва забардаст эди. Фаранса қалъаларини титратган Андалус султонларининг тўп садолари ва ўрис қалъаса (черков)ларини

зиру забар этган Темурий суворийларининг туёк ларзалари ислом туфайли эди. Эрон ва усмонли султонларини қўлини Фарангистондан баланд қилган, ўн саккиз буюк подшоҳини ҳамишалик Ҳиндистоннинг тождори қилган ислом эди. Ай, мусулмонлик ҳақиқатидан беҳабарлар, исломнинг қуввай ғайбийасига ким барҳам берганини ўйлаганмисиз?

Ислом маданияти қани? Илмга нима бўлди? Жасур химоячилари қайга кетдилар? Уларнинг баҳодир тарафқашларига нима бўлдики, ислом тарафдорлигини тамоман тарк этдилар? Изза ва шарафини ким ғасб этди? Давлат ва шавқатини ким яқсон қилди? Нима бўлдики, улар баҳодирлик ва ғолибликни қўлдан бердилар? Нега қудрат ва забардастлиги нобуд қилинди? Андалус заминидан фотимий султонларининг номини, хинд тупроқларидан тождор подшоҳларнинг асарини ким йўқ қилди? Қайси тасаллут кўли усмонли ва Эрон подшоҳларини заиф ва тазалзул қунига солиб қўйди? Темур набираларининг гарданига ўриснинг итоат арқонини ким боғлаб қўйди?

Камоли итмийнон билан⁹⁷ айта оламанки, буларни Сиз қилдингиз. Ҳа, ислом азимагининг бартараф этилиши, ислом давлагининг заволи, диннинг яқсон бўлишга йўлиқиши — ҳаммаси Сиз туфайлидир. Эртага исломнинг барбод бўлиши ҳам Сиз сабабли бўлади. Зеро, агар Сиз тараққиёт ва маданият эшикларини Муҳаммад умматларининг юзига ёпмаганингизда, агар Сиз ваҳшийлик бисотиини буларнинг орасига сймаганингизда, агар Сиз харб асбобини шамширу эгри камон ва етмиш яшар мафлук⁹⁸ сарбозлар билан чекланиб, «Фаманеътада алайкум фаътадуъ алайҳи бимисли маътада алайкум», яъни «Бас, кимки Сизларга тажовуз қилган бўлса, Сиз ҳам уларга шундай тажовуз қилинг» ояти каримасининг мазмунича, бироз мулоҳаза қилмай, тўп, милтик, бўмба, динамит ва бошқалар ясашни ва илми низом⁹⁹ таҳсилини ҳаром демаяганингизда, агар Сиз «Ваътасиму бихаблиллаҳи жамъиян ва ла тафарруку», «Иннамал мўъминуна ихвагул

фаслау байна ахавайкум», яъни «Жам бўлган ҳолатда Аллоҳнинг ипидан тутинглар ва ажралманг», «Албатта, тамоми мўминлар бир-бирлариға биродардирлар, бас, бир-бирларингни салоҳиятға келтиринглар» номаи шарифасининг топшириғидан кўз юмиб, кучти ва бирлашган уммати Муҳаммадийни шиа, сунний, зайдий, ваҳдобий номи билан фирқа-фирқа қилиб, бирини бириға душман қилиб қўймаганингизда, агар Сиз Куръони карим амрларининг аксариятини шаҳватпараст ҳавойи нафсингизга фидо этмаганингизда, агар Сиз миллат ҳуқуқини ғасб қилувчиларға тамаллук¹⁰⁰ билан муованат этмаганингизда, албатта, ислом бугунги холга тушмасди. Агар ислом учун ҳозир нажот йўли мавжуд бўлса, у ҳам ушбу жадид мактабидир. Иблиснинг дасиса дўконида¹⁰¹ тўқилган бир неча ёлгоннинг асосий сабабини қабул этсангиз, токи буни ҳам ёпиб қўйиб, ислом номини Туркистон саҳифаларидан ўчириб ташласинлар.

Инсоф шунчамики, Сиз ислом вужудиға зарба берувчи бўлдингиз ва шундай бўлмоқдасиз?! «Алйавму нахтиму ала афвахихим ва тукалимуна айдихим ва ташҳаду аржухум бима кану яксибун», яъни «Қисмат кунда уларнинг оғизларини мухрлаймиз, чинанки қилган бўлсалар [оу ҳақда] кўллари гапирди ва оёқлари гувоҳлик беради». Анинг хосиятларидан бир лавҳа бўлган киёмат кунг, агар Аллоҳнинг расули Сиздан юз ўтириб: «Эй дуглманлар ва менинг нурли шариятимнинг бадхоҳлари, Аллоҳдан кўркмадингиз, менинг бугунги мулоқотимни мулоҳаза қилмадингиз. Сизга омонат топширилган шарияти матинимга¹⁰² хиёнат қилдингиз. Бу қавий¹⁰³ диним асосининг тамҳиди учун қилган меҳнатларимни зое этдингиз: боринг, эй шарият ҳуқуқининг хоинлари, эй, Аллоҳ амрининг ўғрилари, «Ҳазиҳи жаҳаннам ул-лати кунгум таъадун», яъни «Сизлар кўрқитилган дўзах мана шудир», – деса, шармандаликдан бошқа нима узрингиз бўлади? Аллоҳнинг азобига гирифтор бўлишдан бошқа, бошингизга қайси тупроқни сочасиз? Уйлаб кўринг. Сиз-

ниш салохини из бунда эмаски, «Фаҳқум байнаннаси вала татабаъ улҳава», яъни «(Пайғамбарга) Одамлар орасида ҳукм қилини: Ҳавоий нафсга тобеъ бўлишлиғни тарк этиб, шахсий ғаразларни оёқ ости қилиб, илм талабига тарғиб қилиб, ҳақиқатан ходими диний мубини ислом бўлган бечора таҳсил тариқини осонлаштирувчи ва мусулмонлар тараққиётининг сабаби бўлган жадид мактабларини очишга ёрдам кўрсатяпсизми?

М у д а р р и с: Йўқ. Мамлакатимизда бу мактабни ҳаргиз очмаймиз.

Ф а р а н г и: Нима сабабдан?

М у д а р р и с: Зеро, бу мактаб ҳаром бўлмаган тақдирда ҳам бидъатдир.

Ф а р а н г и: Ҳа, бидъатдир, аммо бидъат икки хил бўлади: бидъати ҳасана¹⁰⁴, бидъати саййина.¹⁰⁵ Масалан, Қуръонни коғозга насх хати билан ёзмок, оташарава ва ўт-кемада ҳажга бормок, мадраса бино қилиб, вақф тайин этмок бидъати ҳасанадир. Муайян вазифалиғи (маоши) бўла туриб, ғариб муллаваччалардан дарс ҳақи сифатида пул олмак, отнинг гарданини тилла тақинчоқлар билан зийнатламок, бахмал, фаранги анжомлар, кимхоб киймок, сайр кунларида катта саллашлар билан, узун-узун тасбеҳлар билан ўрус аёлларинини ўйинхоналарига кирмок бидъати саййинадир. Мусулмонлар тўп ва милтиқ ясашни билишлари керак. Нега? Чунки, бу бидъати ҳасанадир. Қайси далилга кўра? Шу далилга кўраки, бутун исломнинг муҳофазаси тўхтаб қолган.

Уламо ифтитоҳ олмасишлар. Нега? Чунки бидъати саййинадир. Қайси далилга кўра? Шу далилга кўраки, ислом буюқларидан ҳеч бири муайян вазифалиғи (маоши) бўла туриб дарс ҳақи олмаганлар.

Мусулмонлар жадид мактабини очмоғи керак! Нега? Чунки бидъати ҳасанадир. Қайси далилга кўра? Бир канча далилга кўра. Биринчи. Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсил усули гоят узокдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарзи айн бўлган илм ва ирфон ша-

рафини кўлга киритгандан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи: улар илмсиз қолмоқдалар, ҳар [бир] илмсиз тарбиясиз бўлгани каби, улар ҳам тарбиясиз бўлиб қоладилар. Маълумдирки, ким тарбиясизнинг кўлида қатта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, қолгансиз ҳам. Учинчи: Сиз насронийлар устингиздан ғалаба қилиб, номингизни олам саҳифаларидан ўчириб юборишга восита бўлган илмларни таҳсил олмоғингиз лозим. Агар бу илмларни ҳозирги дарсларингизга қўшиб усули қадим билан ўқисангиз, олтмиш йилда хатм қилишингизга тўғри келади, бунинг эса фойдаси йўқ. Агар ҳозирги дарсларни тарк этиб, фақат жадид илмларини ўқисангиз, бу ҳам маҳолдирки. зеро, дарсларнинг аксари диний илмлардирки, уларни тарк қилиб бўлмайди. Демак, таҳсилнингиз учун янги бир усул топингки, ҳам қадимги илмлар, ҳам янги фанларни камоли осойиш билан ўн икки йил давомида ўн саккиз ёшда хатм қилиб, ундан сўнг ислом муҳофазасининг асбобини ҳозирламоққа киришинг. Демак, собит бўлдики, усули жадидда шунга кўра бидъати ҳасанадир ва жоиздир, лозим ва вожиб ҳамдир.

Булардан қатъи назар, кўрайлик-чи, Худованди карим қитол ва жиҳодни кўпгина оятлар билан нега фарз қилди экан?

Ҳифзи ислом¹⁰⁶ ва илқойи калиматуллоҳни¹⁰⁷ кўяйлик, бироқ байзойи исломнинг муҳофазаси бугунги мусулмонлар учун ҳам фарзми ё йўқ?

М у д а р р и с: Албатта, фарздир.

Ф а р а н г и: Фараз қилайлик, насроний давлатлар исломни парчаламоқ учун бирдан ҳужум қилиб қолсалар, чораси нима?

М у д а р р и с: Маълумдир, ул вақт мудофаа барча мусулмонлар учун фарз бўлади.

Ф а р а н г и: Насроний давлатлар ҳарбий аскар, оловли ҳарб қуроллари тўп, милтиқ, динамит, бўмба сиңгари, лашкарни сафарбар этмоқ учун эса, кема ва броне-

поездларга эга. Мусулмонларнинг ҳам мазкур асбобга энг мукамал тарзда эга бўлиши лозимми? Ё уларнинг муқобилида ўзининг номунтазам лашкарини таск, пичоқ, ханжару эгри шамшир, тийри камон билан қуроллантириб, от-аробаларда йўлга тушиб, ҳеч қандай қаршиликсиз ўзини кофирларга мағлуб ва исломнинг йўқ бўлишига маҳкум этадиларми?

М у д а р р и с: Албатта, лозимдирки, ахли ислом ҳам янги ҳарбий қуролларга эга бўлсин, зероки, булардан ташқаридан мудофаа бўлмайди.

Ф а р а н г и: Қарорингизнинг изоҳларидан маълум бўлишича, мусулмон кишиларига бу вожибдир. Бирок ҳозирги насроний давлатларидаги каби тараққиётни қўлга киритишга машғул бўляптими?

М у д а р р и с: Ҳа, бинобарин, насроний давлатларидан ҳам ўз мавқеини зиёدارоқ мустаҳкамламоқ вожибдир.

Ф а р а н г и: Муддао равшанроқ бўлсин. Масалан: жумладан, тараққиёт асрида насроний давлатлари ўзларининг хифзи шарафи учун, номусини ҳимоя қилмоқ учун, нуфуснинг орлиши, сарватнинг таъмиши ва ўз тинчлиги учун ўртага чиқаргани тўп ва милтиқдир. Мусулмонлар ҳам мазкур мақсадлар мулоҳазасига кўра, тўп ва милтиққа эга бўлмоғи вожибми?

М у д а р р и с: Албатта, вожибдир.

Ф а р а н г и: Мусулмонлар ҳам тўп ва милтиқларни насроний давлатлари ясаган йўл билан ясайдиларми ё аввалдан ўзи янгича тўп ва милтиқ ихтиро қилганларми?

М у д а р р и с: Агар мумкин бўлса, аввалдан насронийларнинг молидан яхшироқ қилиб, ўзига янги тўп ва милтиқ ясамоғи лозим.

Ф а р а н г и: Насроний давлатлари ишлаётган қурол-яроғлари одамнинг бир неча минг йиллик илм ва ижтиҳодининг¹⁰⁸ натижасидир. Асрлар ўтмоқдаки, ҳануз бирор нафар мусулмон улардан бирор намунасини ясаганини эшитмадик. Ва аминмизки, бундан кейин ҳам

ясамасалар керак. Магар вақти етдики, ҳозирги кунда таҳсил билан умумни комилликка етказса.

Ҳозир нима деярсиз, мусулмонлар ҳам тўп ва милтиқни фаранг ҳақимларининг илму фанлари орқали ясашлари керакми ё мусулмонлар ўртасида ҳам янги ихтиро зоҳир бўлгунча мунтазир ўтирсинларми?

М у д а р р и с: Доими интизом ҳалокатни тақозо этганидек, ўз дини ва Ватаннинг муҳофазаси асбобини ҳозирги илму фанлар билан тезроқ тартиб беришлари керак мусулмонларнинг.

Ф а р а н г и: Бас, ўзингизнинг икромингиз билан аҳли исломга жадид мактабини очиш ва ҳозирги замонавий фанларнинг таҳсили вожибдир. Кимки бунни маъъ этиш учун қалқса, шариатга мункир, исломга душман, маҳбуби Ватан хоини бўлиб, дунё ва охирада ҳазрати Ҳақ таолога мағзуб ва мақхур¹⁰⁹ бўлади.

М у д а р р и с: Нақадар бисёрроқ гапирсангиз, шу қадар бемаънироқ бўляпти. Қуръони каримнинг ҳукмига кўра, муҳарраф ва мансух¹¹⁰ бўлган насроний китобларидан биз учун таълим бериш дуруст эмас, бу гапшарингиз билан уларнинг таҳсилини бизга вожиб қилмоқчимисиз?

Ф а р а н г и: Қани айтинг, нега яна қочярсиз? Хато қиласиз. Қуръонингизнинг ҳукмига кўра, муҳарраф ва мансух бўлган у китоблар Инжил, Таврот, Забур бўлиб, бизнинг диний китобларимиздир. Уларнинг ҳеч бирида тўп ва милтиқ ясаши ҳақида бирор сатр мавжуд эмас. Мен Сиз вожиби таҳсил деяётган бу илмлар шундайки, уларнинг асосини насронийлар мусулмон ҳақимларининг асарларидан олган. Булар дин ва миллатга даҳли бўлмаган иқтисодий фанлардир. Бу илмларни Сиз ҳам таҳсил кўрсангиз телеграф сими тортасиз, оташароба қурасиз. Йигирма кунда юз минг сарбозни бу дунёдан унинг бошқа чеккасига етказасиз, Қуръоннинг асрорини тушунасиз. Ватанингизни бегоналарнинг дастидан ҳалос этасиз. Ҳифзи ислом ва илқойи калиматуллоҳ учун тўп ва милтиқ ясангиз. Мулкдорлик, усули тижорат, зироатни ўрганиб

ўз мамлакатингизни обод қилинг, ўз миллатингизни асо-
рат занжиридан ҳалос қиласиз. Исломни аввалги ҳолатига
келтирасиз. Виждонимга қасамки, исломнинг бокийлиги
бугунга боғлиқ. Агар бу илмларнинг таҳсилидан яна ҳам
чекинсангиз, ортиқ юз йил ислом номини Туркистон
саҳифаларида сакламоғингиз маҳолдир.

М у д а р р и с: Тоқай бу бўлмағур илмларнинг манфа-
атидан оғзингизни тўлдирасиз? Магар хотирламайсизми,
мусулмон султонлари Амир Темур Бухорий¹¹¹, Махмуд
Ғазнавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг тараққиёт замон-
лари биз эга бўлиб турган мана шу мадраса, мана шу
мактаб, шу мулкдорлик усулида бутун оламини олганлар,
уларнинг ҳеч қайсиниси сизнинг бу бўлмағур илмларин-
гизни на ўқиған, на эшитған?!

Ф а р а н г и: Қайси замонни айтяпсиз? Бу под-
шоҳларнинг тараққиёт замони қачон бўлған? Қани алар-
нинг тараққиёти? Улар эгаллаган оламлар қасққа кетди.
Амир Темур Бухоро ҳодисаларининг ахбори бир кеча-
да Ҳиндга етиб боради, деб қачон гумон қилған? Бир
нафар одам йўлнинг икки минг қадамидан бир соатда
эллиқ кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотиридан
ўтганми? Амир Темур замонида Бухородан Ҳиндгача
лашкар тортиб бориш муддати бир йил эди, ҳозир йи-
гирма кундир. Бу подшоҳлардан ҳар бири Ҳиндни Чинга
қадар қабзайи тасарруфиға олғаниға шубҳа йўқ, лекин
улар ўтиши билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатиға
кайтған, уларнинг тараққиёти муваққат, ўша шахслар-
нинггина ҳаётиға боғлиқ эди. Оврўпа давлатларининг
тараққиёти эса доимийдир, зеро ўша вақтда мусулмон
подшоҳларининг салтанати ўз раёйиға тобеъ бўлған.
Бугун Оврўпа султонларининг раёйи ушбу илмларға то-
беъдир.

М у д а р р и с: Менинг гапим буларда эмас, балки
айтаманки, инчунин, собиқ ислом подшоҳлари замонида
ушбу мактаб, мадраса, илмлар тараққий этиб, бошқа дав-
латлардан устун келдилар. Ҳозир ҳам ушбу дастгоҳимиз

билан Оврўпа давлатлари каби тўп, милтиқ ва аскар тўплаб, тараққий этишимиз мумкиндир.

Ф а р а н г и: Ислоом подшоҳларининг тараққиёт замонини бу вақтга тенглаштирманг... Сарбозларингиз низомсиз эди, ҳатто насронийлардан ҳам низомсизроқ, илмларингизнинг доираси чекланган, таҳсил усулингиз мушкул эди. Насронийларда эса шу қадар ҳам йўқ эди. Бинобарин, подшоҳларингиз насроний давлатлари устидан ғолиб келиб, илқойи калиматуллоҳга муваффақ бўлганлар. Лекин асга-секин кофирлар бу қадар мағлубиятга тан бермай, саъй ва тараққуд йўлига тушиб, ислоом уламосининг китобларини Бағдод ва Андалусдан жамлаб, уларнинг асрорини таҳқиқ қилишга тушдилар ва салтанат асосини Куръонингиз аҳкомига кўра белгилаб, «Ва ман йўтал-ҳикмата факат утийа хайран касира», яъни «Кимтаки ҳикмат ато қилган бўлса, батаҳқиқ унга қўб яхшиликлар ато қилинғандир». «Утлуб-ул илма валав бис-син» – «Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг» ҳукмига кўра, бутун илму ҳикматни қўлга киритиб, аслаҳани табдил этиб, яъни шамширу найзани тўп, милтиқ, бўмба қилиб, аскарни низом остига олиб, оташарав ва ўт-кемага миндириб шу васила билан иломий ҳуқуқ атлардан устун келдилар ва мусулмонларнинг аксарини маҳкум ва барбод, баъзиларини мағлуб ва яқсон қилдилар. Агар ҳозир Сиз ҳам таасубни бир тарафга қўйиб, мунтазам жаҳид мактабларини очиб, олам тараққиётининг асоси бўлган ушбу илмларни [нг] таҳсилни олсангиз, фабиҳалмурод¹¹² бўлади. Ва аксинча, агар мактабларингиз, таҳсил усулингиз, мулкдорлик равишингиз шу бўлса, фарангилар каби аскарга эга бўлишлик тугул, бунга ҳам эга бўлишингиз маҳолдир.

М у д а р р и с: Сиз ҳийла донишманд одам экансиз. Воқеан, бизнинг Ваган ва миолатимизни дардларини топиб, иложини ҳам яхши баён қилдингиз. Зотан, бизнинг ҳам «биринчи нажот йўли илмдир» хусусида муҳолифатимиз йўқ. Бизнинг иштибоҳимиз жаҳид мактаби ва замонавий илмларнинг таҳсили эдики, буни ҳамкамолти

яхшилиг билан юксак эканини кўрсатдингиз. Сиз жаноб мусохабатидан кўн масрур бўлдим. Энди бизга рухсат.

Ф а р а н г и: Хайр, Аллоҳга омонат!

Х о т и м а

Ушбу ўринда каламни бухороиларни меҳрибон отаси, олийҳазрат ҳам миллатпаноҳ подшоҳ «ваффақахуллоху битаъйид ил-ислом»¹¹га қаратиб, арз қиламизки: Эй, ҳазрати Кирдикор (Аллоҳ) томонидан муқаддас мусулмонлар жамоасининг молик рикоби қилиб қўйилган зот! Исломия салтанатининг заифлиги меҳрибон қалбингга, очик ва бадиятан давримизнинг авлиёсига маълумдирки, бугун ё эрта дини исломнинг душманлари биз мусулмон халқини қаро асирлик кунига дучор қиладилар. Вазифан аввали дини исломга хусумат бўлган бу разиллар яқин замонларда биздан динимизни тарк қилишни талаб қиладилар. Имомимизни пўпга, азонимизни кўнгирокка, масжидимизни черковга алмаштирмоқдан бошқа чора қолмас. Ахир муборак фикрингизни ишнинг бу томонига ҳам машғул қилиб кўринг, бу ҳолда биз бечораларнинг иложимиз нима бўлади? Бизнинг халоскоримиз ким? Бизнинг ожиз кўлимиздан тутиб, бу бало гирдобидан ким кутқара олади? Бизнинг изтиробли нолаларимизни дилсўзлик қулоғи билан ким эшитади? Бу кун зоти муқаддаси ҳумоюн, меҳрибон отамиз, хуш фармонлар чиқаргувчимиз, оқил подшоҳга эга эканлигимизнинг ўзи бизнинг энг яхши фурсатимиз эмасми? Ушбу ҳумоюн вужудингизнинг бақоси нажотимизнинг энг буюк василаларидан эмасми? Ҳошо... виждон билан қарасам, сизнинг муборак энг яхши фурсатимиз эмасми? Ушбу ҳумоюн вужудингиз лозим бўлса, бирор қутулиш йўли кўринса, биз уни хоҳлаймиз, бас, нега ва қайси хотиржамлик билан янги келган меҳмон каби осуда ўтирибмиз? Токи, бу фурсат ҳам қўлдан кетмасин. Агар раият ҳаракат қилмасалар, айб эмас, улар ғофилдирларки, оламнинг тараққиётидан

хабарлари йўқ. Аммо сиз, зоти муборак, барча тараққиёт асроридан нуктама-нукта огоҳдирсиз!

Эй, Бухоро миллатининг меҳрибон отаси! Райят ҳолига тушуниб раҳм қилинг, муборак вужудингизга Ҳақ таоло тарафидан топширилган Муҳаммаднинг нурли ша-риатига хизмат қилиб, йиқилган миллатингизнинг нур-ли фикрлариға ва маориф тараққиётининг тавсиясиға иқдом қилинг¹¹⁴. Ҳа, «чунин кунанди бузургон чу кард бояд кор» («улуғлардан бирор иш лозим бўлса, шундай қиладилар»).

Иккинчидан, барча азиз ватандошлар, муҳтарам дин-дош биродарлар! Сизларга хитоб қилиб камоли одоб би-лан айтаманки, биродарлар, жуда кўб кунларни ва хий-ла фурсатни ғафлатда ва танбалликда ўтқаряпмиз. Бас, энди! Ҳозир ғафлат вақти эмас. Ҳар қайсингизга маъ-лумдирки, насронийлар ҳар тарафдан исломға хужум уюштириб, ҳар соат бизни нобуд қилмоқ учун, динимиз-ни йўқ қилиш учун баҳоналарни қўлга киритмоқдалар. Ўзингиз инсоф қилинг, ким руҳсат бердики, бундай бало сели атрофимизни ўраб олган бир пайтда, осудалик би-лан ўтириб, ҳеч вақт, ҳеч важҳдан қўл-оёқни ҳаракатга солмайлик, токи кофирлар бизни нобуд этиб, динимиз-ни орадан кўтариб, мукаддас Ватанимизни, бир канча муддат нозпарвар оғушида парвариш қилган обод юр-тимизни поймол этмасинлар, нега уларга қарши ҳаракат қилмаяпмиз. Агар сиз иккилансангиз, тараддудсиз-лигингиз боиси «ислом очик диндир ва Аллоҳ унинг кўрикчиси» бўлса, мен ҳам сизнинг ақидаларингизга ше-рикман, бироқ айтаманки, Аллоҳ диннинг кўрикчиси ва носиридир, аммо у сизнинг ҳаракатингизга боғлиқ. Агар Сиз ҳам азиз жонингизни қўлга олиб, нусрат учун кў-тарилмасангиз, аниқдирки, Сиз на мусулмондирсиз, на Аллоҳ Сизга нусрат этар! Аллоҳ ва унинг Расули биз-га жиҳодни фарз қилганларининг далили билан, агар бизнинг унга ўгиришимизни ҳам Аллоҳ нусрат қилар экан, нега унинг Пайғамбари иззат нафси билан газотга

борганлар, ҳамма асҳобларини нега кишага тутганлар. Узокка бормайлик, агар менинг ақидам рост бўлмаса, нега ҳозирга қадар нусрат қилмаган?! Агар Сизнинг таратқувчиликнинг сабаби «кулли ёвмин батар», яъни «кундан-кун багтар бўлади»¹¹⁵ ёлғон ҳадиси бўлса, бу Пайғамбарнинг ўз ҳадиси эмас, балки сохта жумладир, ёлғон муҳокамадирки, Сизнинг танбал, шикампараст уламоингиз уни ўз осудалиги учун иблис дастёрлигида гўкиганлар. Тошу васила билан ҳақиқатбин кўзингизни боғлаб, ҳавоини нафсини изга мувофиқ яшамоқдасиз. Балс, танбал уламолар шу қадар ҳам танбалдирларки, форсча «батар» («бадтар»нинг қисқаргани) калимасини арабчадан нотўғри талқин қилиб, ўз ёлғон муддаолари учун буни халос йўли сифатида тузганлар.¹¹⁵ Биродарлар, ислом қадимдан тараққий қилган. Нимаики, қўлга киритган бўлсалар, бу мусулмонлар савий-ҳаракатининг баракоти билан эди. У пайт жузья¹¹⁶ олар эди, мусулмонларнинг танбаллиги ва ғайрағисизлиги билан бу кун у жузья беради. Ҳа!

Кофирлар жамияти бизнинг таришонлигимиздандир.

Бутхоналарнинг ободлиги бизнинг вайронлигимиздандир.

Зотан, ислом аслида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай-дир.

Қандай айб бўлса, бизнинг мусулмонларимиздандир.

Ислом бизнинг динимиздир, ислом бизнинг шарафимиз, ислом бизнинг саодатимиздир. Ислом бизнинг сарафрозлигимиз боиси, ислом осойишталигимиз сабабчидир. Исломни бизга Пайғамбаримиз омонат топширганлар. Бухоро бизнинг муқаддас Ватанимиздир, Бухоро бизнинг меҳрибон онамиздир. Бухоро бизнинг нашоу намо жойимиз, Бухоро бизнинг саждагоҳимиздир, Бухоро бизнинг азиз маъшукимиздир, Бухоро бизнинг жонимиз-ла баробар маҳбубимиздир. Бухоро биздандир, биз Бухородан. Бас, бу қадар гафлат ва танбаллик, беҳабарлик ва жоҳилликда ўтирганимиз. Бу дини мубини-мизнинг нобуд бўлишини, бу муқаддас ватанимизнинг

поймол этилишини камоли шарафсизлик билан қабул қилганимизни на шариат, на урф-одат қабул қилмайди. Балки, олам оқиллари, жаҳон жамиятбандлари бизни лаънат қилиб, инсоният йўлидан четда ҳисобламоқдалар. Биродарлар! Бироз хушингизни йиғинг. Инсон ер юзидаги махлуқларнинг энг шарафлисидир. Инсоннинг бошқа махлуқотдан шарафи шундаки, инсон тараққиёт ва таназзулга қобилдир, бошқа ҳайвонларда эса бу йўқ. Ҳақимлар инсон тараққиёти ва таназзули учун уч оламни ажратганлар: ҳайвонот олами, жамодот¹¹⁷ олами ва инсоният олами. Кимки ўз инсонлик даражасини бу муайян ҳолатга маҳкамлаб қўйса, ҳайвонот оламига дохилдир, бошқа ибора билан айтганда, ҳайвондир. Кимки инсонлик даражасини муқаррарлик мақомида таназзул қилса, жамодот оламига дохилдир, яъни жамоддир. Кимки ўз инсонлик даражасини асл ҳолатидан тараққий қилдирса, бу унинг инсонлик оламига киришидир. Ҳақимлар уни ИНСОН деб атаганлар. Ахир, инсоф қилинг, кофирлар тараққий қилсалар, биз нега таназзулда?! Кофирлар бутун олам оқилларининг наздида ўз номини ИНСОН ёздирсалар, биз нега жамод?! Кофирлар камоли давлатмандлик ва осудалик билан ҳаёт кечирсалар-у, биз нега гадоёликка рози?!

Уялмайсизми, ҳар куни насронийлар оташарава, ўт-кема ва телеграф симлари каби минг тур хунарлар зоҳир қилмоқдалар, бизнинг саноатимиз сайр аравача ва сопол офтобалар билан четланмоқда. Тфу, бу қадар қаро кунимизга, эшигу девордан ҳам ҳижолат чекмоғимиз лозим. Насронийларнинг энг кичик амирлари ҳам бир лак доимий сарбозга эга бўлган бир пайтда, биз ўн минг ўғрини атрофимизга тўплаб,¹¹⁸ болаларимизнинг ўйинчоғи қилиб қўйганмиз. Эй, менинг бу китобчамнинг ўқувчилари! Агар динга, Ватанга, молга, жонга, авлодга муҳаббатингиз бўлса, агар диннинг халос бўлиши, шариатнинг ривожини, Ватан ободлиғини, авлоднинг тинчлигини, яхши ном қолдиришининг чорасини хоҳласангиз, сизнинг

иложингиз. аввало, касби маорифлир. Қобилиятлиларни таҳсил учун ўқишга юборинг. Қобилияти сустроғини Бухорода янги мунтазам мактабларни очиб топиришглар. Иккинчидан, исломдаги ҳамма фиркалар иттифоқи, яъни кимки «Ла илаҳа илллоҳу Муҳаммадун расулуллоҳ» калимасини айтса, қайси мазҳабда бўлса ҳам, мусулмон деб билинг, аниқроқ айтсам, шиа ва суннийлар ихтилофини орадан кўтаринг, Сизни ушбу важҳ ила муҳолиф қилиб ажратастганлар ислом хонларидир. Уларнинг фирибларига учманглар! «Биллоҳу валлоҳу», яъни «Аллоҳ номи билан қасам!», на замонавий илмларнинг таҳсили харомдир, на ислом иттифоқи! «Вас-саламуъ-ала мин табатъ ал-худа!» – «Ҳидоят йўлига тобеъ бўлганларга салом бўлсин!»

ҲИНД САЙЁҲИ БАЁНОТИ

Бундан бир неча вақт муқаддам бухороли бир киши билан учрашиб қолиб, бу шаҳарнинг қанақа экашлигин сўраган эдим. У шунчалиқ мақтов сўзларини айтган эдики¹, ўша пайтдан бошлаб бу шаҳар зиёратига боришни кўнгулга тугуб қўйгандим. Бу йил, ниҳоят, ниятимга етдим. Бухоро сафариға отландим. Шаҳарга киргунга қадар бутун йўл давомида ҳикоя қилишға арзигулик воқеаға шохид бўлмадим. Бухорода бўлиб, неча ойлар давомида Бухоро шаҳри ва бухоролиларнинг аҳволи-руҳиясини ўргандим. Уларнинг қарийб барча ишларидан огоҳ бўлдим.

Улуғ бир таассуф билан айтиш мумкинки, бухоролилар фақатгина исломнинг умумий емирилишига «хисса» қўшмаганлар, балки ислом оламининг айрим қавм-қабилаларини ҳам гафлат оламга тортмишлар!

Сасҳатимиз тафсилени баён қилишдан аввал Бухоро ва бухоролилар хусусинда ўзумда пайдо бўлган фикримни қисқача билдириб, хурматли ўқувчиларимизни мухтасар равишда аларнинг аҳволдан бохабар қилишни зарур, деб биламан. Бухоро аҳолисининг жамъи уч тоифадир: уламо, умаро ва фуқаро. Бу ўринда аларнинг ҳар бири хусусинда алоҳида-алоҳида зикр этиб ўтамиз.

У л а м о. Маълумунгизки, Бухоро қадимдан ғоят доно ва зукко бўлиб етишган фузало аҳлини тарбиялаб, вояға етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Форобий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Улуғбек қабиларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тарих ўзининг шарафли доврўғини жаҳон халқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо

мана икки юз йилдирки, ўзининг илмий кимматини йўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг² келиши билан Бухоро уламолари «зиёдати лафзи салосин» маънисини таҳқиқ этишдек нафъсиз ишга берилиб, адашмишлар. Туркистонлиларнинг кўбчилиги айни шунда таҳсил кўрганлари боис бухоролиларга эргашиб, улар ҳам жаҳолат ва ғафлат ботқоғига ботмишлар. Алалоқибат маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нузли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдида эшитиш ва гапуриш бобида уятлик бир ҳолга етказмишлар, ҳалоқатга мубтало этмишлар.

Бухоро рухонийларидан энг мўътабар макомга эга бўлмиш бир жамоа кишилари бугунги кунда ҳақиқий илмдан мутлақ хабарсиз қолмишлар. Йигирма йил таҳсил олиб, яна йигирма йил дарс бериб, андин сўнгра муфтийлик мансабига эришганлар, яна арабча китоблар мутолаасида қийналмишлар, ўзларининг форсий фикҳ китобларини афзал билиб, ояти карималарни қандай истасалар, шундай тафсир қилмишлар. Ҳадислар тўқиб чиқармишлар. Масалан, ўрни билан шуни ҳам таъкидлаймизки, ўзлари чексиз гуноҳларни содир этганлари ҳолда ҳеч нарсани кўрмагандек, яна бечора авомни гуноҳи сағира³ учун «кофир» атаб, тепкиламишлар. Бу жамоа ҳар тарафдан Бухоро вақфларин қилгучининг шартларига зид равишда иштаҳа билан кемирмишлар, бошқа тарафдан эса, фойдали илмнинг номини ҳам эшитмаган мискин аҳолининг бор-йўғини шогирдлик йўли билан ўзларига таслим қилмишлар.

У м а р о. Бу даҳшат тўла жамоа онгсизлик ваҳждан бахтга эришган тўдалар ёрдами билан бир-бирларини қувиб, ҳукмрошлик отига мингач, бечораю бадбахт халқнинг моли ва жони, ирзу⁴ номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этмишлар. Бу «салоҳиятли»(!) ҳокимлар тўдаси ҳеч бир замонда ҳеч кимнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлмаган икки тоифадан тузилмишлар. Биринчи, жодил ҳокимзодалар бўлиб, оталарининг

хукмрошлиғи даврида фиску фужур ва бемаъниларча маншатта берилиб, барча инсоний фазилатлардан, хатто зарурий хат-саводдан ҳам бебаҳра қолмишлар. Бошқа бир тоифа аттор ва баққоллар бўлиб, ҳар икки дунёнинг саодатидан имкон борича бахрамандлик истәмишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан билдиларки, ҳаммалари бирилашиб, турлича йўллар билан ҳокимликнинг олий мартабасига етмишлар.

Ушбу «азизлар» макгаб кўрмаганлар, ҳокимлик қонуниятларини эшитмаганлар, маъмурий идоранинг ахлоқ қондаларин билмамишлар. «Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинасини қандай тўлдириш мумкин» каби масъалалар аларнинг хаёлларига келмамиш. «Муайян ҳокими мансабдорнинг халқ олдидаги вазифаси педан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқи қай даражали» каби андишаларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Аммо бирор-бир вилоят ҳокимлигига тайинлансалар борми, ўшал ер ҳокимлигини дўзах оловининг бароти ёхуд босқинчилик манбаи деб билмишлар. Алалоқибат ўзлариға қарашли кишилари ва бор дўстлари билан бало лашқари мисол ушбу ерга кўнуб, бақбахт аҳолининг молини нафслари истаганча оладиларда, подшоҳ хазинасига эса инсофлари етқанча топширадилар. Ҳеч бир кас улардан бу дарёсимон ғоратчилик ва томчидай тоншириш сабабини суриштирмайди.

Ф у қ а р о. Бу бечораларда айб йўқ, улар ҳар ишга кодирдилар. Бирок айблари шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар. Энди уларнинг асл аҳволини асарнинг моҳиятига боғлаб, арзимизни бошлашни маъқул билдик.

Б о ш л а н ғ и ч

Когонда вагондан тушиб, юқларимни бир фойтунға ортғач, Бухоройи шарифға йўл олдим. Йўлда божхона назоратидан ўтдим. Шаҳар дарвозасига бориб, арава тўхтади. Сўрадим:

– Нима гап?

Бир киши жавоб берди:

– Қуёш ботганидан сўнг гўрт соат вақт ўтган. Шунинг учун шаҳар дарвозасини беркитмишлар.

Аравадан тушдим. Кўрдимки, шаҳарга киролмаган кишилар бир кишининг атрофига тўпланишиб, унга ёлбормоқда эдилар. У кўполлик билан бир нарсалар деб тўнғиллар эди. Шу пайт «йўл беринг» деган овозни эшитдим. Миршаблар одамларни ҳайдаб четга суришди. Дарвозани очдилар. Олдинги икки-уч аравадаги арманилар ичкарига олингач, дарвозани яна беркитдилар. Дарбондан сўрадим:

– Биродар, арманиларга-ку ҳеч нима демай рухсат бердинг, биз мусулмонларнинг айбимиз нима?

Дарбон жавоб бермай, бошқа тарафга қараб кетди. Шу пайт яна: «Йўл беринг», – деган товуш эшитилди. Одамларни кетга суриб, дарвозани очдилар. Эмди яҳудий тўла бир неча аравалар шаҳарга киритилди. Бундан жуда изтироб чекиб, баланд овозда: «Ёраб, Муҳаммад умматларининг гуноҳи нима?» – деб кичкирдим.

Истараликгина, чехрасидан нур ва ақл ёғилиб турган бир йиғит орқамдан келиб: «Жаҳолат!» – деди.

Бу орада яна шаҳар дарвозасини очдилар. Бояги арманилардан бири ичкаридан чикиб, баланд овозда кимнидир (ниманидир) чакирди. Шунда бир ит чолиб келиб, эгасининг эгagini искаб, ғингшиди. Маълум бўлдики, у бояги арманининг ити бўлиб, дарвозанинг ташқарисида қолган экан. Игнинг эгаси унутган нарсасини эслаб, ярим йўлдан игни олиб келиш учун қайтибди. Ит ҳам армани билан ичкарига киргач, шаҳар дарвозасини яна ёпдилар. Эмди бу ерда қолишга тоқатим қолмади, бурчакдаги бир чойхонага қўнуб, тонггача донг котиб ухладим. Эрталаб турганимда агрофимда жуда кўб одамлар ҳам ухлаб ётардилар. Демак, бу кеч ҳеч кимни шаҳар ичкарисига қўйишмабди. Таҳорат олиб, намоз ўқуб бўлганимдан кейин, юкларимни бошқа бир аравага ортиб, аравақашдан илтимос қилдим:

• Бу шаҳарга биринчи бор келишим. баланд-пастини билмайман, мени бирор карвонсаройга олиб борсангиз.

У: «Жуда яхши», – деб, йўлга тушди. Бозорнинг ўртасига келганда аравамиз тўхтаб қолди. Манзилга етибмиз деб ўйлаб, гушмоқчи бўлдим.

Аравакаш: «Ҳали етмадик», – деди.

– Бўлмаса, нега тўхтадинг?

• Қаршимиздан ҳам арава келяпти.

Фойтундан тушиб, икки-уч арава ва фойтуни билан юзма-юз бўлиб тўхтаб қолганимизни кўрдим. Йўл жуда тор, ўтиш мушкул эди.

Аравакашдан сўрадим:

– Нима килиш керак?

– Бир томондаги аралар тисарилиб, нича кенгрок жойга бориб гуришлари керак.

Мен: Биз билан юзма-юз келганлар нега орқага тисарилиб турмайдилар?

Аравакаш: Ор қиладилар.

Мен: Бўлмаса, сиз тисарилиб туринг.

Аравакаш: Нима, бизда орият йўқми?

Мен: Сизда ҳам, уларда ҳам орият бор, бироқ биз нима қилайлик?

Аравакаш: Бирпас ўтириб туринг.

Шу пайт ғала-ғовур бошланиб кетди. Нима бўлса бўлди, деб аравакашни шу ерда қолдириб, олинга юрдим. Қарасам, икки аравакаш юзма-юз келиб қолишган. Қабих сўзлар билан бир-бирини ҳақорат қилмоқдалар. Баногоҳ улардан бири аравадани тушиб, камчисини кўтариб беригининг бошига туширди. У ҳам аравадан тушиб, наригининг юзига икки мушт қўйиб кетди. Бошқа аравакашлар ҳар тарафдан буларга ёрдамга келишди. Ҳаял ўтмай, «ушла», «қўйма», «ушладингми?», «ур!» деган товушлар ҳаммаёқни босиб кетди. Томошабинлар жанжалчиларни бўш келмасликка ундаб бақирар эдилар. Ёнимдаги бир кишидан сўрадим:

– Биродар, ҳокимият одамлари йўқмикин, уларни ажратса?

У киши менинг гапимдан ажабланиб, деди:

- Ҳокимият одамларининг булар билан нима иши бор?

«Ҳокимият одамларики бу ишга аралашмас экан, ўзумни нари олай» деб, аравамга бориб ўтиришни ўйлаб, орқамга қайтдим. Бироқ бетартиб оломон йўлни тўсиб қўйган эди. Кўб машаққатлар тартиб бир дўконнинг суфасига бордим-да, жанжалнинг тугашини шу ерда кутдим. Одамлар орага тушиб, жанжалчиларни ажрагдилар. Енгилган томон араваларини чорраҳагача қайтариб, йўл берадиган бўлди. Биз бошқа йўл топиб, улардан ўтиб кетдик.

Ниҳоят, арава бир карвонсарой олдида тўхтади. Саройбон юкларимни тушириб, мени бир қоронғу хужрага бошлаб кирди. Нарсаларимни хужрада қолдириб, шаҳарни томоша қилиш учун чиқдим. Бу шаҳарда ҳеч қандай танимаганим учун зерика бошладим. Икки-уч кун чидаб, сўнг саройбонни чақириб, дедим:

- Менга бирор қизиқроқ диққатгортар жойни айтсангиз, бориб вақтимни ҳушласам.

У: «Ҳавзи Девонбегига' боринг», – деб, йўлни ҳам кўрсатиб берди. Бориб кўрдимки, ҳовуз жуда катта экан. Унинг атрофида сартарошлик дўконлари. Одамлар чойхонада йиртиқ гиламлар устида чой ичиб ўтирар эди. Мен ҳам у ерга ўтирдим. Ҳовузнинг қибла томонида кенг бир майдон, майдонда баланд ва катта бир мачит қад тиклаган эди. Бухоро аҳолисининг кўбчилиги намозни шу мачитда ўқир эканлар. Намозхонларнинг кўпи шу ҳовузга гаҳорат олар эканлар.

Ҳовуз атрофидаги суфалардан бирида бирпас ўтирдим. Бухоро муллаларидан икки киши келиб санимга чўкди. Афғи-ангоримдан мусофирлигимни билиб, қараб-қараб қўйдилар. Елгизлик жонимга тегди. «Булар билан бир суҳбат курай» деб, яқин бориб, салом бердим. Улар алик олиб, бир пиёла чой узатишди. Чойни ичдим, улар сўрадилар:

- Сиз қаердан?

— Ҳиндустондан.

Улар яна ўз суҳбатиға тортилишди. Узлари билан бўлиб, мени эсларидан чиқаришди чоғи, мен ўзумни эсла-тиб, сўрадим:

— Анчадан бери кузатиб турибман: одамлар кагга мешларда ҳовуздан сув олиб келиб, яна бўшагиб келадилар. Бунча сувни қасрга ташир эканлар?

Мулла: Хонадонлариға олиб борадилар.

Мен: Нима учун?

Мулла: Ичиш учун.

Мен: Ҳали сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

Мулла бир аччиқ билан сўради: Бу сувга нима қилибди?

Мен: Бунинг соғлиққа кагга зиёни бор.

Мулла: «Ва жаална минал маъи кулли шайъин ҳай», яъни «Ҳар бир тирик жонни сувдан яратдик», дейди Қурони карим⁶. Сувнинг инсон соғлиғига фойдаси бор, наинки зарари бўлса?..

Мен: Албатта, сув инсон учун зарарли эмас. Аммо бу ҳовузнинг суви ҳечда сув эмас, балчиқ ва ифлосдир.

Мулла: Нега ҳаммаси ифлос бўлар экан?

Мен: Қарани, кўнчилик ҳовузда таҳорат оладилар, оғиз ва бурунларини чайдилар, лой оёқларини ювадилар. Агар сартарошлик, чойхона, каллапаз ва балиқпазларнинг ҳам чиқиндиларининг ҳисобини олсак, ҳар куни бу ҳовузга ярим ман⁷ ифлос тушар-ов.

Мулла: Бу билан нима демоқчисиз? Бу ҳовуздан сув ичмайликми?

Мен: Сув ичманглар, демайман. Бу ҳовузда таҳорат олманлар, бурун ва оёқларингни ювманглар, аҳлаг ва чиқиндиларни бунга ташламанглар демоқчиман. Чунки ичадиган сув тоза бўлиши керак.

Шу вақт азон айтилди. Мен ҳам мачитга кириб, намоз ўқидим. Намоздан сўнг карвонсарой томонга юрдим. Йўлда бир йигит келиб, салом берди. Бу ўша мен шаҳар ташқарисида учратган йигит эди. Таниб, алик олдим.

Айтди: Мулла билан ҳовуз тўғрисидаги баҳсингиздан қониқиб, мамнун бўлдим.

Айтдим: Ташаккур. Банда¹ бу юртда мусофирман, ҳеч қимни билмайман. Агар малол келмаса меникига келиб-кетиб турсангиз.

Айтди: Таклифингизни розилик билан қабул қилдим, қаерга тушдингиз?

Мен яшаб турган манзилимни айтдим. Хайрлашдик. йигит кетди. Қайтиб келгач, саройбондан «бу шаҳарда яна қизиқроқ бошқа жой борми?» деб сўрадим.

Айтди: Эртага сешанба. Ҳазрат Баҳоваддин мазорига боринг.

Тунни ўз ҳужрамда ўтказдим. Тонгда ташқарига чиқмоқчи бўлганимда, эшик тақиллади.

Айтдим: Марҳамат кираверинг!

Кечаги йигит бир шериги билан келиб экан.

Айтди: Сизни уйимизга олиб келмоқчиман.

Айтдим: Бандангиз бу тонг Ҳазрат Баҳоваддин мазорини ихтиёр қилиб эдим. Бирга бўлсангиз, кўб яхши бўлур эди.

Айтди: Албагга, борурмиз. Аммо жаноблари, бундан кейин бундай карвонсаройларда турмасликлари лозим. Уйимнинг тўри сизга таслим. Юкларингизни дўстимга берайлик, уйга олиб бориб қўяди. Биз биргалашиб Ҳазрат Баҳоваддин зиёратиға борурмиз.

Айтдим: Жуда яхши.

Юкларимни шеригига тоншириб, янги дўстим билан кўчага чиқиб, аравага миндик. Манзилга етиб, яна бироз писда ҳам юриб, кенг бир саҳнга чиқдик. У ерда янги қурилган минор бор экан. Мачит майдонидан ўтиб, зиёратгоҳ эшигидан кириб, шуларни кўрдик: кенг саҳн, ўртада Баҳоваддиннинг қабри бўлиб, одамлар уни зиёрат қилар. бир-бир, икки-икки кишилашиб унга таъзим қилар эдилар. Мен ҳам зиёратга тутиндим. Баъзи жойларда икки-уч кўчқор шохини кўрдим, бошқа жойларда от думи қилидан ялов ясаб, осиб қўйган эканлар. Хожалар

кишлоқлардан келган зиёратчиларнинг ёқасидан ушлаб, «Пирингни зиёрат қил», деб ўша шохларни ўлтирар ва шу йўл билан пул олар эдилар. Мўъмин қишлоқилар бу шохларни астойдил ўпар, ялов қилларини кўзларига сурар эдилар. Шу вақт хожалардан бири от қилидан ясалган яловни олиб, «Зиёрат қил!» деди-да, юзимга суркади. Газабим келиб, унинг кулоги тагига бир мушт туширдим ва ўтиб кетдим. Кузатишимча, қабр зиёратидан қайтган ҳар мўъмин бошини мазорнинг байроғи кўтарилган чўпга теккизиб, уни ўпар, кўзларига сурар ва йиғлаганча беш дақиқа чўпдан бошини олмас, мисоли шу чўпга ўзининг паришон рўзгоридан шикоят қилиб, хожат чиқармоқчидек эди. Ташқариға чиқдим. Дўстимнинг таклифи билан чойхонага кирдик, ўтирдик. Икки-уч бухороли келиб, бизнинг сўрига ўтирдилар. Бирга чой ичдик. Улардан бири менга қараб, айтди:

– Ушбу файзли мазорни қандай топдингиз?

Мен: Накшбанд ҳазратларининг мазори туфайли бу жой ғоят файзли ва эҳтиромга лойиқ. Фақат унинг зиёратида қалбимни қоронғулик босди.

У киши: Нима қоронғулик?

Мен: Ана у қабр устига кўтарилган чўб нима?

У киши: Бу мазорнинг байроғи.

Мен: Баҳоваддиннинг ўзидан қолганми?

У киши: Йўқ... бу чўб муқаддас қабрларнинг аломатидир. Уни ора-сирада янгилаб туришади. Баҳоваддинга буни даҳли йўқ...

Мен: У ҳолда нега мўъминлар бу чўбга сажда ва тавалло қиладилар?

У киши: Сажда қилмайдилар, фақат бошларини кўйиб, хожатларини сўрайдилар.

Мен: Шунинг ўзи сажда эмасми?

У киши: Сажда қилиш, бироқ бу ибодатдаги сажда эмас, шунчаки ҳурмат юзасидан таъзим қилишдир. Бунинг гуноҳлик жойи йўқ.

Мен: Унда насрошийларни нега кофир атайсизлар?

У киши: Улар бутга сиғинувчилардир.

Мен: Йўқ, улар бутга сиғинувчилар эмас, улар китоб аҳлидирлар. Ҳазрати Масих умматидирлар.

У киши: Улар бутга ўхшаган бир нимарсага сиғинадирлар.

Мен: У нимарса?

У киши чўнтагидан қалам ва қоғоз чиқариб, қоғозга хоч расмини чизди ва деди:

– Мана бу!

Мен: Бу ниманинг сурати эканини биласизми?

У киши: Бутнинг сурати.

Мен: Бутун дунёда ҳеч бир аҳмоқ топилмайдик, бир маънисиз шаклга худо деб сиғинса. Насронийларнинг таълимоти барча жойда маълумдирки, бу шаклга улар ҳеч ҳам худо номини бермадишлар. Сиз бут деб айтган бу сурат хоч шакли бўлиб, насронийларнинг эътиқодига кўра, у Исо пайғамбар танига теккани учун табаррук бўлган. Шунинг учун насронийларнинг бир тоифаси унга таъзим қиладилар. Ибодат учун эмас, шунчаки ҳурмат юзасидан таъзим этадилар. Макка кофирлари ҳам мусулмонликдан аввал бутни худо деб билар эдилар, гўски ўша бутлар қиёмат қойимда уларни асрар эмиш. Чунончи «Ха улаи шуфъа уна индаллаҳи», яъни «Булар Аллоҳнинг олдида бизларнинг шафоат қилгучиларимиздирлар» ояти бу маънининг далилидир. Гоят ҳайрагланарли жойи шундаки, сизлар бошқаларни хочга сажда қилганлари учун кофир деб атайсиз, ўзингиз бўлса мазордаги ялов чўпларига сажда қилиб, ҳожатингиз иложини Баҳоваддиндан сўрайсиз ва яна ўзингизни мусулмон, деб айгасиз.

Тарсам нараси ба Каъба, ай аъроби,

К-ин раҳ ке ту мерави ба Туркистон аст.

Я ь н и: Эй мусофир, мен кўркаманки сен Каъбага етолмайсан. Сенинг бу юрган йўлинг – Туркистон йўлидир.

Сажда қилиш эса, уни таъзим деб атасалар ҳам, ибодат деб атасалар ҳам, бизнинг шариатимизда Аллоҳдан бошқасига жоиз эмас. Сизга ислом тарихидан озгина арз айтсам: Мухаммад Пайғамбар ҳазратлари Макка кофирларининг мурувватсизликларидан хафа бўлган вақтларида ўз яқинларига Ҳабашга йўл олишларини буюрди. Саксон икки эркак ва йигирма бир аёл йўлга тушиб, Ҳабашга етдилар. Нажоший⁹ ислом мухожирларининг ўз мулкига келганларидан хабар топиб, уларни ҳузурига чорлади. Мухожирлар Нажоший ҳузурига кирдилар, бироқ унга сажда қилмадилар. Дарбор аҳли уларнинг бу ҳаракатларидан ҳайрон қолиб, сўрадилар:

– Биз одатимиз бўйича ўз подшоҳимизга таъзим ва саждалар қиламиз. Сизлар нега бундай қилмадингизлар?

Ҳазрат Алининг биродари Жаъфар бинни Абу Толиб уларнинг орасида бўлиб, бундай жавоб берди:

– Биз Аллоҳ таолодан бошқа ҳеч кимга сажда қилмаймиз. Пайғамбаримиз бизни кишиларга сажда қилишдан маън этмишлар ва Худованддан ўзгага сажда этмаслигимизни амр этганлар.

Нажоший Жаъфарнинг бу жавобидан қониқиб айтди:

– Аллоҳ номи билан айтаманки, мен учун Аллоҳдан ўзгага сажда қилмайдиганлар энг қадрли кишилардир.

У киши: Сиз Ҳазрат Баҳоваддин ҳаққига ҳурматсизлик қиляпсиз.

Мен: Аллоҳ асрасин, баъда ҳеч вақт авлиёлар ҳаққига одобсизлик қилмадим ва қилмаймен ҳам. Мен Ҳазрат Баҳоваддин ёмон одам эди ва одамлар ҳам унинг зиёратига келмасинлар, деб айтмайман. Пайғамбаримиз Ҳазрат «Қабристонни зиёрат қилингиз, у сизга охиратни эслатади», – деб буюрганлар. Албатта, мазорларни зиёрат қилиш, агар ўлим ва қисматни эслаш учун бўлса, бу яхши ишдир. Аммо масъала шуки, зиёратни бутпарастлик даражасига етказмаслик жоиз. Инсоф қилинг: Ҳазрат мазоротида намоз ўқийсиз, мазор яловининг чўнига сажда қиласиз, ҳожатларингизни Баҳоваддиндан сўрайсиз. Бу-

гун Бухоройи шарифда кимса йўкки, «Ё Аллоҳ!» ўрнига «Ё Баҳоваддин!» деса. Бу ишларнинг ҳеч бири шариатда жонз эмас. Мана қаранг, Ҳазрат Пайғамбаримиз нимаки буюрганлар: «Қоталаллоҳу-л-йаҳўда иттахозў кубуро анбийаъихим масжид», яъни «Аллоҳ таоло яҳудийларни қатл этади, улар Пайғамбарларининг қабрларини мачит қилиб олганлар!» Биз Ҳазрат Баҳоваддинни яхши кўра-миз, унга эҳтиром қиламиз, зиёратларига келамиз, аммо бу муҳаббатимиз, эҳтиром ва зиёратимиз бизни шариат ко-нунларидан чиқариб, баҳоваддинпарастликка олиб кел-масин.

Шу вақт биз ўтирган чойхона рўпарасига бир киши келиб, йўлнинг ўртасида тушунарсиз шева билан баланд овозда байт ўқиб, ҳамманинг диққатини ўзига тортди. Дўстимдан сўрадим:

— Бу ким?..

Дўстим: Маддох. Воиз ҳам дейишади.

Мен: Ҳа... Воизлар яхши кишилар бўладилар, мусул-монларни Ҳақ йўлига даъват қиладилар. Унинг айтган-ларига кулоқ солиш керак.

Дўстим кулиб айтди:

— Магар ундай бўлса, кулоқ солинг!

Маддох кулгили оҳангда қиссасини бошлади. Аммо қанақа қисса денг? Бу унинг маймунона ҳаракатларидан ҳам кулгилироқ. Бу қиссани ўқимокчи бўлсангиз, бирон-бир китобдан тополмайсиз: бўш, бемаъни, ёлгон, кулги-ли. Масалан, бундай деб айтарди:

— Ҳазрат Али бир наъра тортишда ўн олти фарсах ерни ларзага солди... У ювиксиз гумроҳни белбоғидан кўтариб, осмонга ирғитган эди, у халойиқ кўз ўнгилан буткул йўқолди. Бир соатдан кейин осмондан шалоблаб тушди. Яна қўл узатиб белбоғидан олдилар. Бошли узра айлантриб ерга чунонам урдиларки, у сурма сингари уқаланиб кетди.

Содда одамлар ушбу сафсаталарни эшитиб, Ҳазрат Алини ўзларича тасаввур қилиб, голиб табассум билан

уига таҳсин ва офаринлар бағишлар эдилар. Тўсатдан бу маддох ўз хикоясини ярмида тўхтатиб, Эрон торчиларининг ўйинчиси¹⁰ каби жазавада ётиб-туриб, турли қилиқлар бошлади, ўзини ерга урди, югурди, кийкирди, чанак чалди, кўкракларига муштлади, саллаларини ерга отиб урди. Бу ҳолни кўриб, уни чиндан «аклдан озди», деб юбордим.

Дўстим айтди: Пул истаяпти.

Мен: Ҳали қиссаси тугагани йўқ-ку?

Дўстим: Тўғри, агар қиссани тугатиб сўраса, ҳеч ким бермайди-да. Шунинг учун қиссанинг энг қизиқ жойида тўхтаб, пул сўрайди.

Ўрнидан турдим. Дўстим ҳам менга эргашди. Қолган вақтимизни атрофни томоша қилиш билан ўткардик. Кечаси хожалардан бирининг уйида тунадик. Эргалаб вақтли туриб, шаҳар томошасига чиқдик. Аравалар бекагига келдик. Ўнг томондаги чойхоналардан ҳар хил овозлар қулоққа чалинди. Дўстимдан сўрадим:

Нима гап?

Дўстим: Ҳофизлар ғазал ўқишяпти.

Мен: Бориб кўрайлик.

Дўстим: Кўришга арзимайди.

Мен: Нима бўлса ҳам, кўрмасдан кетиш бўлмайди, дедим.

Дўстим ноилж оғимдан эргашди. Беш-олти кадам босганимни биламан, нимани кўрдим, денг? Ҳайҳот! Бу шарафли жаннатнинг ёнида жаҳаннам дарвозалари очилмиш. Бу муқаддас мазорнинг ёнида Лут қавмининг разолати¹¹ кўкармиш! Одамлар чойхона ўртасида беш-ўн кишилик давра тузиб, ўртада ёш болакайни ўтиргизган. У кўхликкина бола уягчанлик билан ёд олган икки-уч байгини айтиб беради. Атрофдагиларнинг ҳар бири худди иблисдек унинг атрофини ўраб олиб, ўзларининг шаҳват тўла нигоҳларини бечорага қадаган эдилар!!! Ушбу ваҳима ва куфр томошадан бутун вужудимни титроқ босди. Девоналарча ҳаракаат оёқ-қўлимни босди.

Ўзимча айтар эдим: «Ё Муҳаммад! Агар мумкин бўлса, тикка (кабрингдан) тургин! Эй, маданият тузукларининг ношири, ушбу вахшийларнинг ҳаракатига бир назар сол! Эй, оламни ҳалқ этганнинг мусаллаҳ ҳомийси!¹² Ё буларни тарбиялашнинг бирор чорасини топ, ё Лут қавми каби ер остидан уларга жой кўрсат! Бу шармсиз шармандаларнинг ифлос вужуди Қуръони каримнинг обрў-эътиборига путур етказишларига йўл қўйма!»

Дўстим кўлимдан туртиб, «Кетайлик» деди.

Таклифга қўшилиб йўлга тушдим. Биз фойтунга ўгириб, дўстимнинг уйига келдик. Кечам жуда нотинч кечди. Тошда дўстим уйғотди. Намоз ўқуб, таом тановул қилдик. Дўстим сўради:

— Бугун қасққа боришни мўлжаллаянсиз?

Мен: Агар фурсатингиз бўлса, мадрасалар зиёратига борсак. Дўстим таклифимни қабул қилди. Кийиниб ташқарига чиқдик. Катта бир мадрасага етиб ичкарига кирдик. Бу олий мадрасалардан эди. Дўстимдан мадраса хусусида сўзлаб беришларини сўрадим:

Айтди: Бунни Кўкалдош мадрасаси дейдилар. Бир юз қирк хужраси бор. Дарсхона, кутубхона, масжид ва умумий ошхонаси ҳам бор. Йиллик вақф пули бир юз эллик минг танга бўлиб, ҳар йили унинг минг тангаси кутубхонага берилади. Йигирма тўрт минг тангани мударрис олади. Қолган қисми эса имом, сўфи, фаррош, мешкоб, сартарош ва хужра эгалари ўртасида тақсимланади.

Ташқарига чиқдик Қаршимизда яна бир мадраса юксалган. Дўстим айтди: Бунисини «Девонбегни мадрасаси» атайдилар. Етмиш беш хужраси. Кўкалдош мадрасаси сингари умумий ошхонаси, масжид ва дарсхоналари бор. Йиллик вақфи бир юз эллик минг тангани ташкил қилади. Ушбу маблағдан йигирма тўрт минги мударрисга тегади. Қолганини эса муаззин, фаррош, мешкоб, сартарош ва хужра сохиблари бўлиб оладилар.

Дўстимнинг бу сўзларидан қувониб:

— Алҳамдулиллоҳ, Бухоро бу важдан ўзининг шарафини тўла химоя қилган экан, - дедим.

Дўстим таъсирланиб, сўзларим жароҳатини янгилагандек, гапгин нигоҳини менга қадади-да:

– Оҳ... кошки! – деб кўйди. Катта машаққат билан ўзини босди.

Мен яна қувончимни яширолмай дедим:

– Ҳақиқатан шундай олий мадрасалар ва катта миқдордаги вақфларга эга бўлишлик ҳар бир мулкнинг шарафлик ва саодатлик белгисидир. Бухороиларнинг юксак толеъи ва Бухорога таҳсил учун келадиган талабаларнинг хушбахтлигидир.

Дўстим бу сўзларни эшитиб яна паришон ҳолга тушди ва ўз ҳолини сездирмаслик учун кўлимдан тутиб, гушкун руҳда:

– Кетдик, – деди.

Уч-тўрт соат шаҳар бозорини томоша қилдик. Бу шаҳарнинг дўконлари эскича услубда қурилган. Айрим расталарда ғарб услубича қурилган бир-икки дўкон ҳам кўзга ташланади. Бу ўлканинг тижорати маданиятли, ривожланган мамлакатлар тижорати каби тараққий этмаган бўлса-да, аммо ҳануз умуман аҳолининг кўлидан чиқмаган. Агар ислоҳ қилсалар, Бухоро аҳолиси жуда катта давлат ва бойлик эгаси бўлишлари мумкин. Эронга муносабатдаги каби маънисиз тақаллуфлар бу мулкда камдир. Илло, бесоқол болаларга нисбатан таъзим ва эҳтиромни ҳам бандалик даражасига етказмишлар. Агар йўлларидан бирон бесоқол бола ўтадиган бўлса, атрофни таъзим ила букили ан гавдалар ўраб олади ва уни давраларидан ҳаёсиз сўзлару оҳ-воҳлар билан кузатадилар. Абу Али ва Форобий фарзандлари учун нақадар пасткашлик бу!!! Дўстим мени ушбу шармсизлик мусобақаси аро олиб ўтиб, яна икки-уч мадрасаларни зиёрат қилишга ёрдам берди.

Кун ботарга яқин уйга қайтдик, хуфтон намозигача дам олдик. Менинг таърифимни дўстимдан эшитган икки киши бир маҳалда кириб келди. Танишанимиздан сўнг бирпас суҳбат қурдик. Дўстимга айтдим:

– Сизнинг илтифотингиз барокати туфайли айрим мадрасаларни томоша қилиб, жуда мамнун бўлдим.

Дўстим: Албатта, сизни мамнун этиш бандангизни бурчидир. Агар истасангиз, эртага ҳам мадрасаларни томоша қиламиз.

Мен: Барака топинг. Сиздан умидим ҳам шу эди. Аммо Бухоронинг барча мадрасалари хусусинда олдиндан бироз маълумот берсангиз жуда мамнун бўлар эдим.

Дўстим чой қуйилган пиёласини ерга қўйиб, хикоясини бошлади:

– Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, улар уч тоифага бўлинади: олий, ўрға, қуйи.

Олий тоифага қуйидагилар қиради:

<i>Мадрасаларнинг номи</i>	<i>Йиллик вақфи</i>
1. Кўкалдош	150 000 танга
2. Жаъфархўжа	250 000 танга
3. Жўйбор	130 000 « »
4. Мири Араб	150 000 «—»
5. Муҳаммад Али Ҳожи	150 000 «—»
6. Турсунжон	140 000 «—»
7. Девонбеги	150 000 «—»
8. Говкушон	190 000 «—»
9. Абулазизхон (икки мадраса)	120 000 «—»
10. Мирзо Улуғбек	60 000 «—»
11. Калобод	80 000 «—»
12. Хожа Пурсо	50 000 «—»
13. Иброҳим Охунд	40 000 «—»
14. Фатҳуллоҳ Кушбеги	80 000 «—»
15. Биби Халифа	50 000 « »
16. Халифа Ниёзкул	55 000 «—»
17. Мулла Муҳаммад Шариф	60 000 «—»
18. Ғарбия	40 000 «—»
19. Хиёбон	60 000 «—»
20. Жўйборча	60 000 «—»

21. Абдуллох	50 000 танга
22. Модарихон	40 000 «-»
23. Асирий	40 000 «-»
24. Хожаниҳол	50 000 «-»
25. Шодимбий	40 000 «-»
26. Дор уш-шифо	40 000 «-»
27. Чорбакр	70 000 «-»
28. Бадалбек	40 000 «-»
29. Хожа Давлат	120 000 «-»
30. Мискин	60 000 «-»
31. Домулло Шер	40 000 «-»
32. Дўстчехра Окоси	40 000 «-»
33. Нақиб	120 000 «-»
Ж а м и:	2 815 000 «-»

Ўрта тоифа (мадрасалари) қўйидагилар:

1. Хизр	25 000 танга
2. Афғон	15 000 танга
3. Раҳмонқул	30 000 «-»
4. Ўткур Кушбеги	25 000 «-»
5. Хусайнбой	30 000 «-»
6. Олимжон	20 000 «-»
7. Атолик	25 000 «-»
8. Исмоилхўжа	30 000 «-»
9. Молари хони хурд	30 000 «-»
10. Рашид	25 000 «-»
11. Ғозиён	25 000 «-»
12. Ғарибони чок	30 000 «-»
13. Чучук ойим	25 000 «-»
14. Шарофатбону	30 000 «-»
15. Нақиб хурд	25 000 «-»
16. Чубини калон	30 000 «-»
17. Болои ҳавз	30 000 «-»
18. Миржон Али	30 000 «-»
19. Аскарбий	30 000 «-»

20. Садрбий	25 000 «—»
21. Эски Бадалбек	25 000 «—»
22. Кўнғирот ҳофиз	35 000 «—»
23. Искандархон	35 000 «—»
24. Чорбакколий	22 000 «—»
25. Сартарош	30 000 «—»
26. Мирзо Фузайл	25 000 «—»
27. Тўпчибоши	20 000 «—»
28. Сайид Камол	22 000 «—»
29. Абдушукурбой	20 000 «—»
30. Карбос	24 000 «—»
31. Чукур	30 000 «—»
32. Қози Латиф	18 000 «—»
33. Бадриддин	16 000 «—»
34. Пушаймон	22 000 «—»
35. Ғрназар	35 000 «—»
36. Домулло Ҳасан	15 000 «—»
37. Эшони пир	16 000 «—»
38. Миркамол	14 000 «—»
39. Жўрабек	12 000 «—»

Ж а м и . . . . . 961 000 таңга

Қуйи тоифага мансуб мадрасалар юздан ортуқ бўлиб, уларнинг вақфи минг таңгадан ўн минг таңгагачадир. Бу мадрасаларнинг умумий вақф миқдори 500 минг таңгага етади.

Бухорода уч юзта қуйи мактаб ва ўн битта кутубхона бор.

Кутубхоналар мана булар:

<i>Кутубхонанинг номи</i>	<i>Уларнинг йиллик вақфи</i>
1. Жаъфархўжа	18 000 таңга
2. Говкушон	5 000 «—»
3. Хожанихол	8 000 «—»
4. Кўкалдош	1 000 «—»
5. Абдулазизхон	2 000 «—»

6. Мирзо Улугбек	800 « »
7. Бадалбек	800 « »
8. Дор уш-шифо	3 000 « »
9. Бозори гўсфанд	1 500 « »
10. Болон хавз	1 600 « »
11. Жўйбор	1 400 « »

Ж а м и: ..... **43 100 тагта**

Бухорода йигирмадан ортуқ йирик ва кичик умумий ошхоналар бор. Йирик ошхоналар: ҳар бирининг йиллик вақфи ўн мингдан қирк минг тагтагача. Кичик ошхоналар: ҳар бирининг йиллик вақфи эса тўрт мингдан тўққиз минг тагтагачадир.

Булардан ташқари, беш ё олти қорихона ва қиркка яқин таҳоратхона ҳам бор. Уларнинг ҳар бири учун кўб миқдорда йиллик вақф тайинланган.

Ҳикоя шу ерга етгач, дўстим тўсатдан жим бўлиб қолди. Мен ушбу тафсилдан мамнун бўлиб, Бухоро ва бухоролиларни макташ ниятида бошимни кўтардим. Бирок, таассуфки, мен ҳам ноилоҳ сукут қилишга мажбур бўлдим, чунки дўстимни жуда қаттиқ ҳаяжонга гушган, юзи алам ва ғазабдан қизарган, кўзларида олов чакнаган ҳолда кўрдим. У ўн дақиқа сукутдан сўнг бирдан «ух» тортиб, айтди:

— Оламга тўрт юз олимни берган Бухоройи шарифшунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, эмди... ох! Буюк бадбахтлик билан иқрор бўламанки, ҳозир бу маърифат қуёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат оламининг дарсхонаси тараққиёт учун барча имкон ва воситаларга эга бўлса ҳамки, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирилигича қоляпти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлишига қарамай, ёқасини ажал панжасига топширмиш!

Во ажаб! Нега? Бас, шунинг учунки, юқоридаги барча хайрли масканлар, ҳисобсиз маблағлар халқ мулки-

ни таловчи бир тўда разолатпеша худобехабарларнинг жаҳолат уйига айланиб, икки-уч ўз қорнини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла қозонини қайнатишдан бошқа нарсага ярамаса, бировнинг оғирини енгил қилмаса, улардан халққа қандай наф? Бизнинг оталаримиз «Хал йаътавиллазийна йаъламуна валлазийна ла йаъламун»¹³ юксак ҳикматининг илм олишдаги аҳамияти ва даражасини тушуниб етиб, икки юз мадраса, ҳар мадрасада эса ўнтадан ўн бештагача хужралар қурганлар. Мударрис ва шоғирдларнинг кундалик харжларини ҳисобга олган ҳолда, йилига тўрт милйўн тангадан ортуқ вақф пули ажратганлар. Бу билан ҳам кифояланмай, илм толибларининг таҳсилини тўла таъминлаш учун ўн битта кутубхона қурдириб, ўз давридаги жами китобларни шу ерда тўпламишлар. Илму урфоннинг кундалик тараққиётини инобатга олиб, ҳар йили китоб ва турли мажмуалар чоп қилиш учун қирк минг танга вақф ажратмишлар. Шарқият илмига алоҳида аҳамият бермишлар. Мадрасалар билан қоникмай, беш ё олти қироатхона қуриб, уларнинг ҳам йиллик вақфини тайинламишлар. Биз – бу ҳиммат эгаларининг азиз фарзандларини эса, шунчалик бахтли шароитга қарамай, бадбахт, жоҳил ва мискин қолдик. Мадрасамиз бор, кутубхонамиз бор, аммо юртимизда Тафсир ва Ҳадиснинг бир саҳифасини, ҳатто бир байтини ҳам араб тилида хатосиз ўқиб, қомил равиш билан тушунтирувчи биронта алломага эга эмасмиз! Оҳ, ё раб! Шараф соҳиби бўлмиш бир қавм учун қанчалар хўрлик!..

Шу пайт дўстим ҳам тўлқинланиб кетиб, кўз ёши қилиб олди. Йиғлаганини мен билмаслигим учун бироз сукут қилиб, икки дақиқадан сўнг гитроқ ва йиғламсираган овоз билан сўзини давом қилдирди:

– Ҳа, икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг ҳаммаси тўрт милйўн тангага яқин вақфга эгалар. Фақат бу вақфларнинг ҳаммаси иккига бўлуниб, бир қисми «ҳаққи ул-тадрис»¹⁴ номи билан дарс берувчиларнинг «ҳамият»

чўнтагига киради. Иккинчи қисмини эса, хужраларга қараб тақсимлаганлари учун, ҳеч шубҳаланмай, бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақларига десак бўлар. Бадбахгликни кўрингки, ушбу хужраларни ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг мулкларига айлангиришган. Зеро, муллабаччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзларига олганлар. Ҳатто хужраларни ҳам ўн мингдан қирқ минг тангагача нархда сотмишлар.

Уларнинг қиладиган саховатлари шундаки, толиб ижара пулини тўламаса ҳам унинг шу хужрада яшашига рози бўлурлар. Бироқ савоб ниятида эмас, балки бу бир неча бор фойда қилишни кўзлаб қилинган ишдир. Биринчидан, уларнинг хужрасида яшовчи муллабачча ҳамма вақт ҳаммол сингари хожасининг хизматида бўлиши шарт. Иккинчидан, хужра эгаларининг олим ёки жоҳилликларидан қатъи назар, улардан дарс олишлари лозим. Бу эса уларнинг «шоғирдим бор, дарс бераман», дейишларига асос бўлади ва каттароқ мадрасаларга мударрислик қилишлари учун йўл очиб беради. Учинчидан, ўша фақир муллабачча «устоз ҳазратлари хужрани бошқа кимсага бермасин», деган мулоҳаза билан ифтитоҳ пулини¹⁵ кўброк бериб, гоҳида совға шаклида турли нарсаларни хужра эгасига тақдим қилади.

Тўғри, кутубхонамиз бор, бироқ китоб қани? Ҳамма китобларни ўша тоифа уламолар уйларига элтиб, ўз мулкларига айлангирганлар. Муайян вақф пулига эга китоблардан бўшаган кутубхонанинг ўринларини мударрисликка муносиб қози ва муфтийларнинг ўғилларига топширмишлар. Ҳазрат махдум ушбу кутубхоналарнинг вақфини ўзлаштириб, иморатини бир бечора муллабаччага беради. Бу ҳам икки шарт билан: биринчиси, муллабачча кечаю кундуз эшон махдум хизматида ҳозир нозир бўлиши лозим, иккинчидан, жаноблари бора-бора бу махдумни ҳам «дарс берадилар» баҳонаси билан мударрисликка кўтармоқчилар.

Уч юзга яқин қуйи мактабимиз бор, аммо буларнинг бари саводсиз муаллимларнинг разолатхонасига айланмиш. Оҳ, ё раб! Қандай ажиб тилсимлар бу мулкнинг аҳволи! Бугун дунёдаги мулкдорлар ўғрилиқ, бадхулқлик, разолат ва ғарибликни йўқ қилиш учун мактаблар очадилар, магар шаҳарларида бирор-бир мактаб очилгудек бўлса, дўшиларини осмонга отадилар. Бизда эса, уч юздан ортук қуйи мактаб бўла туриб, болаларимиз ўғрилиқ, бадхулқлик, разолат ва ғарибликка маҳкумдир.

Қорихоналаримиз ҳам бор, аммо бутун бир Бухорода бирор-бир киши «Аллоҳ» деган калимаи жалилани «Аввоҳ» ёки «Аблоҳ» демасин¹⁶. Ахир саодатимизни талон-ғарож қилган, истикболимизни бало оловининг ўртасига ташлаган бу уламо жамоаси бизга қандай таълим берадилар? *Ф и қ ҳ д а н*: ҳар ким таҳорат пайтида чап қўли билан оғзига сув олиб ичса, ёхуд таҳоратда ўнг оёқдан бошламаса етмиш минг йил дўзах оловида ёнмиш. Ҳар ким илм аҳлига икки марга салом бермаса, кофир саналмиш. Ҳар ким олим кишининг оёғи теккан кўчадан юрса, ҳисобсиз ва азобсиз жаннатга йўл олмиш... *А қ о й и д л а р д а н*: тўртинчи осмонда етмиш бошли, ҳар бошида етмиш минг оғиз, ҳар оғзида етмиш минг тили ва тилининг ҳар бири етмиш минг луғатда сўзлашувчи малонка мавжуд.

Худобехабар! Сен Бухорода туриб Самарканд аҳволдан беҳабарсан-у, тўртинчи осмондан қандай қилиб хабар берасан?!

Ҳайҳот!.. Ислом дини қаерда-ю, бу музаҳрофот¹⁷ қаерда?! Эй, бечора миллат! Буларнинг ҳаммаси мажбуран шаръий қилинган ҳуқуқлар бўлиб, сен ҳозир ана шу зўравонлар – қонингни сўрувчи, хонумонингни поймол қилувчи, шараф ва номусинг бунёдиға ўт қўювчи кишилар тарафдорисанки, ҳали ҳам буни тушушмайсан! Наинки гушунмиш, билъақс, бу масалани англаб етган, аҳволингни жиддий суратда ислоҳ қилишга ҳаракат қилаётган, ўзининг кўб маблағларини эл равнақи учун сарфлашга ин-

тилаётган бир донишманд жамоани¹⁸ кофирлар қаторига қўшасан. Таассуф, таассуф!

Дўстим суҳбат асносида ичолмай қолган пиёладаги чойни олиб ичди ва жуда узоқ сукутга чўмди. Билдимки, эмди сўз навбати менга етганди. Ҳар тугул, бу бечорага тасалли берай деган ният билан сўз бошладим:

— Ҳақиқатан ҳам Бухоро ва бухороликлар ҳоли жуда ачинарли бўлиб, воқеан, бу худписанд уламоларнинг ишлари бу миллатнинг таназзулига сабаб бўлган. Аммо, биродар, бундан жудаям қайғуга ботманг. Фақат сизнинг уламоингиз эмас, ислом оламидаги барча уламолар ҳам сўнгги уч юз йил ичида шунга ўхшаш хиёнатларга йўл қўймоқдалар. Кунни кечагина усмонли, татар, Эрон ва Ҳиндустон уламолари ҳам, сизнинг уламоингиз сингари, ўзларининг мазлум халқининг қошниси ичиб келдилар. Фақат бу миллатлар сиздан олдинроқ ушбу ҳақиқатдан огоҳ топиб, имкон борича бу уламоларнинг томирига болта уришга интилиб, қисқа вақт ичида миллатпарвар уламоларни қорин йўғон уламолардан фарқлаб, биринчиларини бошларига тож қилиб, иккинчиларини эса оёқ остига олмиш. Илоҳий қонун будир: магар бирор бир қавм ўзининг ишларини Аллоҳ фармойиши асосида олиб бормас экан, ўзининг шахсий ҳаётини шараф, саодат ва фароғат ҳамда буюклик билан боқадам ўтказмас экан, тинч ва осойишталик йўлидаги ниятларини йўққа чиқариб, кибр ва ғурур водийсига қадам қўяр экан, Ҳақ ва адолат йўлидан чиқар экан, ўша, заҳоти илон ва шарафлиги ер билан яксон бўлиб, осойишталиги заҳматга, буюклиги эса хорликка айланиши муқаррардир. Чунончи, «Йннал-арзо йарисуҳа ибадуллаҳи-с-салиҳин»¹⁹ ояти каримаси бу муддаога далилдир. Аммо осойиш ва саодат напъасига мағлуб бўлган, кибр ва ғурур водийсига қадам қўйган вақтларида Ҳақ ва адолатнинг тўғри йўлидан қайтганда уларнинг шарафлик ҳоллари шарафсизликка, осойишлари заҳматга, буюклиги эса мазаллатга айланажак. Чунончи, «Инналаҳа ла йўғайирру ма би қавмин

ҳатта йўғайирру ма би анфусихим», яъни «Албатта, Аллоҳ таоло бу қавмни ўзгартирмайди, ҳатто ўз нафсларидаги нарсаларни ўзгартирмагунларича» ояти жалиласи бу маънонинг ҳужжатидир. Ва қачонки, бу адашувчилар фалокат ва ожизлик юкидан «дод» солиб, ғафлат уйқусидан уйғониб, ўзларининг саодатларини барқарор этиш йўлида саъй-ҳаракат қилсалар, Ҳазрат борий таоло²⁰ уларнинг дардларига қайта даво ато этиб, келган нс-матларини қайтариб берур. Бунинг масрур жиҳати шундаки, бугун сиз ва сизга ўхшамиш доно, закий, ҳамиятли ва фикрли ёшлар етишиб чиқибди. Шунинг ўзи бухоролиларнинг уйғониши учун катта бир далилдир.

Ҳаммага маълумдирки, ҳар бир миллат тараққийси учун асосий сабаб илмдир. Сизнинг илмингиз йўқ, аммо тўла ифтихор билан айтаман-ки, бугун илм олиш учун сизнинг шаҳрингизда барча шарт-шароит муҳайёдир. Масалан, бир жоҳил кишининг олим бўлиши учун уч нарса лозим келур: пул, мадраса, саъй-амал. Сизнинг Бухорода мадраса ҳам, пул ҳам бор, чунки бу вақфларнинг барчаси илм олиш учун вужудга келтирилган, саъй-амал – интилиш ҳам мавжуд. зеро Бухоро аҳли илм таҳсилига муҳаббатлидир. Фақат шуни айтиш лозимки, сизнинг дарс бериш ва дарс олиш тартибларингиз ёмон, мадрасаларнинг вақфи эса ҳисобсиздир. Ҳар иккисини ҳам гузатиш осон. Тўла ишонч билан айтаманки, бир одил, ҳур фикрли амир²¹ ва тадбиркор, Худодан кўрқувчи вазир бўлса²², бу ишларнинг ҳаммасини ислоҳ этса бўлур.

Ҳақиқатан ҳам шукр қилишингиз мумкин, зеро бир одил подшоҳ ва бир доно вазир Бухоро мадрасаларининг ислоҳи учун бел боғласалар, ўша кун Бухорода элликта олий, бир юз элликта ўрта мадраса ва уч юзу олтмишта қуйи мактаб очилиши муқаррардир.

Дўстим заҳарханда қилиб айтди:

– Сиз бу миллат ҳақида қанчалик илиқ фикр айтманг, мен у ҳақда шунчалик ёмон фикрдаман. Сиз бу миллатга қанчалик умид билан боқсангиз, мен шунчалик умидсиз-

ланаман. Бу шундай миллатки, хақини ғорат қилсалар, ўзига ана шу яғмоғарлар оёғига бош қўйишни фазилаат деб билади. Фано қудуғига бошлари билан ботиб турсалар-да, ўзларининг ҳалоскорларини кофирлар деб атайдилар. Улардан нимани умид қилиш мумкин, қайси келажакни улардан кутиш жоиз?!

Мен: Бас, сўзламанг, нималар деяпсиз? Худо ҳақки, сизнинг бу сўзларингиз миллатингизга зарар етказадиган хиёнаткор талончиларнинг хунрезлигидан ҳам бағтарроқдир. Сизнинг сабр қилмоқдан, бардош бермоқдан бошқа чорангиз йўқ. Сабр ва бардошдан бошқа нарсаси бўлмаган миллатнинг ҳамма нарсаси бўлиши мумкин ва сабру бардошдан бошқа ҳамма нарсаси бўлган миллат ҳеч нарсасиз улардан маҳрум қолиши мумкин. Бир одамнинг бардоши буюк бир миллатни ислоҳ қилишга қодир. Ислоҳчилар тоифаси учун бардошдан бўлак асл қурол йўқ. Сабрсизлик захри қотилдирки, ҳар бир миллатнинг танглайи а тушса, димоғидан тутун бўлиб чиқади... Бизнинг бу суҳбатимиз сизни жуда безовта қилди. Бошқа мавзуда суҳбат қилсак, яхши бўлар эди.

Биз яшаб турган бу дунё жуда қадим ва кўбни кўрган. Масалан, бугун бизни ўз ихтиролари билан, янги янги хунарлари билан ҳайратда қолдираётган Оврўпанинг аҳволи ўрта асрларнинг бошларида ҳозирги аҳволимиздан ҳам бешбаттар эди. Аҳоли жоҳил ва мазлум, ҳоким ва руҳонийлари эса фожир ва золим эдилар. Руҳонийлари жуда кўб ерга эга бўлишиб, ҳар бирларининг ўз байроқлари бор, боз устига пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерларича келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларини а кириб, солиқ ололмаганлар. Гуноҳ иш қилган қотил қочиб, уларнинг ерларига кирса, миршаблар уни олиб кетишга иложсиз эдилар. Гуноҳларини пул ва ер эвазига кечириб юборганлар. Ким руҳонийларга ёмон муносабатда бўлса ёхуд уларни ҳақорат қилса, уни қилсога²³ киришдан маҳрум этиб: «Улуғларнинг бизга берган ҳуқуқига биноан, муни

килисодан маҳрум этдик. Бундан кейин шаҳар, кишлок, дала ва ҳар бир хонадонда уни паънатлашсин, бирон-бир насроний у билан сўзлашмасин, бирга овқатланмасин ва бирон-бир рухоний унинг ҳақиға дуо қилмасин», – дер эдилар.

Фақат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам аралашар, ўша даврнинг кирол ва императорлари ўзларини қилисонинг муҳиблари, деб билишарди. Бирон-бир амир ёки подшоҳ рухонийларнинг гапларини икки қила олмаган. Агар уларнинг розилигисиз бирон-бир иш қилса, ўша заҳоти уни қилисодан маҳрум қилишган. Бирок, шуниси аниқки, бундай ваҳшийлик, имонсизлик ғайриинсоний қонун ва ҳаракат узоқ давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Бир кун келиб, Аллоҳнинг ғзаби ва аҳолининг ғайрат-ҳиммати билан бундай тузумнинг томири қирқилиши муқаррар эди.

Мазкур пўпларнинг юритган ишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмаган. Унинг аср (исовий мингинчи йил) бошида Оврўпанинг айрим шукталарида протестантлар²⁴ мазҳабиға мансуб махсус гуруҳлар майдонға чиккан. Улар XII асрга келиб, кенг миқёсда тарқалган ва жойларда ўзларининг гуруҳларини гузишиб, ўз уламоларига қарши кураш бошлаганлар. Протестантлар Инжилни оддий халқ тилиға таржима қилганлар, авом халқни илмға даъват этганлар. Улар Инжилға қарши ҳар хил гап ва ишни қоралаганлар. Айтар эканларки, агар бизнинг уламомиз Ҳазрат Масиҳнинг ноиблари бўлишсалар, неға мунчалик мол-мулк тўплаганлар? Ҳақиқий уламолар ва Ҳазрати Масиҳнинг ноиблари пулга бунчалар ўч бўлмасликлари, бир қулгум сув ва бир бурда нонға қаноат қилишлари лозим эди. Наҳотки, бизни таркидунёчиликка даъват қилган кимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазиға мол-мулкимизға эғалик қилсалар! Биз ҳам Худонинг бандаларимиз. Агар биз бирон-бир гуноҳға йўл қўйсак, Худованддан истиғфор ва мағфират қилишини сўраймиз. Неға эмди гуноҳни Аллоҳ даргоҳида содир қилиб, пўп олдида

тавба қиламиз-у, тавбамизнинг қабул қилиниши эвазига уларга пул ҳам берамиз?

Протестантлар жамоаси жуда қисқа вақт ичида катта зафарларга эришиб, ўз ташаббусларининг самарасини кўра бошлаганлар. Оврўпанинг айрим ўринларида қаршү мазҳаб устидан ғолиб келганлар. Бу жамоа музаффарлигининг бош омили = улар ўзларининг ният ва мақсадларини халққа жуда содда, аниқ тил билан тушунтирганлар. Агар зарурат туғилмаса, пўнлар билан мунозарага тушмас эдилар. Бирок ҳамма жойда ва ҳар бир бобда уларнинг хато ва камчиликларини кўрсатиб берган эдилар.

Ушбу эътирозлар жамоасига яна бир иш жуда қўл келган. У ҳам бўлса салиб юриши эди. Бу уруш дастлаб 1095 йилда бошланиб, 1492 йилга қадар қайта ва қайта кўзғалаверган. Оврўпа ушбу уруш ҳаракатларини ислом оламига қаршү қаратдики, мақсади Қуддуси шарифни ишғол этиш бўлган. Оврўпа аҳли бу ерда мусулмонлар билан яхши муносабат ўрнатиб, жуда қўб моддий ва маънавий фойда кўрганлар. Масалан, Фарангистон дорилфунунининг Шарл Санишос исмли муаллими куйидагиларни эътироф қилган: «Ун биринчи асрда Оврўпа ва ислом олами бутунлай бир-бирларини а қаршү эдилар. Оврўпа шаҳарлари кичик ва оддий, кишлоклари вайрона кулбалардан иборат бўлган. Йўлда ўлдиришларидан кўрқуб, ҳеч ким ўз уйидан ўн фарсахдан йироққа боролмас эди. Исллом олами эса Бағдод, Шом, Миср, Андалус сингари бутунлай обод ва кўркем шаҳарлар, мрамар билан безагилган саройлар, мукамал корхоналар, мадраса ва мактаблар, зийнатли ва озода боғорларга эга бўлган. Далаларининг ҳар қадамидаги гўшалару хирмон-хирмон ҳосилни кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо қарвонлари бемалол бориб келарди. Оврўпанилар мусулмонлар тараққийсини холис ният билан қабул қилиб, касб ва илм ўрганиш пиятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрганлар. Оврўпа мусулмонлар билан алоқа ва муносабат ўрнатиш орқали тараққий

қилган. Оврўпалиларнинг ислом олаמידан қабул қилган ишлари тубандагилар:

Зироат: кўк бугдой, тут дарахти, гуруч, хурмо, лему, пўртахол, пахта, қахва ва найшакар²³.

Саноат: шойи газламалар, зар тўқиш, шиша, ойна ва қоғоз.

Илм-фан: ал-жабр ва ал-мукобала²⁶, ҳандаса, чизмачилик, кимё, ҳисоб ва ҳоказо. Ислом аҳли Юнон, Эрон, Хинд, Чиннинг илму фандаги ихтироларини тўплаб ва ўзларидан кўбгина нарсалар кўшиб, охир-окибат буларнинг барини оврўпалиларга топшурдилар».

Бу улуг бир фаранг муаллимининг ислом оламининг тараккийси хусусида билдирган икrorидир. Эмди диққат билан назар солсак, дарҳақиқат, оврўпалилар ўзларининг юксалиш омиллариини ислом аҳлидан олганликларини кўрамиз. Бугун эса, ё раб, кўлдан кетган маданиятимизни тиклашга ҳаракат қилган заҳотимиз уламоларимиз «кофир бўлдинг» деб бизни йўқ қилиш пайига тушганлар.

Эмди мақсадимизга қайтсак: аввал таъкидлаганимизча, салиб урушлари протестантлар жамоасининг ҳаракатларига ёрдам бериб, аҳолининг асосий қисмини улар билан ҳамфикр қилди. Оврўпалилар ислом оламидаги ҳайратга солувчи ютуқларни кўрганларидан сўнг, уларнинг мафтуни бўлиб, протестантлар таклифи ва далолатлари билан Бағдод, Миср, Андалус мадрасаларига бориб, мусулмон мударрисларидан турлук илмлар бўйича таҳсил ола бошладилар, пўпларнинг бу йўлга монеъ бўлишларига эътибор қилмадилар. Пўплар Оврўпа аҳлининг мусулмон шаҳарларига бориб таҳсил олишларини ҳам протестантларга қўшулганликларини кўриб, бу ишнинг олдини олиш учун шошилиш чора-тадбирлар кўра бошладилар. Ҳар ким эътироз қилса, ёхуд пўпларнинг кароматига мункир келтирса²⁷ ёхуд мусулмон шаҳарларига бориб таҳсил кўрса, хатто адашувчилик билан жума кунлари янги кийим кийса, уни ўша заҳоти динсизликда айбладилар, урдилар, ўлдирдилар, оловда куйдирдилар. Иш шу билан

тугайдик. ўзлари бугкул мағлуб бўлиб, инон-ихтиёрларини протестантларга тонширдилар.

Уйга кириб келган иккала меҳмон ҳам менинг сўзларимни маъқуллар эдилар. Бир соатча турли мавзуларда суҳбат курдик. Кейин меҳмонлар кетишга рухсат сўрадилар. Уларни кузатиб, кечанинг қолган қисмини уйкуда ўткардик.

Эртаси куни дўстим мени сарбозларни кўришга олиб борди. Бухоро сарбозларининг аҳволи ажиб: тараққий этган давлатларда сарбозлик муддати уч-тўрт йил бўлсада, Бухоро сарбозлари учун бу хизмат мукаддас бўлмай, балки қилган жиноятлари учун бериладиган жазодир. Бухоро сарбозлари ўз қушларини хорлик, манфурлик ва бечораҳошлик билан ўтқарадилар. Уларнинг сарбозлик муддати бир умрликдир. Ўғри ва қотилларни бу шаҳарда қамок ва сургунга жўнатиш, қатл қилиш ўрнига, сарбозликка юбориб, бир умр ойига йнгирма танга маош билан ушлаб гурадилар. Киши сарбозлик хизматида киришгач, яна ҳам кўброк ўғирлик қилади. Бунинг боиси иккита. Биринчиси, у сарбозликка олинишидан аввал, ойнинг биринчи ярмида ҳаммоллик қилиб, ўртача ҳар куни беш тангадан, яъни юз эллик тангача қўлга киритиб, ойнинг қолган ярмини фароғат билан ўтказар эди. Сарбоз бўлгач эса, ойига йнгирма танга олади ва бошқа иш қилмайди. Иккинчиси, у аввал ўғирлик қилмас, чунки сарбозлардан кўрқар эди. Энди у сарбоз бўлгач, унинг учун ўғирликдан устун ва манфаатли касб йўқдир.

Юқорида кўрсатилгандан бошқа, сарбозликка қабул қилишнинг яна бир томони бор, унинг тафсили биринчидан ҳам баътарроқдир. Бирор саркарда ёки юзбоши бирор кишидан пул ундириш ниятида бўлса, уни ушлаб: «Сен эски сарбоз эдинг, вақтида жанобларининг хизматидан қочгансан, эмди қўлимга тушдинг, сени сарбозлар каторига кўшаман», – дейди. У бечора: «Мен умримда сарбоз бўлмаганман, милтик отишни ҳам билмайман», – дейди. Юзбоши бўлса: «Сенинг милтик отишни бил-

маслигинг ҳеч нарсани ҳал қилмайди. бошка сарбозлар ҳам милтиқ отишни билмайди», – деб эътироз қилади. Бечоранинг фиғони кўкка чикиб: «Тухмаг қилманг, ахир сиз ҳатто исмиمنى ҳам билмайсиз-ку, собиқ сарбоз эканиمنى қаердан биласиз?» – деб зорланади. Ниҳоят, иложсиз қолиб, бечора ё сарбозликни қабул қилади ёки уч минг тангани юзбоши жанобларига таслим қилиб, ўз ёқасини унинг мустаҳкам кўлидан кутқаради.

Сарбозлар томошасини кузатиб, бозору расталарни кўришга тутиндик. Пешин намозидан кейин дўстим айтди:

– Бугун Бухоро мударрисларидан бири бизнинг уйимизга келмоқчи эди, тезроқ қайтишимиз лозим.

Яна бироз айланиб уйга қайтдик. Намози асрга қадар мударрисни кутиб ўтирдик. Аср намозидан кейин мударрис жаноблари буюк дабдаба билан кириб келдилар. Дўстим у кишини эшик олдида кутиб олиб, уйга олиб кирди. тўрға ўтказди. Мударрис ўтиргач, фотиҳа қилди. Дўстим меҳмоннавозлик билан «хуш келибсиз», деди, ҳол-аҳвол сўради. Мударрис жавоб бериб, сўнгра менга қараб сўрадилар:

– Бу киши қаердан?

Дўстим жавоб берди:

– Бу киши Ҳиндустон мусулмонларидан бўлиб, юрти-мизга саёҳатга келганлар. Уйимизда меҳмонлар.

Мударрис «кўб яхши», деб жавоб берди. Бу сафар менга мурожаат қилиб сўради:

Мударрис: Сиз Ҳиндустоннинг қаеридан?

Мен: Деҳлидан.

Мударрис: Деҳлида илм таҳсили қай даражада?

Мен: Яхши. Деҳли аҳлининг таҳсили, илмга рағбати баланд.

Мударрис: Бухородагидай яхши мударрислар борми?

Мен: Камина Бухоро мударрислари билан ошно эмасман, уларнинг ҳолларидан бехабарман, бироқ Деҳлида илмни мударрислар талайгина.

Мударрис: Бухорода ҳам кўбгина забардаст уламолар бор.

Мен: Албатта, Бухоро донишманд олимларга эга бўлиши керак. Чунки ҳамма мусулмонлар бу шаҳарни илм маркази деб биладилар.

Мударрис: Сиз ҳам илм таҳсили қилганмисиз?

Мен: Сарфу нахвни²⁸ бироз ўқуган эдим.

Мударрис: Қай даражада ўқугансиз?

Мен: Араб тилида сўзлашишга имкон берарлик даражада.

Мударрис: Ҳозир арабча гаплаша оласизми?

Мен: Эҳтиёжга қараб.

Шу вақт дўстим дастурхон ёзди. Мударрис мени имтихон қилмоқ учун атайлаб арабча гапирди:

– Кул!²⁹

Мен бир бурда нон олиб едим. Мударрис кулди:

– Сиз арабча гаплаша оламан, деб айтган эдингиз.

Мен: Ҳа, биламан.

Мударрис: Ундай бўлса, мен арабча сўзлаганимда нега жим турдингиз?

Мен: Жаноблари «егин!» делдилар. Мен шундай қилдим. Сўзлашга зарурат бўлмади.

Мударрис: Ҳо-хо-хо! Инсоннинг энг номаъқул одатларидан бири бу! Одам сафарга чиқиб, икки-уч шаҳарни кўра бошлагач, шунчалар ёлғон сўзлайдиган бўладики, кулгинг қистайди... Домулю! Араб тилида сўзлаш осон иш эмас. Биз йигирма йилдан бери кўкрагимизни захга бериб ўрганамиз. Шунга карамасдан умр бўйи араб тилида сўзлаёлмасдан бу дунёни тарк этамиз. Жаноблари озгина сарфу нахвни таҳсил қилиб, «араб тилида сўзлаша оламан» деб юрибсиз-а?!

Мен: Мударрис жаноблари! Агар сиз минг йил кўкрагингизни захга бериб, араб тилини ўргана олмасангиз ҳам ҳеч айби йўқ. Аммо мен уч-тўрт йил ичида араб тилини сиздан яхшироқ ўргандим.

Мударрис: Ёлғон айтасиз!

Мен: Агар меним айтганларимга ишолмас экансиз, араб тилида гаперишаман: «Канфа ахвали саййидина? Лиллаҳи макруната би камамил-афийата ва тамамис-саламата, сайиди кунту атваку...»³⁰

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Лам таъмируна би-т-тафаккуф?³¹

Мударрис: Билдик, арабчани билар экансиз... Бундан кейин сиздан арабчани сўраганнинг падарига минг налат. Бу қанчалар уят-э?! Биз ҳам дарс ўқуғанмиз, биз ҳам араб тилини биламиз... Бироз тўхтанг дейман, яна арабча сўзлай берасиз...

Мен: Нима истайсиз?

Мударрис: Ўша арабча калимангизни яна бир бор қайтаринг.

Мен: Кайфа ахвали саййидина? Лиллаҳи макруната би камамил-афийата ва тамамис-саламата...

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Яна нима бўлди?

Мударрис: Бунчалик кўб араб сўзларини бирданига ўзлаштириш анча мушкул иш. Оз-оздан айтсангиз, ўрганиб улгурар эдим.

Мен: Жуда яхши, ўрганинг.

Мударрис сўзларимни қуйидагича муголаа этди: «Кайфа ахвали саййидина». «Ахвали саййидина» – музоф ва музофинлайҳ³² ва эга, «кайфа» – аввал келган кесим, маъниси – «сайидимизнинг аҳволи қандай?»

«Лиллаҳи макруната би камамил-афийата ва тамамис-саламата» - «ал-афийата ва ас-саламата»даги алиф-лом нима? Алиф-лом тўрт хилдир: жинс, истиғроқ, ташки аҳд ва зеҳн аҳди. Бу алиф-лом ташки аҳд ва зеҳн аҳди эмас, истиғроқ ҳам эмас, агар истиғроқ бўлса эди, «тамом» ва «камол» сўзларининг ортиқчилиғи аниқ бўлар эди. Шундай экан, бу алиф-ломлар жинс бўлса керак.

Домулла шу ерга етгач, менга қараб деди:

– Эмди давомини айтинг.

Мен бошладим: Сайиди кунту атваку... минсаза заман ал-шарқ маҳзараг ул-жинаҳ...³³

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Сиз тўхтаб туринг, мен сўзумни тугатай: . . . мах-заратул-жинаҳ йакумул маъван илай фи муҳимат³⁴. Эмди ўрганинг.

Мударрис: Сайиди кунгу атваку... бу «атваку»нинг маъниси нима? Фейли ёки отми?

Шу орада мударрис уй эгасига қараб:

– Биродар, «Ғиёс ул-луғот»³⁵ китобингиз борми? – деди.

Дўстим: Бор эди, бироқ тунов куни қўшнимиз олиб кетиб, ҳали қайтарганча йўқ.

Мударрис: Агар малол келмаса, ўшани олиб чиқсангиз.

Мен: Мударрис жаноблари, нима истайсиз? Биз ҳар кеча бир олам суҳбат қилар эдик, сиз жаноблари билан бир иш қилмасдан, бизни ҳам, ўзингизни ҳам саргардон қилдингиз.

Мударрис: Нега саргардон қилар эканман? Сизнинг айтганларингизни мутолаа қиляпман, суҳбат қиляпмиз.

Мен: Бунақа мутолаанинг уруғи курсин, бундай суҳбатга минг лаънат! Мен сизга йигирмата араб сўзини айтдим, сиз эса унинг мутолаасига икки соат вақт сарфладингиз. Устига устак, бу бечорага қўшнисининг уйдан «Ғиёс ул-луғот» китобини олиб келишни буюрасиз ва шу йўл билан «атваку»³⁶нинг маъносини билишни истайсиз. Бўлди, бунақа суҳбатнинг баҳридан кечдик. Агар истасангиз, форсча гаплашайлик. Худо ҳақки бизни кўб овора қилманг!

Мударрис: Яхши, эмди форсча гаплашамиз. Бухоро мадрасаларини кўрдингизми?

Мен: Ҳа, кўрдим. Бухорода кўб улуғ мадрасалар бор экан, бироқ ундан не нафки, уламо турли ношаръий йўллар билан уларни истифода қилса?!

Мударрис: Қандай қилиб?

Мен: Сизнинг ота-боболарингиз бу мадрасаларни бечора муллабаччалар учун қуриб, вақф қилиб кетган бўлсалар, бироқ бугун бойлик учун ўз иймонидан кечган

кимсалар. мадраса хужраларини даромад манбаига айлан-тириб, уларнинг вақфларини жигилдонга урмоқдалар. Бу хужраларнинг асл эгалари бўлмиш мискин толиби илмлар эса мачитларнинг бурчак-бурчакларида ғужанак бўлуб ётиб, қотган нон ва совуқ сув билан кун ўткармоқдалар. Бухоро уламосининг бу ишлари Худодан қўрқишдан фарсах-фарсахларча йироқдир.

Мударрис: Уҳу, бу дард сизга ҳам юққан экан-да. Бу жуда бўлмағур гап. Ҳалигача бу ишларни ҳеч ким билган эмас. Тўғриси айтканда, муллабаччалар дарс ўқушларини билсинлар, хужраю вақфлар билан нима ишлари бор?

Мен: Инсофингизга балли! Бечора муллабаччалар хор-зор бўлиб, совуқ сув ва қок нон билан мачит бурчакларида кун кечирсинлар-у, сизлар эса уларнинг хужраларида ўгуриб, бечораларнинг вақф пуллари ҳисобидан палов ва қабоб тановул қилсангизлар ва ушбу ҳолни сизга англагган кишига «муллабачча дарс ўқушини билсин, хужраю вақфлар билан нима иши бор?» деб айтсангиз.

Мударрис: Бу сўзингиздан мақсад нима?

Мен: Мақсадим шуки, хужралар муллабаччаларнинг молидирлар, сиз уларни олди-сотдиси билан машғул бўлишингиз шариатдан эмас.

Мударрис: Э... сиз бизни унчалар аҳмоқ деб ўйламанг, хужраларнинг олди-сотдиси ношаръий эканин биз ҳам биламиз.

Мен: Шундай экан, нега уларни ўз мулкингизга айлантирасиз? Нега бу хужраларни бошқа одамларга сотиб, муллабаччалар учун тегишли вақф пулини уларга бермайсиз?

Мударрис: Биз ҳеч вақт хужраларни олиб-сотган эмасмиз.

Мен: Вожаб, унда ўн минг, йитирма минг, қирқ минг баҳола сотилаётган бу хужралар кимнинг отасидан қолган мерос экан?

Мударрис: Биз хужраларни сотмаймиз, унинг шотиси ва тоғора¹⁷сини сотамиз, ҳолос.

Мен: Мардлигу шижоатингизга, тонкирлингизга балли! Бу иддаонгиз шарият олдида хечдир. Сиз «шоти ва тогорани сотамиз», деб айтасиз, тўғри. Қозихона васикалариға шундай ёзасиз. Аслида эса хужрани сотасиз. Васикада шаръий ёзиладиган сўзлар эса ёлғонлигича қолаверади. Бунга бир неча сабаб бор: биринчиси, дунёнинг қай бурчига борман; шоти билан тогоранинг нархи йиғирма тангадан ошмайди. Кейин васика килишдан олдин хужрани бориб кўрасиз, маъқул келса васнка қиласиз. Иккинчиси, уйингизга бориб, «мен бугун бир шоти ва тогорани сотдим», демайсиз, балки «бир хужрани сотдим», дейсиз. Буларнинг ҳар бири шундан далолатки, сиз ҳақиқатан вақфга тегишли хужрани олиб-сотасиз. Ҳийлайи шаръийни қўллаб. «васикаи шаръий» дейишингизнинг бир пудлик қиймати йук. Чунки ислом шарияти ниятни асл деб билади, турли сафсата ва найранглари кўтармайди.

Мударрис: Ҳийлаи шаръий ишлатиббиз-да!

Мен: Тўғри, сизнинг бу ишингиз ҳийла ва фирибгарлик, лекин мутлако шаръий эмас.

Мударрис: Ҳийла ҳам шаръийдир.

Мен: Жим гуринг, шариятимиз бундай пайтларда ҳийлани қабул этмайди, балки кишининг ниятини асл эътибори билан қабул қилади. Мен сизга ўхшаб, томдан тараша тушгандай гапурмайман. Эмди Қуръон, эмди Ҳадис сўзлари: Настаъизу биллаҳ: «Ва ин тубду маъфи анфуси кум ва туҳфуҳу йухасибукум биҳиллаҳ», яъни «Сизлар ўз мақсадингизни хоҳ изҳор қилинг, хоҳ пинҳон тутинг; Аллоҳ таоло сизнинг бу мақсадингизга қараб, ҳисоб-китоб қилажак. «Вала йу ахизикум уллаҳу бил-лағви фи айманакум валаким йу ахизукум бима касабат кулубу-кум», яъни «Ўзича муоҳаза³⁸ қилмайди. Сизларни сизнинг тилингиздаги сўзлар туфайли муоҳаза қилади, Худованд сизларни ниятингизга ва қасдингизга кўра муоҳаза қилади». Ҳадиси шарифда, «Иннамал-аъмалу бин-нийят»³⁹ни ҳам шоят эшитгандирсиз?! Бу

Ҳадиснинг маъниси шуки, ниятсиз амалнинг ҳаргиз эътибори йўқ. Шундай қилиб, ушбу ояти карима ва Ҳадиси шариф сизнинг муддаонингизнинг ботил эканини Сизга аниқлабди. Лекин сиз Бухоро уламози ислом шариатига эътибор қилмайсиз. Сизнинг бу сўзларингиз ботил эканига бошқа ақлий далилим ҳам бор. Айтасизки, «биз хужрани сотмаймиз, балки шоти ва тоғорани сотамиз» деб. Шундай экан, мен сизларга арз қилайки, биз ҳам сиз билан ишимиз йўқ, (шоти ва тоғорани) олиб-сотаверинг, лекин фақир ва мискин муллабаччаларнинг ҳалол ва шаръий мулки бўлган хужра ва вақфларни қолдирсангиз ҳамда шоти ва тоғораларингизни олиб, бу хужралардан кетсангиз.

Мударрис: Офарин! Билмадикки, жаноблари дунёнинг қайси бурчидан келиб Бухоро уламоларига насиҳат қилиш ниятида эканлар... Иншооллоҳ, муборак ният! Бирок меним ҳам сизга бир насиҳатим бор: Сиз бу бефойда масалаларга аралашиб, овора бўлмангиз. Бухоро уламози ўз ишини сиздан кўра яхшироқ биладилар. Уйқу вақти ҳам ўтиб кетди. Меним фонусимни берсангиз, кетсам.

Уй эгаси фонусни келтириб берди ва мударрис «Аллоҳга амонат», деб чиқиб кетди. Биз ҳам ухлашга ётдик.

Эрталаб барвақт уйғондим. Бугун моҳи рамазон арафаси эди. Одамлар жуда катта шодлик ва тантана билан ўз дўконларини безатмоқда эдилар. Ҳамма рамазон учун тайёргарлик кўрарди. Биров қайси масжидда хатми Қуръон қилсам, деб ўйласа, яна биров қайси масжиднинг хағмисига иқтидо⁴⁰ қилсам экан, деб ўйларди. Шаҳарнинг раста ва бозорлари ажиб бир манзара касб этмиш. Одамлар бу ой ибодат ойна эканидан жуда масрур эдилар. Кеч кириши олдидан амир аркининг тепасида ногора чалиниб, халқни рамазон киришидан хабардор қилди. Халқ рамазонни катта байрам деб билади. Тушгача дўкон ва расталар очилмайди. Тушдан сўнг дўкондорлар то намози асрга қадар ўтирадилар. Кейин қўлларига об-

даста олиб, хавзи Девонбегига бориб намоз ўқийдиларда, сўнгра ифторлик учун ўз уйларига қайтадилар. Ифтордан кейин яна дўконларига келиб, ярим кечага қадар ўтирадилар. Кечаси ҳаммаёк чароғон бўлади. Кишилар тўп-тўп бўлишиб, сайр қиладирлар. Ҳамма ерда масрурлик ҳукм суради. Бироқ шулар каторида кишининг нафратини кўзгатувчи ишлар ҳам содир бўлиб туради. Бу бемазагарчиликларнинг энг каттаси бесоқолбозликдир. Кундузлари ҳавзи Девонбеги атрофида, раста-ю бозорларда муллабаччалар бир бесоқол болани ўртага олиб шўришу⁴¹ гавғолар кўтаришиб, оламга гулгула соладирлар. Айрим пайтлари бесоқол боласи бўлмаган бир гуруҳ муллабаччалар улар билан юзма-юз келишиб, оч бўрилардек уларнинг «қўй»ларига ўзларини урадилар. Жуда кўб уруш ва талашлардан сўнг қайси томон устун келса, бесоқолни ўзиники қилиб олиб кетади. Энг ажабланарлисис шундаки, Бухоро уламолари ўзларининг шогирдларини бу ғайрипаръий, ифлос йўлдан қайтармас эдилар, билъақс ўзлари ҳам бевосита шу иш билан шуғулланар эдилар. Шунга айтиш мумкинки, бугун Бухоронинг ҳар бир мударрисис ва муфтийсис ўзининг чиройли бир шогирди билан ишқибозлик қилади ва уларнинг айрим уруғлари Худонинг бандаларидан ҳеч бир уялмай ўзларининг уйларида бесоқол асрашади.

Рамазон ойини ўтқариб, хайитнинг иккинчи кунига касалланиб, ётиб қолдим. Бутун вужудимни иситма қакшата бошлади. Дўстимга айтдим:

– Менга бир табиб чакириб берсангиз.

Дўстим илтимосимни бажарди. Табиб томиримни ушлаб, деди:

– Бир нишани олиб менинг дўконимга боришсин, бироз мушк шарбати, қосон арағи ва райҳон уруғидан юбораман. Кўркманг, кунига икки мартадан ичсангиз, иншооллоҳ, тузалиб кетасиз.

Мен: Тўғри, кўркмайман, фақат нимадан бемор бўлганимни билишни истар эдим.

Табиб: Терлаб келиб тўнингизни ечгансиз, сизни совуқ олган.

Ҳакимнинг бу гапидан хайратга тушиб, айтдим:

– Биродар, биринчидан, мени совуқ олгани йўқ, иккинчидан, совуқ олганининг давоси мушк шарбати ва райҳон уруғи эмас, учинчидан, сиз айтган бу дорулар икки юз йил муқаддам ишлатилган. У даврдан ҳозиргача табобат илми анча тараққий этган. Донишманд табиблар янги ва фойдали дорулар ихтиро этканлар. Сиз бўлсангиз ҳали ҳам беда мушкнинг шарбати ва райҳон уруғи деб юрибсиз.

Менинг сўзларимдан табибнинг жаҳди чикиб, кетди:

– Сиз табобатдан бехабар бўлсангиз, касалингиз шамоллашдан эмаслигини қаердан билурсиз? Мушк шарбатини икки юз йил аввал касалларга берилиши-ю ҳозир янги дору дармонлар кашф этилганини-чи? Булар девона ҳам гапурмайдиган сўзлардир.

Мен: Тўғри, менинг айтганларим эмас, балки сизнинг гапингиз девонага хос. Сиз табобат илмининг буюк тараққийсига мункир бўлмоқдасиз. Бундан нима фойда? Бугун фақатгина тиббиёт илми эмас, балки оламнинг барча ишлари ҳам юксалиш томон йўл тутган ва бундан кейин ҳам тараққий қилиши шубҳасиздир.

Табиб: Сўзларингизни эшутиб, кулгим қистаяпти. Тиб илми қаерда юксалган? Нега мен бундан бехабарман?

Мен: Сиз жуда кўб нарсадан бехабарсиз.

Табиб: Ахир, сиз айтаётган «табобат тараққийси» жаҳоннинг қайси бурчида содир бўлган?

Мен: Таажжубланманг, инсоният тараққиётга қодирдир ва юксалиши муқаррар. Юз йил аввал мамлакатингизнинг қаерида темир йўл, телеграф симлари бор эди? Улуғвор мисолларни-ку, қўя қолайлик. Юз йил аввал мана шу гугуртни қайси бир бухорий кўрган эди? Бундан аввал сизнинг чолворингиз қарбосдан, кўйлагингиз қалами магодан эди. Бугун нафис докалар ва турлича рангин парчаларга етибмиз. Буларнинг барчаси мен даъво қилаётган

тараққийнинг намунасидир. Шулар қаторида тиб илми ҳам юксалиб, тобора баланд поғоналарга кўтарила борди... «Тиб илмининг тараққийси қайда?» деб сўрайсиз. У ҳамма ерда ва ҳар ким томонидан қабул қилинган, бироқ сиз кўрмайсиз, чунки кўриш ниятида эмассиз. Бу тараққиёт ҳатто Бухорода ҳам бор. Ана у мавжуд дўхтурхона табобат тараққийсига намунадир.

Табиб менинг сўзларимдан ҳайратда қолиб, сукутга толди. Сўрадим:

- Жаноблари, табобат илмидан қаерда таҳсил олганлар?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Қайси табибдан дарс олгансиз?

Табиб: Ҳеч кимдан дарс олганим йўқ, ўзум бўш вақтларимда тиб китобларини мутолаа қилиб, табиб бўлганман.

Мен: Биродар, мени кечиринг-у, сиз касалимни тузата олмайсиз.

Табиб чиқиб кетгач, уй эгасига айтдим:

- Менга яхшироқ табиб топиб, чакириб келсангиз. Дўстим бу талабимни бажо келтирди. Иккинчи табиб, кибр-ҳаво билан келиб, томиримни кўрди. Деди:

- Сиз бироз кўрқибсиз, мен икки-уч ҳубби мусҳил⁴² юбораман, уни ичиб, кейин ўзингизни алас-алас қилдирсангиз, тузалиб кетасиз.

Кулгим қистади, буни сездирмай сўрадим:

- Ҳаким жаноблари менинг жуда ёмон бир одатим бор: табиб касалим нимаданлигини ва ўзининг дорулари қандай наф беришини исботламагунча, уларни исгъмол қилмайман. Сиздан илтимос, айтинг-чи, кўрққанганимни қаердан билдингиз?

Табиб: Иссиғингиз бор.

Мен: Ҳубби мусҳилнинг кўрққанларни даволашдаги ўрни нимада?

Табиб: У киши ҳароратини туширади.

Мен: Яхши, касалимни ҳам белгиладингиз, дорусини ҳам тайин қилдингиз. Лекин камипанинг феъл-хуёи

жуда смон, табибнинг қайси мадрасада ўқугани ва қайси устоздан таълим олганини билмагунча, унинг дорусини ичолмайман.

Табиб: Ҳо-ҳо-ҳо... Ҳотиржам бўлинг, камина Бухоронинг бош табибиман. Ҳазрати Амир ва дорушифо мадрасасининг таъобати ҳам менинг қўлимдадир. Ҳар йили миллатнинг 12 минг тангасини оламан.

Мен: Ажабо! Бу 12 мишг тангани қаердан оласиз?

Табиб: Дор уш-шифо мадрасасидан.

Мен: Сиз жаноблари, тиб илмини қаерда таҳсил қилгансиз?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Қайси мадрасасида?

Табиб: Бухоро тиб мадрасасига эга эмас.

Мен: Қайси табибдан таълим олгансиз.

Табиб: Мен тиб илмини ҳеч кимдан ўрганмаганман.

Мен: Унда қандай қилиб табиб бўлдингиз?

Табиб: Раҳматли отамиз жуда катта табиб эдилар, у кишининг китоблари менга мерос қолганди. Шуларни кўб ўқиб амирнинг табиби бўлдим.

Мен: Одам фақат тиббий китобларни ўқиш билан ҳам табиб бўла оладими?

Табиб: Албатта, тиб китобларини узлуксиз мутолаа қилса, бу осондир.

Мен: Йўқ, хато киласиз, мактаб ўқумасдан туриб табиб бўлиш мумкин эмас. Тараққий этган мамлакатларда ўн йил умумий таълим олишгандан сўнг, тиббий мактабга кириб беш йил ўқийдилар, шундан кейингина табиб бўладилар. Сиз бўлсангиз, бўш вақтимда отамдан қолган китобларни ўқудим, дейсиз. Сизнинг бу айтганингиз билан табиб бўлиш асло мумкин эмас. Бу масалани бир мисол билан равшан арз қилсам. Масалан, мен сизга айтсамки, фалон катта йўлга бориб, у йўлдан бошқа бир йўлга ўтиб, бир неча кадам илгарирокқа юринг. У ерда қадди баладд, кенг жуссали, бугдойранг бир одам ўтируп. Унинг исми Зайддир. Уни олиб келинг.

Сиз аввало минг тараддуд ва иштибоҳ билан йўлни йўқотмай, мен айтган ўша ерга борасиз. Мен айтган ўша кишини кўрасиз. Лекин ёлғиз кўролмайсизки, уни олдимга олиб келсангиз. Зеро унинг Зайд эканлигини билмайсиз. Бинобарин, унинг ўзидан «Сиз Зайдми?» деб сўрайсиз. Агар «Ҳа, мен Зайдман» деса, уни олиб келасиз ва агар «йўқ мен Зайд эмасман» деса олдинроқ ўтиб. Зайдни кидирасиз ва эҳтимол, Зайдни топгунга қадар бошқа бир неча жойда ҳам шу тарзда иштибоҳ қиласиз. Эмди табобат фани ҳам шу қабилдадир. Тиб китоби сизга айтадики, фалон жойда бир одам фалон шаклда касал бўлган. У касалликнинг номи фалондир. Унинг иложи фалон. Лекин ҳеч ким бу қадар билишига қарамасдан, табиб бўлмайди. Аммо тиб мактабининг таҳсили бу тарика эмас. У ерда устод сизга бир кун ушбу масъалани ўқитади ва бошқа кун тажриба қилдиради, яъни ушбу касалликни сизга кўрсатиб айтадики, кеча китобда ўқуганингиз ўша дард будир. Дориси – бу ва дорунинг ичилиш тариқи – бу. Сиз ҳам уларни ўз кўзингиз билан кўрасиз ва бошқа бир жойда иштибоҳга тушмайсиз. Табиб бу гапларимни эшитиб, деди:

– Жуда яхши, мен сиз айткан табиблардан эмасман!

Мен: Мен ҳам сиз айтган беморлардан эмасман!

Табиб паришон ҳолда чиқиб кетди. Ғамгин тортиб, уй эгасига айтдим:

– Менга ўрис дўхтурни чақирсангиз.

Дўстим истагимни бажо келтирди.

Бу дўхтур жуда билимдон киши экан, тезда касалимни аниқлади ва яхши дорулар берди. «Икки кундан кейин хабар оламан», – деб чиқиб кетди. Буюрган дорусини олиб келдилар, ичдим, икки кун ичида касалим тузалиб, қувватга кирдим, иштаҳам ҳам очилди, бироқ дўстим:

– Бугун дўхтур келмоқчи, бироз сабр қилсангиз, агар руҳсат берса, кейин тановул қиларсиз, – деб монъелик кўрсатди.

Дўхтурнинг келишини кутдик. У келиб, ахволимни кўриб хурсанд бўлди ва деди:

– Бутунлай тузалиб кетибсиз.

Мен: Алҳамдулиллаҳ. тузалдим. Бухоро табибларини кўриб жуда маъюсланган эдим. Чунки шундай катта бир шаҳарда биргина донишманд табибнинг бўлмаслиги катта бир бахтсизлик. Лекин сиз жанобларини кўриб, жуда мамнун бўлдим. Иншооллоҳ, жаноблари Бухоро аҳолисининг сихатини асраш бобида кўб хизмат киларсиз.

Дўхтур: Тўғри, мени Бухоро аҳлига хизмат қилиш учун юборганлар, лекин бундан нима фойда? Бухорода жуда кўб кишилар борки, мен бир марта ўтган кўчадан ҳеч ҳам ўтмайдилар.

Мен: Ажабо, бунга сабаб нима?

Дўхтур: Сабаби маълум! Мен кофир, улар эса мусулмон. Кофир дўхтур мусулмон касалларни ўша заҳотиёк «ўлдиради».

Мен: Ажабтовур эътикодга эга эканлар. Бир томондан, табибсизлик, бошқа томондан, доно табибларга эътикодсизлик. Ана шу икки нарса Бухорода бирон-бир кишининг соғ қолмаслиги учун старли омилдир.

Дўхтур: Тўғри. бутун Бухоро мулкида ҳар йили бир марта касал бўлмайдиган одам жуда кам топилди.

Мен: Сиз ҳозир шу мулкнинг расмий дўхтурисиз, бу касалликни бартараф қилиш учун нега курашмайсиз?

Дўхтур: Сиз бизнинг мамлакатимиз ва Фарангистоннинг айрим шаҳарларини албатта, кўргансиз. Оврўпа ҳукуматлари ўз халқларининг соғлигини сақлаш учун пул сарфлайдилар. Кўчаларини бу шаҳар хонадонларидан кўра покларок тутадилар, кўйни шаҳар ичида сўймайдилар, ўлукни шаҳар ичига кўймайдилар, ҳайвонот ахлатини йўл усти ва йўл ёқаларида қолдирмайдилар. Бизнинг шаҳарларимизда ҳам тиб мактаблари мавжуд бўлиб, ҳар йили гуруҳ-гуруҳ табибларни етиштириб, атрофга юбордилар. Мактабларимизда болаларга соғликни муҳофаза қилиш мавзусида дарс ўтилади, донишманд дўхтурлар

хар кунн бу мавзуда газетларда мақолалар ёзиб, саломатлик қоидаларини олга тушунтирадилар. Шунинг учун Овруна аҳолиси тиббиётнинг айрим қоидаларини бир табиб даражасида биладилар.

Бирок Туркистон халклари мутлақо уларга қаршу иш тутмишлар. Буларнинг кўчаларини кўрдингизми? Ҳали ҳам қўйларни шаҳарда сўйиб, уларнинг ахлат ва чиқиндиларини йўл устига ташлайдилар. Ўлукларни шаҳар ичида кўмадилар, айрим кўчаларда эса, фақат ҳайвон ахлатларигина эмас, балки одам нажаси ҳам кўбдир. Буларнинг ичадиган суви икки юз ҳалажой остидан ўтиб, ҳовузларга тушадир. Мактаблардаку бир навъи, ҳатто мадрасаларда ҳам соғлиқни сақлаш борасида бир қалима сўз эшитмайсиз. Шунга қарамай, бу кишилар мен бир марта ўтган кўчадан ўтмайдилар. Барча айтқанларимни шариятга қаршу деб талқин қиладилар. Гапимга ким тарафдорлик билдирса, кофир деб ўлон қиладилар. Ҳатто бундан бир неча йил муқаддам амир менинг маслаҳатим билан кўчаларни супуришни амр эткан эди. Бухоро ахли сиқилиб: «Бу кофир кўча супуришни расм қилиб, Бухородан хайр-баракани кўтаради», – деб гап қилишди.

Мен: Хўб, фараз қилайлик, Бухоро ахли сизнинг сўзларингизни қабул қилди, деб. Ўшанда Бухорода касалликни олдини олиш учун қандай чора кўрар эдингиз?

Дўхтур: Албатта, Бухорода бу иш осон кечмас, аммо мақсадга эришиш учун бироз ташаббус етарлидир. Бухоро дўхтурлар хизматига жуда муҳтож. Биричидан, шаҳардан ташқари жойларда дўхтурлар йўқ. Қарши, Шаҳрисабз, Ҳисор, Кўлоб каби туманларда ҳатто дўхтур номини эшитмаган одамлар бор. Қайси томонга борманг, тажрибакор биби арбобдан бошқа бирор ҳаким ва фалончи агтордан бошқани кўра олмайсиз. Бухоронинг ичида ҳам шундай одамлар борки, безгак титрогини даволаш учун, касалнинг устига эшак тўқимини қўйиб, устига ўтириб, «иш-ш-ш» дейдилар. Кейин бу ерда икки-уч дўхтур ҳам бухоролилاردан эмаслар. Шунинг учун

бухоролилар дўхтурга эга эмаслар, деб қатъий айтса бўлар*.

Аввалан, Бухорода дўхтурлар сонини кўпайтириш лозим. Бу масъалани ҳал қилишнинг йўли шундаки, бухоролиларнинг ўзлари ўз дўхтурларини тарбиялаб етиштиришлари лозим. Чунки бошқа мамлакатларнинг дўхтурлари донишманд ва қудратли бўлганларича, арзимас пул учун Бухорога келмайдилар. Агар кўб пул берсалар, келадирлар. Бироқ Бухоро ҳукумати бунчалик пул беришга рози бўлмайди. Шунинг учун ҳам бухоролиларнинг ўзларидан дўхтурлар тайёрлаш лозимдир. Яна бир масъала шундаки, Бухоро ҳукумати йирик мадрасалардан бирини тиббиёт мадрасасига айлантирсин ва бу даргоҳга доно дўхтурлардан бирини мударрис қилиб тайинласин. Петербург ва Фарангистоннинг йирик шаҳарларидан донишманд муаллимларни таклиф этсинлар. Бошқа жихатдан Бухоронинг ўтқир зеҳнли ёш йигитларини Оврўпага юбориб, тиб илмини ўқутсинлар. Бухоронинг хазинаси ҳар йили бир неча илм толибларини Оврўпага юбориб ўқитишга қодир эмас, дейишлари мумкин. Майли, Бухоро ҳукумати талабаларнинг харж-масрафини⁴³ ўзидан бермасин. Бу сзда Дор уш-шифо номли мадраса бор бўлиб, унинг йиллик вақфи қирқ минг танга, бу олти минг сўм демақдир. Бир илм толибининг Петербургда ёки Оврўпанинг бошқа шаҳарларида таҳсил олиши учун беш юз сўм етарлидир. Агар Бухоро ҳукумати олти минг сўмлик вақф пулидан беш минг сўмини шу йўлда сарфласа, ўн толибни Петербургда юбориб, тиб илми бўйича таҳсил кўришига имкон яратади. Тўрт йилдан кейин бу толиблар Бухорога қайтадилар ва тиб мадрасасида оврўпалилар ўрнида муаллим бўладилар. Кейин эса яна ўн толибни таҳсилга юборадилар. Шу тарика Бухоро тиббий мадрасага эга бўлади, канча табиб керак бўлса, шунча етказиб

* Бу сасҳат дўхтур Собир Мирзо Хўрдуф жанобларининг Бухорога келишларидан аявал бўлиб ўтган ҳамда исми зикр этилган зот ёдга олишга лойиқ ва эътибор, ифтихорга сазовордир (*Абдул-Рауф*).

олади. Лекин бу гапларни эшитгучи кулоқ, эътибор билан қаровчи кўз қани?

Мен: Жуда яхши, сизнинг бу мулоҳазаларингиз макбул, бирок нега Бухоро халкига бунни тушунтирмайсиз?

Дўхтур: Айтдим-ку, «бу гапларни эшитадиган кулоқ, эътибор билан қаровчи кўз қани?» деб.

Мен: Ахир, нега қабул қилишмайди?

Дўхтур: Айтишларича, бу шариатга хилоф эмиш.

Мен: Унда Бухоро ҳукуматига айтинг.

Дўхтур: Шариатга қаршу ишни қандай қилиб ҳукуматга тушунтираман?

Мен: Менимча, сиз аңлатган фикрларнинг бирортаси ҳам шариатга хилоф эмас.

Менинг бу сўзларимдан ҳайратда қолган дўхтур:

– Сиз мусулмонмисиз?

Мен: Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман.

Дўхтур: Ишончим қомилки, ҳозир бутун Бухорода менинг сўзларимни шаръий деб биладиган бирор-бир киши топилмаса керак. Сиз нега бундай дейсиз?

Мен: Таажубланманг, айтқанларингизнинг бирортаси ҳам шариатга қаршу эмас. Изоҳлаб берайми: биринчидан, сиз Оврўпанинг кўча ва шаҳарлари покизалигини мактаб, мусулмон шаҳарлари ва йўлларидаги гартибсизликдан нолидингиз. Қаранг; Пайгамбаримиз саллаллоҳи алайҳивассаллам шаҳар ва кўчаларнинг покизалиги ҳақида нима деганлар: «Абну маса жидақум жамман вабну мадинақум мушаррафатан», яъни «Масжидларингизни содда, безағу жимжимасиз бино қилинглар, шаҳарларни эса шарафли ва зийнатли қилиб қуринглар, кўчаларни покиза ва тароватли тутинглар». «Таййибу сахатақум фанна антанассахати сахат ул-йаҳуд», зеро: «Кўчаларнинг энг бадбўйи яҳудий кўчаларидир». «Инналлоҳа таййибун йуҳибб ул-гоййиба, назийфуи йуҳибб ул-назафата, каримун йуҳибб ул-карима, жавадун йуҳибб ул-жуъда, фаназзифу афний атакум», яъни «Худованд таййибдир»⁴⁴, тайбни яхши кўради; назифдир⁴⁵, покизаликни севади;

каримдир, карами кенгликни ёктиради; жавводдир⁴⁶, саҳиҳликни⁴⁷ хуш кўради. Шунинг учун уйингизнинг атрофини покиза тутинглар ва яҳудийлар каби бўлманглар». Пайғамбаримиз булар билан қаноатланмай, биз мусулмонларнинг ҳар биримизни ҳам покиза бўлишга ундаганлар. Масалан, шундай буюрадилар: «Анназафату наг-рул-ийман», яъни «Покизалик иймоннинг бўлагидир». «Тухаллилу фаиннаҳу назафатун гадъу илал-иймани, вал-ийману маъа сохибиҳи фил-жаннатги», яъни «Ҳилал қилинганлар⁴⁸, зеро ҳилалланмак покизаликдир ва покизалик сизни иймонга даъват қилади ва иймон ўз соҳибини жаннатга стаклайди». «Лавла анманиққоъала уммати лаамартухум биссивақи вағтибиъинда кулли салагин», яъни «Агар мушкул бўлмаса, мен умматларимга таҳорат пайтида тишларини ҳилаллаш ва мисвок ишлатишларини ҳамда намоз олдидан хушбўй ҳид таратувчи нарсалар суртишларини буюрар эдим».

Шундай қилиб, сизнинг маломатингиз ва мисолларингизнинг нишонига тушган мусулмонлар ирзли⁴⁹ умматлар бўлиб, бундан бир минг уч юз йил муқаддам уларнинг покиза бўлишларига амр этилган эди. Бирок, бу бечоралар нима қилсинларки, улар исломнинг ҳақиқатидан огоҳ эмаслар. Куръони каримнинг бирор оятиши ёки Пайғамбарнинг ҳадисини тўғри ўқуб, маънисини тушунириб берадиган оламнинг ўзи йўқ (бу ўлкада).

Эмди таобот масаласига келсак, кўрайлик-чи, Пайғамбаримиз бу ҳақда нима деган эканлар: «Тадаву йа 'ибадаллоҳи фа иналлоҳа лам йазоъ даъан илла вазоъалаҳу даваъан», яъни «Эй худонинг бандалари, бетоб бўлсангиз даволанингиз, чунки Худованд бирор касалликни бермаганки, унинг давосини ҳам яратмаган бўлсин».

Бухоро мадрасаларидан бирини тиббий мадрасага айлантириш, сизни унга мудир қилиб тайинлаш, Оврўпадан муаллимлар олиб келиш ва ҳар йили бир неча истеълодди ёш йигитларни тиббий таълим олиш учун Урусияга юбориш – уларнинг бирортаси шариатимизга ҳилоф ишлар

эмас. Зеро, оламнинг фахри бўлмиш Алайҳиссалавату вассаллам буюрганларки: «Утлуб ул-илма ва лав бис-син», яъни «Илм агар Чинда бўлса ҳам уни тилаб ўргангингиз». Ана шу ҳадиси шариф мазмунига диққат қилайлик. Пайғамбаримизнинг Чинни мисол келтиришларидан мақсадлари, албатта, фикҳ ва тафсир илмини ўрганиш эмас, чунки Чин кофиристондир. Бу ҳадисда тилга олинган илм дунёвий илм, яъни тиб ва санъатдир. Маълум бўлдики, дунёвий илмларни ғайридинлардан ўрганиш ҳам бизнинг шариятимизга шойеъдир.

Бундан ташқари, яна бир ҳадис борки: «Ал-ҳикмату заллатул-мўъмини йаъхузуҳа айна важада ҳа», яъни «Ҳикмат мўъминларнинг (гўс) йуқотган нарсасидирки, уни қаерда топса, (дарҳол) олади». Ва «Хузил-ҳикмата вала йазуррука мин аййи виъаъин ҳарожаг», яъни «Ҳикматни олинглар, у қайси манбадан чиқмасин, сизга зарар қилмас». Расули алайҳиссаломнинг ушбу ҳадислари шундан далолат берадики, сўзларингиз шаръи шарифга мутлақо хилоф эмас.

Эмди ислом тарихига бир назар солсак: исломнинг улуг вакиллари жуда кўб насроний ва мажусий табибларга пул бериб, ўзларининг сиҳатларини яхшилаганлар, уларнинг айримларини ўзларининг хос табиблари қилиб ва айримларини эса, ўз даврларида тиббиёт муаллими қилиб белгилаганлар.

Халифа Мансур⁵⁰ аббосийларнинг иккинчи халифаси бўлиб, Журжис бинни Бахтйашу⁵¹ исмли бир насроний табибни Бағдоднинг бош табиби қилиб тайинлаган эди. Халифа Хорун ар-Рашид⁵² аббосий ҳам Моико⁵³ исмли бир мажусийни ва юқорида зикр этилган Бахтйашунинг ўғлини ўзининг шахсий табиби этиб тайинлаган. Юқорида номлари зикр этилмиш табиблардан ташқари жула кўб насронийлар ҳам аббосий халифалар томонидан мансаб ва давлатга эга бўлиб, иззату шараф кўрганлар. Аббосий халифалар юнон китобларини араб тилига таржима қилдириб, Бағдод мадрасаларида напир этар эдилар. Мен

эмди юнон китобларини Бағдол халифалари насроний табибларига буюриб таржима қилдирганликлариши сизга арз қилсам: «Китоб ул-каср»⁵⁴, «Китоб тақаддимат ул-маърифат»⁵⁵, «Китоб ул-ахлот»⁵⁶, «Китоб қотийтийун»⁵⁷, «Алмаъу вал-ҳаво»⁵⁸, «Табиат ул-инсон»⁵⁹.

Бу китобларнинг муаллифи Букротдир⁶⁰.

Яна насроний Ҳунайн аббосий халифаси Маъмун⁶¹ буйруғи билан таржима қилганлар: «Китоб ул-фарқ»⁶², «Китоб ул-мавлуду лисабатъати ашҳур»⁶³, «Китоб ул-мизож»⁶⁴, «Китоб ридоъ ун-нафс»⁶⁵, «Китоб ул-набз»⁶⁶, «Китоб уз-зубул»⁶⁷, «Китоб шифо ул-амроз»⁶⁸, «Китоб кафйу ағзия»⁶⁹, «Китоб ул-илали вал-амроз»⁷⁰, «Китоб ут-тадбир ул мулассаф»⁷¹, «Китоб ул-ҳимоят»⁷², «Китоб мудовот ул-амроз»⁷³, «Китоб ул-буҳрон»⁷⁴, «Китоб Букрот фи амроз ул-ҳодат»⁷⁵, «Китоб айсм ул-буҳрон»⁷⁶, «Китоб Букрот ила Таросибулус»⁷⁷, «Китоб ул-илал савт»⁷⁸, «Китоб ут-табиби вал-файласуф»⁷⁹, «Китоб ул-ҳаракот ул-мажҳула»⁸⁰, «Китоб ус-саҳийя»⁸¹, «Китоб ус-суъул мизож»⁸², «Китоб ул-меҳнат ут-табиб»⁸³, «Китоб ул-адвийят ул-муфрара»⁸⁴, «Китоб ул-Афлотун фи Таймавус»⁸⁵.

Бу китобларнинг муаллифи юнонли Жолинусдир⁸⁶. Халифа Маъмун аббосий топшириғи билан Ҳунайн помли насроний араб тилига ўтирган.

«Китоб таъриф ул-илал»⁸⁷, «Китоб набз ул-кабир»⁸⁸, «Китоб тадбир ул-исҳиъи»⁸⁹, «Китоб ҳийлат ул-буръи»⁹⁰, «Китоб ут ташриҳ ул-кабир»⁹¹, «Китоб ихтилоф ут-ташриҳ»⁹², «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил ҳаййи»⁹³, «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-маййнти»⁹⁴, «Илми Букрот фиташриҳ»⁹⁵, «Ал-ҳожату илан-набз»⁹⁶, «Улуми Арасту»⁹⁷, «Ташриҳ ур-рахми»⁹⁸, «Ороъу Букрот ва Афлотун»⁹⁹, «Ал-одот»¹⁰⁰, «Ҳисб ул-бадан»¹⁰¹, «Ал-мани»¹⁰², «Манофеъ ул-аъзо»¹⁰³, «Таркиб ул-адвийя»¹⁰⁴, «Ал-хуссу ила илм ут-тиб»¹⁰⁵, «Қавий ун-нафси ва мизаж ул-бадан»¹⁰⁶.

Ушбу китобларнинг муаллифи ҳам юнонли Жолинусдир. Жубайш исмли насроний табиб Халифа Маъмун топшириғи билан араб тилига таржима қилган.

«Ҳаракот ус-садр»¹⁰⁷, «Илал ун-нафс»¹⁰⁸, «Ҳаракот ул-азал»¹⁰⁹, «Ал-имтилоъ»¹¹⁰, «Ал-мираъту вас-савдо»¹¹¹.

Ушбу китоблар муаллифи ҳам Жолинуздир. Истефон¹¹² исми насроний табиб аббосий халифа Мутаваккил буйруғига биноан араб тилига таржима қилган.

«Сасараду фит-тибб»¹¹³, «Ақоқир ул-хинд»¹¹⁴, «Истинкор ул-жоме»¹¹⁵, «Сафваг ун-нужж»¹¹⁶.

Ушбу китобларни Моико исми мажусий табиб Халифа Хорун ар-Рашид топшириғига биноан ҳинд тилидан араб тилига таржима қилган.

Шундай қилиб, аббосий халифалари даврида илмга энг чақоқ олимлар ва фоқиҳлар яшаган бўлса ҳам, жуда кўб табибларга ва ғайридин фозилларига пул ва мансаб бериб, юнон ва ҳинд илмидаги ютуқларни араб тилига таржима қилиб, Бағдод мадрасаларида ўқутганлар. Ҳагто Халифа Абу Жаъфар Мансур аббосий (Имоми Аъзам унинг замонида ўткан) насроний Журжис бинни Бахтйашуни Бағдоднинг бош табиби қилиб тайинлаган ҳамда Халифа Хорун ар-Рашид (Имом Абу Юсуф унинг қозиси эди) насроний Бахтйашу бинни Журжисни Бағдоднинг бош табиби ва мажусий Моикони ўзининг хос табиби қилиб тайинлаган эди. Булар ҳам далилдирки, агар биз, мусулмонлар, бугун ҳам тибб илмининг таҳсили учун Оврўпага илм толибларини юборсак ва у ердан донишманд табибларни чақириб, мадрасаларимизда муаллим қилиб тайинласак, бизнинг бу ишимиз шариатга хилоф бўлмайди. Бухоро ҳукумати ишбилармон ва доно одамларга эга бўлиши лозим. Сиз бу фикрни аларга айтинг, умид қиламизки, қабул қиларлар.

Дўхтур менинг бу сўзларимдан мамнун бўлиб, биздан рухсат олиб чиқиб кетди.

Бутунлай тузалганимдан сўнг, яна бир неча кун Бухорода бўлиб, кейин саёҳатга чиқиб режасини туздим. Уйнинг эгаси Бухоронинг мўътабар кишилари номидан катта шаҳарларнинг қозиси ва ҳокимлари номларига мактублар олиб берди. Менга ёрдам бериш учун бир мулла-

баччани ҳам кўшиб кўйди. Эрталаб тонгда Бухоронинг бир аравасига миниб, йўлга тушдик. Намози аср пайтида кўзланган манзилга етдик. Бу унчалик обод жой эмас, икки-уч бакколлик дўконидан бошка ҳеч нарса йўқ эди. Ўша дўконларнинг бирида тўхтадик. Баккол юклари-мизни олиб, қорайиб кетган бир айвон остига туширди. Ётиш учун жой тайёрладик. Таҳорат олиб намоз ўқудик. Сўнг атрофни айланишга киришдик. Бирок қандай атроф денг? Икки-уч дўконнинг нарёғи кип-кизил дашт-биёбон! Фақат бир томонда мадрасага кўзим тушди, унинг ҳам эшиги афтодаҳол эди. Ичига кириб кўрдим, бутунлай вайронага айланибди. Сўрадим:

– Бу мадраса нега бунчалар хароб?

Шеригим: Бу мусофирхона. Қаранг, тўғрида бир сардоба¹¹⁷ ҳам бор. Дарҳақиқат, рўпарада катта бир тош сардобани ҳам кўрдим.

– Буларни ким қурдирган?

Шеригим: Бухоро амирларидан Абдуллоҳхон.¹¹⁸ У ўзи а тобеъ бўлган барча қаровсиз йўлларда бир неча мусофирхона ва сардобалар қурдирган эди, аммо ҳозир улар тупроққа кўмилиб ётибди.

Шеригим оламнинг тараққиётидан хабарсиз эди. Шунинг учун бу хикояни ҳеч қандай маломат ва аламсиз, бе-парволик билан сўзларди. Буни эшитиб, жуда ачиндим. Ўзимча дер эдим: оврўпалилар бизлардан келгуси авлодга бир ёдгорлик қолсин деб, ҳар куни бир хайр биносини бунёд этадилар, биз, мусулмонлар эса «келгуси авлодга биздан ёдгорлик қолсин, улар бизнинг номимизни унуттишмасин» деган фикрни хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Устига-устак яна ажиб савдо шундаки, ота-боболаримиз ва улуғларимиздан қолган ёдгорликларни бузамиз, харобага айлантираммиз.

Қопи қорайиши билан дўконга қайтдик, чой ичиб, ухладик. Ярим кечада уйғониб, яна аравага миниб, йўлга тушдик. Қисқаси, тўрт кечаю тўрт кундуз юргандан кейин, Қарши шаҳрига етдик. Йўлда диққатга сазовор

бирор воқеага дуч келмадик. Фақат ҳар бир манзилда биринчи манзилда кўрган рангда Абдуллоҳхоннинг мусофирхона ва сардобаси учрар, улар бузилган ва нураган ҳолда эди.

Биз Қарши қозисининг уйига қўндик. Бухородан олиб келган хатимизни қозининг одамига топширдик. Бизни бир уйга олиб кирдилар. Кечани шу хонада ўтқардик. Эрталаб қуёш чиққандан сўнг, қозининг зисратига бордик. У киши илтифот қилдилар. Бироз ўтириб, сўнгра айланнишга чиқдик. Бу шаҳарда бир ҳафта давомида яшадик. Бу етти кун ичида ушбу шаҳарда кўрганларимнинг гафсилини арз қиламан.

Қарши Бухоронинг катта шаҳарларидан биридир. Бир вақтлар бу шаҳарнинг тижорати Бухородагидай эди. Бироқ темир йўл бўлмагани учун, савдо анча орқанда қолибди. Илму маориф ҳам анқонинг уруғи. Кўбчилик ҳатто зарурий хат-саводдан ҳам маҳрум. Саноат ва ҳунармандчилик пойтахт саноатидан яхшироқ. Халқи обдаста ясаш ва гилам тўқишда жуда моҳир. айникса, алача тўқишда тенги йўқ. Аммо, таассуфки, ушбу нарсаларнинг ҳаммасини эскича усулда тайёрлайдилар, яъни корхоналарнинг ҳаммасида қўл меҳнати устун. Машина билан ишловчи корхоналарга эга эмаслар ва уни яратиш ҳаёлларига ҳам келмайди.

Кунларнинг бирида қози мулозимларидан бири билан бирга машҳур алача тўқувчи устанинг уйига бордик. Шунда сўрадим:

– Сизнинг корхонангиз Қарши шаҳрининг бошқа корхоналаридан катта, сизнинг алачангиз бошқа алачалардан нозук ва нафисроқдир. Ўрисларнинг ипак матолари нозик ва чиройли, аммо пишиқлик ва чидамликдан маҳрум. Сизнинг алачаларингиз эса, ҳам нозик, ҳам чидамли экан. Бу хусусда бир ҳикоя эшитгандим. У ажиб ҳикояни сўзлаб берсам: Бухоро хожиларидан бири бир кийимлик алачангизни ҳадя этиш учун Мадинаи мунавварага олиб борган. Аммо (билмадим нима сабабдан) алачангизни қайтариб Бухорога олиб келмокчи

бўлган. Ҳаждан кайтаётиб, Одесса шахрига етиши билан, Русия божхонасининг маъмурлари ўша сизнинг алачангизни Фарангистон моли гумон қилиб ундан бож талаб қилганлар. Бечора ҳожи бор товуши билан «бу алача Бухоронинг махсулидир», деб фарёд қилса ҳам, божхонадагилар: «Ҳали Бухорода бу даражадаги молни тўқийдиган фабрика қурилган эмас. Сен буни Истанбулдан сотиб олгансан», – деб айта берганлар. Бечора Ҳожи ноилоҳ, бир неча сўм бож пули бериб, ўз алачасини кайтариб олган экан. Эътибор беринг-а, бунда айб Русия божхонасининг маъмурларида эмас, балки сизнинг тўқиган алачангизда. У бир караганда Фарангистон молининг ўзи, балки чидамлилиқда ундан ҳам устундир.

Дўкон эгаси бу сўзларимдан мамнун бўлди. Шу пайт дастурхон ёздилар, чой ичиб, яна суҳбатга тутундик:

– Ҳақиқатан ҳам Қарши аҳли алача тўқишда жуда ҳам хунарманд. Бугунги кунда бу муборак хунарлари билан анча фойда ҳам кўрадилар. Бирок, ушбу касбнинг келажаги хақида сиз жанобингизнинг фикрлари қандай?

Тўқув дастгоҳи сохиби сўзларимни тушунмай, менга ҳайрат билан қаради. Фикримни очиқроқ баён қилдим:

– Қарши хунармандларининг ушбу ишлари яна ўн-ўн икки йил шундай ривожланиш даражасида қоладими ё йўқми?

Уста бу сафар менинг фикримни тушунди, бироқ бундай савол бугунга қадар унинг хаёлига ҳам келмаган эди, у яна ҳайратланиб, ҳеч нима демади. Сўзимни тағин кайтардим:

– Ҳурматли уста, Оврўпа халқлари, агар бирор ишга кўл урсалар, шу ишларнинг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар. Сиз – Қарши халқи ҳам жуда юксак хунарга эгасиз. Ана шу хунарларингизни келгуси тақдирини ҳеч ўйламайсизларми?

Уста: Бизнинг хунаримиз бундан бир неча йиллар аввал ҳам яхши эди. Ҳозир ҳам ёмон эмас. Бирок, келгусида нима бўлишини Худо билади.

Мен: Тўғри, аммо сиз ана шу хунарингизнинг яна ўн йил давом этиши учун бирор-бир ҳаракат қиляпсизми?

Уста: Ҳозир ишимиз яхши, ўн йил кейин ким тиригу ким ўлук?

Мен: Хўб, ҳозир тирик қолиш эҳтимоли ҳам бор экан, нега энди ўша куннинг гамини ҳозирдан смайсиз? Фараз қилайлик, умрингиз охирига кетмоқда, аммо фарзанд ва набираларингиз нима билан шуғулланишади. Уста жаноблари, сиз келажак ҳақида фикр юритишни унутманг, чунки ҳар бир кишининг ҳаёти ўз ишининг келажаги билан боғлиқ. Эртани ўйлаш олам ободлигининг боисидир. Тожир сафар машаққатларини чекар экан, мол-дунесининг бугунгидан кўброқ бўлишини, мулла хужранинг қоронғу бир бурчагида ўта оч ҳолда умр ўтқарар экан. келаси йил мударрис бўлишини, ҳоким, халқ қонини сўраётиб, эртага вазирлик лавозимига кўтарилишини истайди. Подшоҳ эса эртага бир мулкнинг хутбасига номини кўшиб ўқишини ўйлаб, юз минг аскарнинг ўлимига рози бўлади. Шундай қилиб, минг йиллардан бери давом этиб келадиган ва бундан кейин ҳам давом этадиган бу ишларнинг бариси истикбол ишқида, яъни келаси замон учун амалга оширилади. Бутун оламда ўтмиш учун кадам қўйган бирор кимса йўқдир.

Менинг сўзларим устага маъқул тушди. Яна фикримни давом эггирдим:

— Модомики, сўзларимни қабул қилган экансиз, келинг, касбингизнинг келажаги ҳақида фикрлашиб олайлик. Бундан юз йил аввал Бухоро аҳлининг тўни ва қўйлаги нимадан тайёрланганлиги иши биласизми?

Уста: Қалами ва қарбосдан.

Мен: Саллалари-чи?

Уста: Ғиждувон доқасидан.

Мен: Овқатларини қандай идишга солиб тановул қилар эдилар?

Уста: Софол тобокларда.

Мен: Ана шу қарбос, қалами, софол тобок ва Ғиждувоннинг доқаларини ким тайёрлаб берар эди?

Уста: Бухоролиларнинг ўзлари.

Мен: Буларнинг ишлари қўл билан бажарилармиди ёки машинадами?

Уста: Қўлда.

Мен: Кўрдингизми, ўша вақтлар туркистонлилар ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма молларни ўзлари тайёрлардилар, яъни пулни чўнтақларидан чиқариб, қайтиб яна чўнтақларига солар эдилар. Бирор-бир чакани бегона фабрикантларга бермаганлар. Аммо Оврўпа фабрикалари бирин-кетин наздик сурф, харир докалар ва чиройли гулли чинни тобоклар ишлаб чиқариб, Туркистон ерларини тўлдирдилар. Аҳоли, албатта, бу жиллоли молларни ёқтирди ва бошқа миллий ашёларга эътибор бермай қўйди. Оқибатда дока ва карбос тўқувчи дўконлар ва тобок ишлаб чиқарувчи корхоналар ёзилди, уларнинг эгалари истар-истамас ҳаммоллик билан машгул бўлдилар ёки бировлар эшигида хизматкор бўлиб, оқибатда ҳасрат ва надомат билан дунёдан кўз юмдилар. Агар улар ҳам сизга ўхшаб «ўн йилдан кейин ким тиригу ким ўлик», деб ўтирмасалар эди, ўзларининг карбос тўқувчи, чинни ва софол ясовчи даста оқларини кўлайтириб, жуда қисқа вақт ичида тор дўкон ва вайрона уйларини катта-катта магазинлар ва йирик мармар биноларга айлантирар эдилар. Фақат ўзларинигина эмас, балки бутун туркистонлиларни ҳам бахт ва саодатли қилар эдилар. Чунки бечора халқнинг чўнтагидан чиққан ва бегона фабрикантлар ҳаменига кирган пулларнинг ҳаммаси туркистонлиларнинг ўзларига колар эди. Эмди кўрайлик-чи, сизнинг ишпунгизнинг келажаги ҳам шундаймикин ёки йўқми?

Сиз, масалан, бир кийимли ипли алачага ўн беш танга сарфлаб, йигирма тангага сотасиз ва беш танга фойда кўрасиз. Аммо фабрикантлар алача тўқиш ишига қўл урсалар, худди сизникидек алачани ўн танга билан фабрикадан чиқариб, ўн беш тангага сотадилар. У вақтда ҳеч ким йигирма танга бериб, сизнинг алачангизни ол-

майди. Кейин сиз ҳам алачангизни ўн беш тангага сотасиз. Улар сизнинг бу ишингизни кўргач, ўзларининг молларини саккиз тангага сотишади ва икки танга зарарни (уч кунгача) ўзларига раво кўришади. Ана шунда сиз ва ҳамкасбларингиз ҳам ноилож ўзларингизнинг алачаларингизни саккиз тангадан сотиб, жуда катта зарар кўриб, ҳовли ва дўконларингизни сотиб, шу зарарни қоплайсиз. Бечораҳолик йўлига кирасиз. Бутун Туркистоннинг барча алача тўқувчилари ўз касбларидан кечиб, бошқа иш билан банд бўлганларидан сўнг, фабрикантлар ўз алачаларининг нархини аста-секинлик билан йигирма-йигирма беш тангага кўтаришади ва туркистонлиларнинг даста-даста пулларини ўз ҳамёнларига урадилар. Мен шундай хулосага келдимки, агар туркистонли ҳунармандлар оврўпалилар сингари қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантормас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон қолмайди. Шунинг учун умид қилардимки, менинг сўзларимни инобатга олсангиз, чунки иш таназзулга юз тутганидан сўнг, пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ.

Сўзни шу ерга етқариб, устадан жавоб сўраб, ташқарига чиқдим. Эмди ўз мақсадим баёнига қайтсам.

Ушбу шаҳарнинг экин-тикини ҳам яхшидир. Қаршининг тамаки, арпа ва бугдойи бисёр, айниқса, тамакиси машҳур ва кўбдир. Аммо шуни эътироф қиламанки, Қарши халқи ерларнинг ҳосил бериши даражасида меҳнат қилмайдилар, яъни ерларининг имкониятича ҳосил ололмайдилар. Фақат Қаршигина эмас, балки бутун Бухоро ўлкаси бугун шу ҳолдадир. Менин карашларим ва кузатишимга кўра, бу халқнинг деҳқончиликка рағбатсизлигининг сабаби уч нарсадандир. Бу масъала амлоқдорларнинг ишлари билан бoғлиқ бўлиб, унинг тафсилоти узун ва бу китобчага сиғмас. Шундай бўлса ҳам амлоқдорларнинг аҳволини қисқа баён этишни лозим кўраман.

Биринчидан, Бухоронинг амлокдорлари ҳукуматнинг ҳақини деҳқон ҳосилига қараб тахминаш оладилар. Масалан, фалон деҳқоннинг бир хирмон буғдойи бор. Амлокдор ўзининг истагига кўра ушбу буғдойнинг миқдорини чамалаб, подшоҳлик ҳақини талаб этади. Амлокдорлар ҳукумат томонидан ҳаққул-хизмат олмай-дирлар, балки ўзларининг бутун ҳарж-масрафларини деҳқон ҳисобидан ундирадилар. Шунингдек, амлокдорлик жазога мустаҳиқ эмас. Масалан, амлокдорлар деҳқоннинг хирмониши инсофсизлик билан чамаласалар, подшоҳнинг ҳақини халққа ва халқнинг ҳақини подшоҳга ўтқарсалар ҳам, жазога тортилмайдилар. Шунинг учун улар раият ҳақиға қўлларидан нима келса, шу даража хиёнат қила берадилар.

Иккинчидан, масъала деҳқоннинг ўзига ҳам боғлиқдир. Деҳқончилик асбоблари ва экин-тикин усуллари ҳали ҳам Ҳазрат Одам Ато деҳқончилигидан фарқ қилмайди. Масалан, Оврўпа мамлакатлари ўзларининг йирик шаҳарларида деҳқончилик мактаблари очганлар. Ўз фарзандларини шу мактабга киритиб, кишлоқ хўжалигига оид фанлардан таҳсил оладилар. Бу мулкнинг деҳқонлари эса «деҳқончилик мактаби» деган тушунчани тушларида ҳам кўрмаганлар. Оврўпа ҳокимлари ерга қувват бахш этадиган ҳайратланарли дорулар ишлаб чиқарганлар. Бухоро деҳқонлари эса, ерларига қувват бериш учун, энг аввало, битта от ва арава ёки бир неча эшак сотиб олишга мажбурлар. кейин эса шаҳар ичига келиб, ҳар кунни одамлар оғилхонасидан ахлатни ўша арава ва эшакларга ортиб, далага олиб кетадилар, гўллайдилар, тупроққа соладилар. Зарур бўлган тақдирда, бу ифлос нарсаларнинг қопини бир таноб ерга тўкадилар. Оврўпа деҳқонлари ерни шудгорлаш учун машиналарга эгадилар. Бу машиналар бир кунда бир неча таноб ерни ҳайдаш қудратига эга. Бухоро деҳқонлари эса энг аввало иккита хўкизни анча қиммат нарҳда сотиб оладилар, кейин йил бўйи ер учун кунига ўн гангадан сарфлаб,

уларни асрайдирлар ва баҳор кунларининг бошланишида катта машаққат билан бир таноб ерни кунлаб шудгор қиладирлар.

Фарангистон деҳқонлари бугдой янчиш учун алоҳида машина ясаб олишган. Бухоро деҳқонлари эса, бу ишни бажариш учун, бир неча ҳўкиз, эшакка муҳтождирлар. Шунинг учун ҳам бухорозилар ердан унумли фойдаланишолмайди. Бухоро донишмандлари бу жиҳатдан деҳқонларни гуноҳсиз билиб: «Асл гуноҳ бизнинг катталаримизда, буларни ҳалигача тўғри йўлга бошламаганлар», – дейдилар. Мен ҳам бу фикрга қисман қўшиламан, аммо бу билан қаноатланолмай, гуноҳнинг бир қисмини деҳқонларнинг бўйнига қўяман, чунки ушбу сўзлар тунунтирилган тақдирда ҳам, улар қабул қилмайдирлар. Масалан, Қаршида ҳам, Бухорода ҳам бир неча кишига Фарангистондаги зироатчиликнинг йўл-йўригини тунунтирдим, аммо улар «сиз жаннатдаги деҳқончилик ҳақида сўзламоқдасиз», деб кулдилар.

Учинчи сабаб қозиларнинг хатти-ҳаракатидир. Энг аввало, Бухоро қозилари маҳкамаси ҳақида қисқагина арз қилсам. Бухорога қарашли ҳар бир вилоятнинг ўз қозиси бор. Улар амир томонидан гайинланиб, асл вазифалари шариат ҳукмини жорий этишдир. Қозилар бозорларда ўзларига тобеъ бўлган ноибларни тайин қиладирлар. Бу ноиблар шариат ҳукмининг «амалга оширилиши»ни назорат қиладирлар. Лекин уларнинг ўзлари зарурий хатсаводдан маҳрумдирлар. Бу қозиларнинг ҳар бири йигирма-ўттиз мулозимга ва бир неча бош молга эгадирлар. Уларнинг ана шу мол-мулк ва даромадлари муҳрхонанинг пули ва хизмат ҳақлари ҳисобидан қўлга кириши лозим. Бошқача айтганда, ушбу пулларнинг ҳаммасини бечора халқ чўнtagидан олишлари керак.

Қарши қозихонасида ўз кўзим билан кўрган бир воқеа Бухоро қозиларининг мурувватсизлигини яққол тасвирлаб бера олади. Ушани арз қилсам. Эрталаб қози эшон саломидан чикиб кетаётган эдим, тўсатдан қозихонанинг

эшигидан элликка яқин эркак ва бир хотун шовкин-сурон билан кириб, шарият бўйросининг¹¹⁹ устига ўтиришди. Мен ҳам қизиқиб, атайин уларга яқин бордим ва суҳбатларини диққат билан эшитдим. Хотун турлук далилларни келтириб, даъво қилар эди:

Кеча нон пишираётиб, битта нонни тандирдан узиб, суфанинг устига қўйдим. Шу пайт уйдан боламнинг йнғиси эшитилди. Хабар олиш учун борганимда, ўша қолдириб кетган нонимни мушук олиб кетибди. Эрим буни кўриб, мени кўб урушди. Ялиниб-ёлвориним фойда бермади, эрим тобора жаҳлга миниб, сўзларимга кулоқ солмасдан мени тепа бошлади. Ахийри жон ховурида кўшинининг ҳовлисига кочдим ва у ердан акамнинг уйига бордим. Кейин эса сизнинг хизматингизга етиб, арз қилиб, қозининг мулозимини олиб бордим. Мана эмди ўзини олиб келдим.

Қози хотуннинг эрига қараб, деди:

– Нега бу бечора заифани калтакладинг? Шаҳарни ҳокимсиз билдингми?

У эркак бутунлай мункир келиб, деди:

– Менинг бу ишдан хабарим йўқ. Хотиним акасининг мен билан душманлиги бор эди. Шунинг учун хотуним менга тухмат қиляпти.

Қози ўта ғазаб билан:

– Ёлғон гапирасан. Шугулланиб юрган ишларингни ҳеч ким билмайди, деб ўйлайсанми? Ҳозирок тирноқларинг остига ғаров тикаман, – деди ва ўша захотиёк қамашга ҳукм қилди.

Шу пайт ҳалиги кишининг тарафдорлари баланд овозда унинг бегуноҳлигини исботлашга тирisha бошладилар. Хотун томонидан келганлар эса уларнинг сўзларини инкор қилар эдилар. Хуллас, ҳар иккала томон орасида гавғо бошланди, биров-бирова кулоқ солмас эди. Тортиша-тортиша қозихонани тарк қилдилар. Мен уйга қайтаётиб бу воқеадан хайратланиб, ўз-ўзимча дер эдим: «Хўш, нонни-ку мушук олиб кетибди, эллик киши

овора бўлиб, икки фарсах йўлдан бу ерга нега келишди экан?»

Бироз китоб мутолаа қилдим. Пешин бўлди, намозни масжидда ўқиб келдим. Овқатланиш вақти ҳам етган эди. Қози менга одам юборди. Бордим. Таомни биргалликда едик. Дастурхонни олдилар. Шу орада қозихона ховлисида икки киши кўринди. Қози уларни кўриб, менга деди:

– Эрталаб бир-бири билан уришган эр-хотунни кўрганмидингиз?

Мен: Кўрган эдим.

Қози: Бу икковлон уларнинг оқсоқоллари, қани кўрайлик-чи, нима истар эканлар...

Шу вақт иккала оқсоқол эшикдан кириб, салом бердилар. Қози улардан бирига караб, деди:

– Ҳа, оқсоқол, аҳволларингиз қалай?

Оқсоқол: Дуо қиламан, тақсир. Худо сиз жанобларининг ва махдумжоннинг¹²⁰ умри ва жонига барака ато этсин.

Қози: Бу падарлаънат эшак хотунни нега урибди, мамлакатни ҳокимсиз кўрибдимиз?

Оқсоқол: Балонингизни олай, у бечорада гуноҳ йўк, хотуннинг ўзи ҳам жуда шаллакида.

Қози: Хотун кишининг қўлидан нима ҳам келарди, барча худобехабарлик ва шармандалик ўша эшакнинг ўзидандир, бу заифани кимсасиз гумон қилган. Мен кимсасизларнинг отасиман. Шу бутуноқ жаноби олийга арз қилиб, етмиш беш дарра урдираман, токи бошқаларга ибрат бўлсин.

Оқсоқол қозининг бу сўзларидан жуда кўрқиб, деди:

– Тақсиржон, дардингизни олай, қари кулингизнинг сўзини қабул қилиб, ўша бадбахтнинг гуноҳини кечиринг. хотуни ҳам гуноҳидан кечди.

Қози: Ёлғон сўзлайсиз, хотуни ҳеч вақт унинг гуноҳидан кечмайдир.

Оқсоқол: Биз ёлғон гапураётганимиз йўк. буюринг, хотуннинг ўзини олиб келайлик.

Қози: Олиб келинг.

Оксокол чикиб кетди ва маълум вақт ўтиши билан хотунни тарафдорлари билан бирга бошлаб кириб, бўйро устига ўтирғизди. Қози хотунга қараб деди:

– Эрингни қамадим. Эртага жаноби олийга арз қилиб, етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топшурамен.

Бечора хотун козининг сўзларини эшитиши билан бир сесканиб, йиғлаб, деди:

– Мен эрим номидан тавба қилдим, у бечоранинг гуноҳидан кечинг; Худо ҳақки, бизнинг аҳволимизга раҳм қилинг.

Қози: Эй хотун, эмди бунинг иложи йўқ. Менга қара, эринг сени урдими ёки йўқми? Агар урган бўлса, жазолайман, урмаган бўлса, эригга тухмат қилганинг учун сени жазолайман.

Хотун: Эрим мени урган эди, аммо ҳозир унинг гуноҳидан кечаман, сиз ҳам унинг гуноҳини кечиринг.

Қози: Тамом... эринг сени урган экан, мен уни жазолайман. Албатта, эринг сени кимсасиз ва бечора деб билган, эмди қасдингни оламан, токи халойиқ билсинки, мен бу шаҳардаги бечоралар ва кимсасиз кишиларнинг ҳомийсидирман.

Бечора хотун яна илтижо билан деди:

– Болаларингизнинг роҳатини кўринг, икки сағир¹²¹ фарзандимиз бор. Раҳм қилинг, ахир эримга нисбатан ҳеч даъвойим йўқ, у бечорани афв этинг.

Қози: Шариатнинг сағир фарзанд билан иши йўқ, эрингни жазолайман.

Хотун: Ҳозир сиз ўзингизни бечораларнинг ҳомийси дедингиз, арзимас шу ишни деб уйимизни куйдирманг, мени бева, фарзандларимизни етим қолдирманг.

Қози газабланиб, мулозимларига буюрди:

– Бу падарналат девонани олиб чикинг!

Раҳм-шафқатни билмайдиган мулозимлар бечорани муштлаб, тепкилаб қозихонадан олиб чикиб кетишди. Мен ҳам ўз уйимга жўнадим. Бу кеча ўтиб, эртасига на-

мозни ўкиб, бироз мутолаа билан шугулландим, бироқ фикримни ҳеч йиға олмас эдим. Қозининг одами келиб, мени чойга таклиф этишини сабрсизлик билан кутар эдим. Мақсадим шу бахонада ўша кечаги маҳбус эр ва бадбахт хотуннинг тақдиридан хабар топиш эди.

Кўп ўтмай, хабарчи менга қозининг таклифини етказди. Худодан рози бўлиб, тезда қозининг уйига етиб бордим. Таом тановули: орасида бироз суҳбат қилдик. Шу пайт кечаги икки оқсокол салом бериб, уйга кириб ўтирдилар. Қози табассум билан алик олди ва мулозимларидан бирига кечаги маҳбусни олиб келишни буюрди.

– Эй худо урган бадбахт! Деди қози маҳбусга қараб.
– Мен сени етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топширмоқчи эдим, аммо бу сафар ҳам, оқсоколлар хурмати, гуноҳингдан кечдим.

Оқсоколлар ҳам, маҳбус ҳам эл дардиги ўйлайдиган бу қози ҳақиқа дуо қилишди. Мен хайратдан ёқа ушлаб, ўзумча дер эдим: «Кечаги ўта қаттиққўллик, бугун ўта марҳамат ва мулойимлик кўрсатган қози эшоннинг ҳаракатлари сабаби не экан?»

Фақат ана шу масъаланинг ҳақиқатига етишиш учун қозининг уйидан чиқиб, мирзахонага бордим. Қозининг мирзакалони донишманд киши бўлиб, баъзан туркий, баъзан форсий газетларни ҳам ўқур эди. Биз бир неча марта ҳамсуҳбат бўлган эдик. Мени кўриши билан деди:

– Мусофир жаноблари, кўрдингизми, биз қанчалар бадбахт эканбиз.

Мен: Нимани кўрибман?

Мирза: Ана шу эр ва хотун жанжалини яхшилаб мулоҳаза қилдингизми ёки йўқми?

Мен: Ҳа, диққат билан кузатдим. Билдимки, ўша нонни мушук олиб кетибди. Аммо қозининг «мушук ўйуни» қилганининг сабабини тушунмадим.

Мирза: Қолган ноиларни ҳам улардан тортиб олиш учун эди.

Мен: Биродар, бу воқеадан жуда ҳайратда қолдим. Ишнинг ҳақиқати қасрда? Қози эшон биринчи кунни нега қаттиқ туриб олдилар? Бугун нега камоли илтифот билан маҳбусга жавоб бердилар?

Мирза: Бу кеча намози шомдан кейин ўша икки оқсоқол келиб, шариатпаноҳ жанобларига икки минг танга ҳадя қилиб, эрнинг гуноҳини тилаб олдилар. Қози эса оқсоқоллар «хурматидан» у бечоранинг гуноҳидан кечдилар.

Мен: Пима деяписиз? Мушук олиб қочган битта ноннинг қиймати икки минг танга... Бунинг маъниси не?

Мирза: Қошки, бу харажат икки минг танга бўлса эди? Фақатгина қози жанобларининг улуши шунча.

Мен: Яна қандай харажатлар бўлиши мумкин?

Мирза: Бир ярим минг танга қози мулозимлари, раис ва ҳокимнинг кишилари ҳамда ўша икки оқсоқолнинг чўнтақларига кирди.

Мен: Тўғриси айтсам, сизнинг бу қиссангиз мени жуда ҳайратга солди. Агар битта нонни ўғирлаган мушукнинг харажати шунчалик бўлса, катта-катта даъволар учун қанча тилар экан булар?

Мирза: Ҳайрон бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам – ҳақиқат шу. Албатта, катта даъволар катта харажат талабдир.

Мен: Шундай экан, халқнинг аҳволи нима кечади?

Мирза: Худо билади.

Шу пайт икки мулозим кириб, суҳбатимизни бўлишди. Мен чиқиб, ўз уйим томон кетдим. Тушда ҳар кунги олатим бўйича қозининг уйига бордим. Қози мени кўриб, қулиб деди:

– Шаҳар ёнмаса, дарвешнинг қабоби пишмас. Биз жанобингизни қандай хурсанд қилишни билмас эдик. Яхшики, Худо етказди. У хотуннинг нонини мушук олиб қочиб, биз ҳам бир неча тангага эга бўлдик. Ана шу янги овимиздан ўзимнинг ҳақим ва маҳдумжоннинг улушини олдим. Бу уч юз танга сиз жанобларига қолди. Кам бўлса, кўб ўрнида кўрасиз.

Шу сўзларни айтиб, бир неча ўрис қоғоз пулларини олдимга қўйди. Мен уларга қўл тегизмай, дедим:

– Жуда ҳам мамнун бўлдим, аммо бир густохлик қилсам. Агар марҳамат қилсангиз арз айтсам.

Қози: Нима густохлик?

Мен: Бу хотун ва унинг эри пулни қаердан топишди экан?

Қози: Хо-хо-хо! Биз пул олишни быламиз, бошқасига ишимиз йўқ. Отасининг гўридан топсин, бизга нима?!

Мен: Афв этасиз, банда бир мусофирман. Бу ишларни билиш мен учун пулдан ҳам муҳимроқдир. Шунинг учун сўрадим.

Қози: Хабарим йўқ, аммо сазангиз ўлмасин, девонбегидан сўрарман.

Девонбегидан чакириб сўрадилар. У айтди:

– Эрида пича пул бор экан, етмаганига аёли икки таноб ерини сотиб берди.

Қози менга қараб, деди:

– Тушундингизми?

Мен: Ҳа тушундим, мамнун бўлдим, аммо сиз жанобларни шаръий шарифнинг ҳокими бўла туриб, ўша бечоранинг пулини олишга қандай ботиндингиз?

Қози: Эй биродар, шариатни қўйинг, агар қозиликнинг шундай ишлари бўлмаса, иссиқ уй-жойимизни совутиб, бу юртларга нега келдик.

Мен: Афв этасиз, мен бу пулни олмайман.

Қози: Нега?

Мен: Мусулмонман, буларни сизга берганлар ҳам мусулмондирлар.

Қози: Сўзларингизнинг маънисига етмадим. «Мусулмонман ва улар ҳам мусулмондирлар...» Ҳали биз на сизни, на уларни кофир деганимизча йўқ. Пулни нега олмайсиз?

– Мен: Бизнинг шариатимиз барча мусулмонларни бири-бирига биродар қилиб, бир мусулмон молига иккинчи мусулмоннинг ноҳақ эгалик қилишини ҳаром деб уқтиради.

Сиз жаноб бир мусулмон ҳаққини зўрлик билан олдингиз, буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Эмди эса ундан мента ҳам улуш бермоқдасиз. Сизнинг бу гуноҳингизга шерик бўлишни истамайман. Шунинг учун ҳам бу пулни олишим мумкин бўлмас.

Қози сўзларимдан аччиғланди ва ғазаб билан пулни ҳамёнига солди, бироқ ҳеч нарса демади. Мен ҳам туриб, ташқарига чиқдим. Бундан кейин бу ерда қолишим мумкин эмаслигини билиб, тезда бир аравани гаплашдим. Эрталаб қозидан рухсат сўраб, аравани ўтириб йўлга тушдим ва Шаҳрисабзга етиб келдим.

Бу шаҳар Бухоронинг йирик вилоятларидан биридир. Дарвоқе, номига ҳам муносиб «сабз», яъни кўм-кўк шаҳар. Кенг ва фаровон далаларга эга. Айлиқса, туручли кўб етиштирадирлар. Енгил саноатида Китобнинг алачаси ва ироқидўзлиги¹²² жуда машҳурдир. Кейингиси алоҳида эътиборга лойиқ. Фақат шуни таассуф билан айтиш мумкинки, бу ҳунармандлик ҳали ҳам эскича усулда давом этмоқда ва шунинг учун ҳам бугунги кунда таназзул сқасида.

Бу ерда ҳам қозининг уйига тушдик. У донишманд, оламдаги воқеалардан хабардор бир киши экан. Бир куни қозининг ҳузурда бўлиб Шаҳрисабзнинг аҳволи ҳақида суҳбат курдик.

Қози: Жаноби мусофир бу вилоятни қай аҳволда кўрдилар?

Мен: Жуда маъқул мулкдир, мувофиқ ҳавоси ва аҳолисининг комил истеъдоди бор, аммо не чораки, бошқа ислом мамлакатлари қатори, бу шаҳар ҳам харобага айланган.

Қози: Тўғри, биз, мусулмонлар, ҳеч вақт мамлакат ободлиги ҳақида бош қотирмаймиз.

Мен: Сизнинг бу вилоятингиз Самарқанд билан қўшнидир. Ҳавоси ва бошқа фазилатларининг Самарқанддан кам жойи йўқ. Шаҳрингизнинг Самарқандчалик обод эмаслиги ҳақида ўйлаб кўрганмисизлар? Қози жанобла-

ри, маълумки, бугун бутун ислом олами санъатсизлик ва илмсизлик туфайли абадий фалокат томонга юрмоқда. Сиз ҳам мусулмонларнинг мамлакат ободлигига эътиборсиз эканлигини таъкидладингиз. Ажабо, Муҳаммад умматлари нега бунчалар фақир ва нодон эканлар? Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор ҳолда қолиши керак? Масалан, Қарши ва Китобнинг бирон-бир алача тукувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан оёк зар-зеварга ботар эди. Бу бечораларнинг эса сийишга ноии йўқ. Агар шу Шаҳрисабз ерлари Янўн элида бўлганида эди, зар экиб, зар ундирар эдилар. Бу ерлар нега шўразорга айланган? Бу саволларнинг ҳар бири ҳар қандай мутафаккирни довдирагиб кўядир. Фақат шуни тушунмайман: нега бу масъала сизларнинг ҳасилларингизга келмайдир?

Қози: Биродар, яхши биласиз, халқимизнинг фикр доираси тараккий этмаган, улар бу ишларнинг моҳиятини тушунмайдирлар. Тафаккури юксак бўлмаган кишилар кўйларга ўхшайдирлар, ҳар хусусда чўпонга тобеъдирлар ва ўз улуғларининг пайравидирлар. Мен ҳам шунга иқрор бўлиб айтаманки, биз буюклар ҳам умримизнинг ақалли бир дақиқасини халқимиз осойишталиги ва саодати йўлида сарф этканимизча йўқ. Халқнинг тишчилиги, мамлакатнинг ободлиги каби масъалалар биронтамизнинг ҳаёлимизга келган эмас. Ҳар бир ҳоким ўзини уч томоннинг вакиллари тан олишини истайди: биринчи – мамлакат, иккинчи – раият, учинчи – подшоҳ. Чунки ҳокимият ватан ва мамлакатнинг вужуди билан боғлиқдир. Агар миллат махв этилиб, ватан хароб бўлса, на биз ҳоким бўламиз, на подшоҳ. Тўғри, бизни амир ҳазратлари ҳоким қилиб гайинлаганлар. Лекин қасрда? Шаҳрисабзда. Агар Шаҳрисабз ва бу жойнинг халқи бўлмаса, бизнинг ҳокимлигимиз худди гўристонга оқсокол бўлишдек маънисиз ва кулгули бўлар эди. Биз, бухоролилар, бир шаҳарда ҳоким бўлдик дегунча, мамлакат ва халқнинг ҳуқуқини бугунлай эрдан чиқарамиз. Ҳатто худони ҳам унутамиз. Вақтимизни подшоҳни хурсанд қилиш йўлида чурута-

миз. Бунинг ажиблиги шундаки, бунга тузук-қурук эриша олмаймиз. Подшоҳлар қанчалик тошбағир бўлишмасин, мамлакатнинг вайроналиги ва халқнинг бечорахоллитига чидашолмайди. Шоҳимизнинг адолатпарварлик, раият-дўстлик ва халқпарварликда назири йўқдир. Имоним қомилки, у зот хамина миллатнинг тинчлиги, ватанининг ободлиги билан машғулдирлар. Аммо шуниси ҳам аниқки, бир кишининг донишмандлиги ва адолатпарварлиги гўрт миллийн кишилиқ элга таъсир қилиши қийин. Тўғри, амиримиз одиллар, аммо маъмурларнинг кўпчилиги адолат кўчасидан ўтмаган. Шунинг учун мамлакатимиз ҳалигача обод бўлмайди ва аминмизки, агар шу ҳол давом этса, бир умр ҳам обод бўлмас.

Мен: Ҳақиқатан ҳам сизнинг бу фикрларингиз маъқулдир. Аммо сиз жаноблари Бухоро халқини қўйга ўхшатиб, бугун гуноҳни ҳокимларга ағдаряпсиз. Бу жиҳатдан ҳокимларни гуноҳсиз демайман, аммо раиятда ҳам айб қам эмас. Тўғри, Бухоро халқи қўйга ўхшаши мумкин, бироқ қўйга ўхшашлик инсон учун ҳусн эмас, балки нуқсондир. Инсон инсондир, нега энди у ҳайвонга ўхшаши керак? Аллоҳ таоло Қуръонда буюрадиларки: «Лақақ халақал-инсана фи аҳсани тақвийм», яъни «Биз инсонни аҳсани тақвийм (юксак қилиб) яратдик». Бошқа ўринда таъкидлайдики: «Ва саҳҳара лақум ма фиссамавати вал-арз», яъни «Барча ер ва осмондаги нарсаларга сизларни ҳукм қилувчи деб буюрдик». Демак мулоҳаза қилинг, агар еру осмондаги нарсаларнинг бир қисми инсоннинг буйруғига бўйсунмас экан, фарангилар бу елканли кема-лар ва ҳавода учиш воситаларини қаердан яратмоқдалар. Кўрдингизми, Инсон Қуръони қаримнинг ҳукми билан ҳам олий маҳлуқотдир, у еру осмонга амр берувчидир. Агар тоғу осмон, темиру мумпинг инсоннинг иқтидорли нанжасининг остида фарқи йўқ бўлса, у нега қўйга ўхшар экан? Нега турмуш тарзини ўз ҳокимларидан ўрганар экан? «Лайса лил-инсани илла ма саъй», яъни «Инсонлар ҳар нима топмасинлар, ўз интилишларидан топадилар,

интилмас, ҳаракат қилмас экансиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз».

Пайгамбаримиз буюрадилар: «Инналлоҳа йўртилабда биқодри нухматиҳи», яъни «Худованд ҳар бир бандасини унинг меҳнат ва ҳаракатига қараб суюйди». Парвардигор бизнинг саломатлик ва саодат йўлимизни тўла кўрсатиб берган. Аввалам дейдики: «Сизларни оламнинг олий махлуқи қилиб яратдим». Шунга яхши билиш керакки, биз кўз ва қошларимиз эвазига эътиборли махлуққа айланганимиз йўқ, балки эътиборлилигимиз ва устунлигимиз – билимимиз ва иқтидоримиз туфайлидир. Агар биз ўзимизнинг билим ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, наники эътиборли ва устун, балки энг ёмон ва тубан махлуқлардан ҳам ёмонроқ ва тубанроқ бўлиб қолишимиз аниқдир.

Тангри таоло яна шунга таъкидлайдики: «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи қилиб тайинладик». Инсоф билан айтишчи, ана шу еру осмондаги махлуқлардан қайси бирини биз ўзимизга тобеъ этдик? Агар сиз Оврўпа мактабларида ўқуғанингизда ва оврўпалилар телеграф, телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Қуръони каримнинг ана шу бир оятида биз, мусулмонлар, қанчалар неъматларни оёқости қилганимизни тушуниб етар эдингиз.

Яна бошқа ўринда таъкидлайдики: «Инсон нимагаки эришса, ҳаракатининг натижасидан топади. Агар интилмас, ҳеч нарсага эриша олмайди». Албатта, сизнинг ақл ва билимингиз туфайли махлуқларнинг энг олийси қилиб, барча махлуқларни эса сизга тобеъ қилиб яратган экан, демек сиз ўз билим ва иқтидорингизни ишга солишингиз лозим. Агар интилмасангиз, унда Худодан нимагина? Ҳокимдан не шикоят?

Пайгамбар ҳазратлари буюрадиларки: «Сизнинг ҳар бирларингиз ўз қўл остидагиларингизнинг чўпонисилар ва сизларнинг ҳар битталарингиз ўз қўл остидагиларин-

гизнинг аҳволи учун Аллоҳ олдида хисоб беражаксиз» Ушбу ҳадисга биноан, ҳокимлар ўз қўл остидагиларга раҳнамолик қилишларни лозим. Ҳокимлар халқ гамини емайдирларми, демак осийдирлар. Шунинг учун ўзимиз ҳаракат қилишимиз лозим, чунки Аллоҳ бизга ҳам уларчалик ақл ва иқтидор берган. Агар бу ақл ва қудратимизни ишга солмасак, унда ўзимиз гуноҳқормиз...

Бир ҳафта Шахрисабзда туриб, кейин Самарқанд томон йўлга отландик. Самарқандга келиб, бир кеча-кундуз турдим. (Самарқанд Бухорога нисбатан анча обод ва тарғибдир, фақат аҳолисининг руҳияти Бухоро аҳолисининг руҳияти каби тушқундир. Самарқанддилар икки-уч куйи мактабга эгадирлар, уларнинг яхшиси Шакуррий мактаби.¹²³ Агарчи бу мактаб унчалик тараккий этган бўлмаса-да, ҳар ҳолда мудир ва муаллимларнинг олийжаноб ҳимматлари соясида қиска вақт ичида ривож топиб, камолотга етишишига умид боғласа бўлади. Яна шуки, нуктадон муҳаррирлар ва зукко фозиллар кўблигига карамасдан, самарқанддилар ҳалигача бирор-бир миллий газетга эга эмаслар. Самарқандли биродарларимизга: «Ҳимматингиздан умидворлигимиз каттадир», – деб, сафаримизни давом эттирдик.

Ўз саёҳатимнинг тафсилини баён қилсам. Самарқанддан вагонга ўтириб, Хатирчи станциясига етдик. Станциядан Хатирчигача икки фарсах йўл бор. Бир бузук аравага мен билан олти хатирчили ўтиришди. Улар Хатирчининг мўътабар кишилари бўлса-да, мутлақ саводсиз эдилар. Йўлнинг машаққати ҳам шул алфозда эдики, агар уни Пўли Сирот¹²⁴ ўрнида жаҳаннам устига ўрнатсалар, ҳеч ким жаннат орзусини қилмас эди! Арава одамларни гўё зилзиладагидек бир-бирларининг устига олиб отар, жуда нохуш тарака-тарақ қилиб юрарди. Мен Самарқанд станциясига олиб борадиган йўлни эслаб, бу бало йўл билан ўшани қисслаб, ўзимча дер эдим: «Ё раб, сенинг йўлларинг қандайин мушкул!»

Шундай қилиб, бу тарака-тарақ дузахсифат йўлдан тўрт соат юриб, Хатирчи мулкига етдик. Ҳоким уйини манзил етдик. Бизга алоҳида хона ажратдилар. Бу шаҳарнинг ахволи Шаҳрисабз ва Қарши ахволича, яъни уларга ёпирилган бало-казоларга бу шаҳар ҳам мубтало, бунинг ахволи улардан ҳам бадтарроқдир. Қишлоқларининг жуда кўб ерларига экин экилмаган, халқи факиру фалак, қарғишга учраган кишилардир.

Масалан, мен ўзум бир кишини Хатирчи кўрғони атрофидаги бир неча таноб ернинг ҳар тапобини ўн етти гапгадан сотиб олганини кўрдим. Яна бир куни бозордаги чой дўконида ўтирған эдим, бир деҳқон келиб, ўн тангалик қарзи бўла туриб, яна қарзга ўн ой муддат билан нимча чой олди. Мен бундан жуда хайратда қолиб, ўша деҳқондан сўрадим:

– Шу ўн тангани нақд тўлай олмайсизми?

Деҳқон менинг юзимга тикилиб қараб туриб, деди:

– Йўк!

Мен: Хўш, ҳар ой икки тангадан бсриб, беш ойда шу қарздан қутула олмайсизми?

Деҳқон таассуф билан айтди:

– Ойига икки танга топиш сизлар – Худонинг газабига учрамаганлар учун осондир, аммо бизга мумкин эмас.

Мен: Ўн ойдан кейин бу пулни қасрдан топиб бера-сиз?

Деҳқон: Мен амлоқдордан қарздорман, ҳашар пулидан ҳам бўйнимда бир неча танга қолған. Яна судхўрларда ҳам анча пул қарзман. Ана шу қарзларимдан кўбининг муҳлати ўн ойда тугайди. Ўшанда улар менинг бир неча таноб еримни сотиб оладирлар. Шундан кейингина бу кишининг ҳам ўн тангасини тўлашим мумкин.

Кунларнинг бирида ҳоким мирзаларининг бири билан Хатирчининг фалокатга йўлиққан, бечора халқи ҳақида суҳбат қиляётганимизда, мирза:

– Яқинда ажиб бир ҳодиса содир бўлди, сизга шуни айтсам, – деди.

Мен: Жуда яхши, айтинг!

Мирза: Маълумки, деҳқонларимиз ерларига маҳаллий ўғит соладилар. Уларнинг ҳар бири ўзининг бўш вақтида бир неча қоп ўғит тўплайди ва экиш пайтида ерга тўкади. Сафар исмли деҳқон ҳам бир неча қоп ўғит тўплаган. Қунларнинг бирида унинг қўшнисини атайинми, адашибми, унинг ўғитини ўз ерига солган. Бу ҳолдан хабар топган Сафар ғазабланиб қўшнисини сўкадир, қўшнисини ҳам ўз навбатида Сафарни ҳақоратлайдир. Бир дақиқа ўтар-ўтмас жанжал йириклашиб, катта можарога айланади. Шарият ҳокими – қози жаноблари икки юз танга муҳрона, юз танга хизмат ҳақи олиб, ушбу можарони унинг фойдасига ҳал этганлар. Бечора Сафар раис одамига ҳам юз танга берган. Ўша куни бу хабар ҳокимхонага етиб келди. Биз ҳам одам юбориб, икки юз танга олдик. Устига-устак, миршаб юз танга уқдирди. Шундай қилиб, бир қоп ўғит учун бу бечоранинг олти юз танга пулини вилоятнинг тўрт ҳокими томоққа урдилар.

Ушбу воқеани эшитгандан кейин юқоридаги чой сотиб олган деҳқон эсимга келиб, мирзадан сўрадим:

– Биродар, эшитишимча, бу вилоят халқининг ҳатто ўн танга ҳам нақд пули йўқ. Шундай экан, у бечора олти юз тангани қаердан топади?

Мирза кулди:

– Тўғри, пуллари йўқ, аммо, алҳамдулиллоҳ, бу шаҳарда одамнинг оғирини енгил қилувчи саховатли кишилар кўб.

Мен: Улар қанақа одамлар?!

Мирза: Судхўрлар. Уларнинг пул бериш йўллари ҳам ажиб. Масалан, фараз қилайлик, мен судхўрман. Ана шу номи юқорида зикр қилинган Сафар ўша жанжални бос-тириш учун олти юз танга сўраб олдимга келади. Ҳар юз танга ҳисобидан ойига тўрт тангадан фойда бериш шарт билан унга бу пулни тутқазаман. Ночор рози бўлиб қолади. Шунда ҳам пулнинг ҳаммасини бермайман. Ҳар юз тангага нимча чой – ўн танга, жами эллик танга ва эл-

лик ганга нақд пул бериб, уни юз танга қарздор қиламан. Шундай қилиб, [берилажак] олти юз тангадан уч юзига олти нимча чой олтмиш танга, бир ярим ман буғдой – юз эллик танга, бир ярим ман жўхори – тўксон ганга, жами уч юз танга ва яна уч юз танга нақд пул бераман. У бечора зорланиб, ёлбориб айтади: «Менга олти юз танга керак, мен бу чой, буғдой, жўхорини қайси дардимга даво қиламан?!» Мен зарда билан жавоб бераман: «Менга нима? Бозорга олиб бориб сот!» У ўз навбагида: «Шу нарсаларни ўзингиз истаган нархингизда сотиб олиб, пулини менга беринг», – дейди. Мен чойга ўттиз олти танга, бир ярим ман буғдойга бир юз йигирма танга, бир ярим ман жўхорига олтмиш танга – жами бир юз ўттиз уч танга бераман. У бечора ҳам уч юз танга ва бир юз ўттиз уч танга – жами тўрт юз ўттиз уч тангани олиб, олти юз танга қарздор бўлади.

Бу муомалада икки нарса диққат этарликдир: менинг инсофсизлигим ва унинг бахтсизлиги. Инсофсизлигимни таҳлил қилсангиз, тўрт юз ўттиз уч тангани бериб, у бечорани олти юз тангага қарздор қиламан, яъни олти юз тангани ўз чўнтагимдан чиқармасдан бир юз олтмиш тўрт тангани ғорат қиламан. Кейин у бечорадан «фойиз» деб ҳар йили икки юз саксон саккиз танга талаб қиламан. Эмди унинг бахтсизлигини тасаввур қилинг: энг аввало бечора тўрт юз ўттиз олти танга олиб, бир йил ўтганидан сўнг икки юз саксон саккиз танга «фойиз»ни ҳам кўшиб, саккиз юз саксон саккиз танга бериши лозим. Бу ҳам аниқки, бир йилда у бечоранинг бошига бунга ўхшаш савдолар бир марта эмас, ҳеч бўлмаганда уч марта тушади. Ана шунда у бир йилда тахминан уч минг танга қарз бўлади. Хўш, у бу қарзларини қандай узади? Албатта, уй ва ерларини ўша судхўрларга беради. Ўзию, аҳли аёли дарбадар гадо бўладилар. Бу бошимизга тушган энг оғир ва қаттиқ балолардан биридир.

Мен бу сўзларни эшитиб, сиқилганимдан шундай дедим:

- Худонинг бандалари, бундай зулмга мажлум бўлган мамлакатга Аллоҳнинг раҳмати соя ҳам ташламас!

Хатирчида бир ҳафта туриб, кейин Бухоро йўлига равона бўлдик. Хатирчи станциясига келиб, поездга ўтирдим. Мен билан бирга икки тожир ва бир бухороли мулла ҳам йўлга чиқишган экан. Улардан ҳол сўрадим. айтдилар:

– Самарқанддан келялмиз, Бухорога борамиз.

Вагон тез суръатда кетиб борар эди. Ҳар ким ўз юмуши билан машғул. Тожирлар савдо хусусида суҳбаглашишар эди. Мен бир китобни олиб, мутолаа қила бошладим. Мулла уйқуға кетди. Бир станция йўл юрдик, ҳали ҳам ҳамма ўз юмуши билан эди. Бироқ, мулла уйқусизликдан зерикиб, чуқур «ух» тортди-да, менга қараб, деди:

– Биродар, бу икки киши ўз суҳбатлари билан машғуллар. Сиз билан биз илм аҳлиданмиз, нега бир-биримиз билан суҳбат куриб кетолмаймиз?

Мен: Фақир китоб мутолаа қилмоқдаман, бироқ нега сиз йўлдошларнинг суҳбатига қўшилмайсиз?

Мулла: Биродар, биз илм аҳлиданмиз, булар эса дунё аҳли. Биз уларнинг суҳбагидан ҳеч нарса тушунмаймиз.

Мен: Яхши, сиз булар билан суҳбаглашинг, зора булар сизнинг сўзларингиздан баҳраманд бўлсалар.

Ҳар иккала тожир ўз суҳбатларини тўхтагиб, бизнинг гапларимизга қулоқ солар эдилар. Улардан бири менга табассум қилиб, деди:

– Жаноблари Самарқанддан бу ёғига гўхтамасдан, бизга навбаг бермай суҳбат қилдилар. Бахтсизликни карангки, биз ҳам у кишининг суҳбатидан ҳеч нарса тушунмадик.

Мен: Сизлар домулланинг сўзларига диққат билан қулоқ солмагансизлар, шунинг учун уни тушунмагансизлар. Бўлмаса илм аҳлининг суҳбати ҳаминша ва ҳамма вақт ҳам эшитишга арзигулик ва нафлидир.

Тожир: Яхшигина эшитдик, мақсадларини ҳам билдик, бироқ фойдалана олмадик.

Мен: Ажабо, домулланинг суҳбатидан нимани тушунганингизни менга айта оласизми?

Тожир: Албатта, айтаман. Домулла ҳазратлари беш соат давомида тинмасдан, нафас олмасдан гапирдилар. Суҳбатларининг бошидан охиригача шуни фаҳмладикки, марҳум қозикалон яхши одам эканлар, бир неча марта домулла жанобларига кулиб боққан эканлар. Агар ўлмаганларида бу кишига катта мударрисликни берар эканлар. Бироқ, таассуфки, қазо қилибдирлар. Аммо ҳозирги қозикалоннинг инсофи йўқ эмиш, чунки ҳалигача домулла жанобларига кулиб қарамабди. Инсоф килинг, биз, бечоралар, бу суҳбатдан нима баҳра оламиз?

Домулла: Биродар, булар дунё учун яратилган одамлар, дедим-ку! Келинг, ўзимиз гаплашиб кетамиз.

Мен: Домулла жаноблари, сиз нега буларни ҳар сафар «дунё аҳли», деб камситасиз?

Домулла: Тўғри-да, улар доимо савдогарчилик билан машғулдирлар, молу мулк, давлат эгаси бўлиш учун интиладилар, шунинг учун уларни «дунё аҳли» деймиз ва эътибор билан қарамаймиз.

Мен: Нима учун эътибор қилмайсиз?

Домулла: Чунки Пайғамбар ҳазратлари буларнинг ҳақиқага шундай демишлар: «Ал-дуня жийфатун ва галибиҳа қилабун», яъни «Дунё ўлган ҳайвон мисолидир, уни талаб қилғувчилар итдирлар».

Мен: Ундай бўлса, бу икки биродар ҳам ит экан-да?

Домулла кулиб туриб деди:

– Пайғамбарнинг айтишидан шу маъни чиқади, аммо бизнинг шаҳримизда шариятга аҳамият бермайлар. Шунинг учун ҳам ҳар каснинг кўнгли нима истаса, шу билан машғул бўлади ва илло, агар бизнинг одамларимиз расули Худо буюрганидек иш тутсалар эди, бундай ишларга ҳеч қўл урмас, кечаю кундуз тоат-ибодат билан машғул бўлар эдилар.

Мен: Агар барча кишилар кечаю кундуз тоат ва ибодат билан шуғуллансалар, бирон ишга қўл урмасалар, унда озиқ-овқат ва кийим-бошларни қасрдан топадилар?

Домулла: Худо етказадир.

Мен: Булар авомлар. Агар шариатга қарши бирон иш қилсалар ҳам атайин эмас, балки адашиб қиладилар. Шунинг учун уларда айб йўқ, аммо сиз, жаноблари, олимсиз, расули Худонинг айтганлари асосида иш тутасизми ёки йўқми?

Домулла: Албатта, иш тутаман.

Мен: Дунёнинг моли учун ҳаракат қилишни Худо ва расул манъ этган, дейдилар. Сизнинг ўзингиз дунё молига эга бўлиш учун ҳаракат қиласизми?

Домулла: Мен аслида бу ишларга қўл урганим йўқ. Ҳамиша тоқат қилиб, Аллоҳнинг ёди билан машғулман.

Мен: Шундай экан, бу тожирларга нега: «Марҳум қозикалон яхши одам эдилар, доимо табассум билан боқар эдилар, бу қозикалон инсофсиздир, менга кулиб қарамайдир», дебсиз. Сўзларингиздан маълум бўладики, сиз ҳам дунё мол-мулкининг тарафдори экансиз, Сизнинг бу тожирлардан фарқингиз шундаки, улар ризқ-рўзларини ўзларининг саъй-ҳаракатларидан топадилар. Сиз эса қозикалоннинг кулиб боқишидан. Тожирлар кечаю кундуз ўз ҳаракатлари билан оворадилар. Сиз жаноблари эса, қозикалон жанобларининг табассумини овлайсиз.

Домулла: Биродар, албатта, бандасининг ризқини Худо берадир, бироқ бесабаб бермайдир, албатта, бирон сабаби лозим. Бизнинг ризқ-рўзимизнинг сабаби ҳам қозикалондилар. Шунинг учун гоҳида қозикалон табассумининг фикрида бўлишининг ҳам зарари йўқ.

Мен: Тўғри, аммо калтак яна сизнинг бошингизда сиёнади. Булар ҳам сизга ўхшаб Худонинг ризқ бериши ва бунга маълум сабаб бўлиши зарурлигини билладилар. Шунинг учун тижоратни ўз ризқларининг сабаби деб билладилар. Менимча, буларнинг ишлари сизнинг ишингизга нисбатан шариат юзасидан яхшироқ ва олийроқдир. Чунки Ҳақ таъоло буюрадики, «Ва ин лайсалил-инсанилла ма саъа»¹⁻⁵. Ҳазрат лайғамбар алайҳиссалом буюрганлар: «Ман бата камилан мин талабилхилали ба-

тамаъфуран», яъни «Ҳалол йўлни тилаб чарчаб қолган кишилар ухласалар, уларнинг гуноҳларини Худованд кечирган ҳолда ухлайдирлар». Бошқа бир жойда айтқанлар: «Лаъан йаҳуза аҳадукум хаблаҳу сумма йағду илал жабали файахтатибу файа-бийъу фабаъкулу ва йатасоддаку ҳойрун лаҳу мин ил-йасъалан-наса», яъни «Албатта, сизлардан битгаларингиз арконни олиб эргалаб тоққа кетсангиз, бас, ўтин териб келсангиз ва уни сотсангиз ва (у пулдан) есангиз ва садака берсангиз, унинг учун бу иш тиланмоқдан яхшироқдир». Бу ҳадис ва оятларнинг ҳар бири саъй ва амални муқаддас биладир, унинг эгаларини башораг қиладир ва саволлар арбоби бўлган сизларга маъзамат ва танбеҳ берадир.

Домулла: «Ал-дуня жийфатун ва талибиҳа қилабун»¹²⁶ ҳадисига нима дейсиз?

Мен: Бу ҳадисни қаерда кўрдингиз?

Домулла: Эшитдим.

Мен: Менимча, бу Пайғамбар ҳадиси эмас.

Домулла: Йўқ, йўқ! Албатта, Расулуллоҳ ҳадиси бу, чунки бу ҳадисни мен устодларимдан эшитганмен

Мен: Устодлардан эшитганингизнинг ўзи ҳадиснинг саҳиҳлигидан далолат бермайдир. Сиз ҳам биласизки, дунёда ҳадис жуда кўбдир. Лекин уларнинг барчаси Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадиси эмас. Уларнинг кўби сохта ва ёлғондир. Имом Муҳаммад бинни Исмоил Бухорий «Саҳиҳи Бухорий»¹²⁷ни яратиш учун олти юз минг ҳадис гўплаб, уларнинг ичидан тўққиз минг икки юзта тўғри ҳадисни ажратиб, ўз китобини яратган. Шунда ҳам бу ҳадисларнинг уч минги такрорланганларидир. Яна айгишларича, Имом Бухорий ўша олти юз минг ҳадисдан олти мингини саҳиҳ деб топган. Бу ерда бир муҳим нукта мавжуд. Уни ҳам арз эта қолай. Имом Бухорий икки юз эллик олтинчи хижрий йилида оламдан кўз юмган. Маълум бўлишича, Пайғамбар замонидан бошлаб Имом Бухорий давригача олти юз мингта яқин сохта ҳадис вужудга келган. Ким билади Имом Бухорий замонидан бизгача бўл-

ган бир минг етмиш йил ўртасида неча миллийлаб сохта ҳадислар вужудга келган экан? Шунинг учун устоддан эшитган ҳар бир ҳадис тўғри бўлавермайдир.

Тождирлардан бири деди:

– Энди бу масъалани қўйиб, сал мақсадимизга қайтайлик. Маълумки, бизнинг Бухорода тижорат иши орқада қолиб кетган. Бунинг сабаблари кўб. Бироқ шуни ҳам инкор этмаслик керакки, энг катта иллат – уламо ва машойихларимиздадир. Чунки бу азизлар пул ва давлатга эга бўлмаслик ҳақида шунчалик кўб ҳикоят ва ҳадислар ўйлаб топганларки, тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллатимиз дилидан сидириб ташлаганлар. Масалан, бугун ўзум савдогарман-у, аммо ишимга нисбатан кўнгулум ҳеч исимаиди, чунки биламан: дунёда пул орттириш Аллоҳ фармойишига хилофдир.

Мен: Ҳақиқатан ҳам бу масъала баҳсга арзирлидир. Менимча, ҳар бир кавм учун тижорат ва пулдорлик ақл ва одат юзасидан зарур бўлгани сингари, шаръан ҳам лозимдир. Бугун Қуръонда ва ҳадисларнинг бирида мусулмонларни бу йўлдан қайтариш борасида бирон сўз топа олмайсиз. Аксинча, Худо ва унинг расули бу ишни юксалтириш борасида олий фармойишлар берганлар. Мен уларни айтишдан аввал, ўз муддаоимни бир аниқ ақлий далил билан исботламоқчиман. Сизларнинг ҳар бирларингиз яхши биласизки, мусулмонлик биноти беш амрдан иборатдир: иймон, намоз, закот, ҳаж, рўза. Ҳар ким закот ва ҳажни амалга ошириш учун пул лозимлигини билади. Пулсиз кишилар бу икки ибодатдан маҳрумдирлар. Бироқ, агар рўзани бенаво кишилар ҳам адо этсалар-да, шунга иқрор бўлайликки, бойликка эга бўлган муфтахўрларнинг¹²⁸ намоз ва рўзалари бечора кишиларнинг намоз ва рўзасидан яхшироқдир. Чунки намоз шароҳларидан бири шуки, намоз ўқиётган киши Аллоҳ томонга қараб, чин дилдан интилиши лозим. Бироқ, оч ва кашшоқлар ҳамма вақт эртанги кунда қўлга киритилиши зарур бўлган нонларни ўйлар эканлар, бундай лаззатга ҳеч эри-

ша олмайдирлар. Шу катори давлатманд кишилар рўза кунларида туш пайтида ҳам мазали таомларни ейишга қодирлар ва уларнинг табиатлари ҳам мазали овқатлар тановулига мойилдирлар. Бечоралар эса фақат Худонинг ризолиги учун тушки таомлардан воз кечиб, намози шом-гача оч юрадилар. Шунинг учун давлатмандлар рўзасида илоҳий амрга итоат зоҳир этиладир, бу эса қашшоқ кишиларда кўринмайдир.

Қараиғ, ислом файласуфи Саъдий¹²⁹, Аллоҳ у кишини ўз раҳматига олган бўлсин, нималарни ёзибди: «Агар саховат, эҳсон қудратдир ва агар сажда қилиш қувватдир, давлагдорга поклик, ҳалол давлат, пок кийим, шараф ва номус, кенг феълга эга бўлиш имкони бор. Тоатнинг қудрати латиф сўзлардадир ва ибодатнинг асли покиза либосдадир. Маълумки, бўш қориндан қандай қилиб қувват ва ҳеч вақосиз қўлдан қандай мурувват келади.

*Тавонгаронро вақф асту назру меҳмони
Зақоту фитраву эътоқу ҳадяву қурбони.
Ту қай ба давлати эшон раси, ки наъвони.
Чу з-ин ки ду ракъату он ҳам ба сад пареиони.**

Эмди покизалик, иймон ва Аллоҳнинг ягоналиги, Пайғамбарнинг набуввати, дин билан тасдиқ этилиши ва тилда иқдор бўлишидир. Ушбу тасдиқ ва мазкур иймон учун, оз бўлса-да, илм керакдир. Озгина илм таҳсили ҳам пулсиз амалга ошмайди. Демак, исломнинг буюк бир рукнини амалга ошириш учун-да маблағ лозим. Маълум бўлдики, мусулмончиликдаги беш бинони бунёд этиш учун ҳам маблағ лозим. Шунинг учун ҳам Пайғамбар алайҳиссалом буюрганлар: «Қадал фақру анијакуна қуфран», яъни «Қашпоқлик қуфрга яқиндир», бошқа бир жойда буюрадиларки, «Истаъийзу биллаҳи мин ал-фақри

* Т а р ж и м а с и : Давлатдорларнинг иши нақфу меҳмондорчиликдир, яна зақот, фитр, кимидир озод этиш-у ҳадя бериш ҳам қурбонлик қилишдир. Сен икки рақат намозингни паришон ҳолатсиз ўқий олмайсан-у, уларнинг давлатига қачон тенг кела оласан.

ва иллатин», яъни «Худодан қашшоқлик ва мухтожликка тушмаслик учун паноҳ тиланг».

Домулла менинг сўзларимдан ғазабланиб, деди:

– Сизнинг барча айткан бу сўзларингиз икки жиҳатдан тўғри эмас. Биринчиси, сиз ўқуған ҳадисларингиз ёлгондир, чунки Пайғамбаримиз ҳеч вақт қашшоқликни ёмон деб айтган эмаслар. Балки «Ал-фақру минни ва биҳи афтаҳиру», яъни «Фақирлик ҳам мендан ва мен у билан фахрланаман», деганлар. Ваҳоланки, Бухоро уламоларининг барчаси қашшоқлик тарафдоридирлар. Шунга қарамасдан, улар бу беш рукни тўла адо этадилар.

Мен: Домулла жаноблари, биринчидан, Пайғамбар ҳазратлари ифтихор қилган нарса қашшоқлик эмас, балки Аллоҳ розилиги билан нафсни тийишдир. Бундай фақирлик давлатманд кишиларда ҳам мавжуд. Масалан, бир давлатманд киши рамазон ойи тўла рўза тутмасдан, кундузи уйда бекишиб олиб, лаззатли таом пишириб еб, кечалари уйда мажлислар тузаб, ичкиликбозлик билан шуғулланиб, шароб шишаларидан нафланиши мумкин. Лекин буларнинг ҳеч бирини қилмайдир, ҳеч қандай жабр ва иқорсиз, фақат Аллоҳни рози қилиш учун кундузлари рўза тутиб, кечалари намозу ибодатга тайёр турадилар. Унинг бу ишини «нафсни жиловлаш ва Аллоҳ розилиги», дейдилар. Ана шу Ҳазрат Пайғамбар ифтихор қилган фақирликдир. Кейин сиз «Бухоро уламолари қашшоқлик тарафдоридирлар», дедингиз. Тўғри, Бухоро уламолари қашшоқлик тарафдоридирлар, бироқ ўзлари қашшоқ эмаслар. Сизнинг уламоингиз қашшоқликни ўзлари учун эмас, балки ўзгалар учун муносиб биладилар. Шунинг учун улар «сен ўлгин-у, мен қолай» дейдилар.

Эмди асл мақсадга қайтайлик. Шариатнинг ҳам пулни муҳофаза қилиш ва тижорат ташвиқи хусусида кўб топшириқлари бор. Жумладан, айримларини зикр этай: «Нисо» сурасида¹³⁰ Рабб ал-иззат ҳазратлари буюришлар-

ки: «Вала йуътус-суфахаъа амвалакум ул-лати жаъалал-лохулакум қийаман», яъни «Ўз молларингни акли фосик ва маданиятсиз кишиларга берманглар, чунки Аллоҳ таоло сизни бор будингизни шакллантириш ва манфаатингиз учун яратгандир». Расулulloҳ ҳазратлари ҳам ўз ҳадиси шарифларида бундай деб айтканлар: «Ат-тажирус-содийкул-амийну маъанна бийийша вас-сиддиқийна ваш-шуҳадои», яъни «Ишончли ва ростгўй тожирлар (қисматда) пайғамбарлар, сиддиқлар ва шаҳидлар қаторидадир». Бошқа жойда айтканлар: «Инналлоҳа йухиб-бул-абдат такиййал-ғаниййа», яъни «Аллоҳ таъоло, албатта, давлатманд такводорни суядир».

Эмди менинг баёнотимдан билиндики, ислом шариати тижорат ва давлатмандликни манъ этган эмас, балки амр этган. Бироқ шуни ҳам билишимиз лозимки, ислом бизни тижоратдан манъ этмаган-у, бироқ бахиллик, исрофгарчилик ва тамагирликдан қаттиқ тортган. Шундай экан, ҳар ким Худонинг ва унинг расули мутеъи экан. пулдорлик ва тижорат ишига ингилиши лозим ва тамагирлик ҳамда исрофгарчилик касалидан ҳазар қилиши лозим.

Шу вақт вагон бир станцияга келиб тўхтади. Сўрадим: Кармана экан. Тожирлардан бири ташқарига чиқиб, нон ва чой олиб келди, биргалашиб тановул қилдик. Домулла пасга тушиб, бироз айланиб келдилар. Бироқ, қайтиб, бизнинг олдимизга ўтирмасдан, бошқа жойни маъқул билдилар. Биз яна ўз суҳбатимизни давом эттириш билан машғул бўлдик.

Тожир: Сизнинг сўзларингиздан жуда мамнун бўлдим. Бухоро муллалари бизни «дунё олами» деб кўб дакки бердилар.

Мен: Тўғри, агар давлатманд киши ростлик ва саховатдан узоқ бўлмаса, у ҳам ақлан, ҳам шаръан мадҳу санога сазовордир. Ўйлаб кўринг, мусулмонлар ўз динлари хусусида қасрда гаълим оладирлар? Мадрасада. Намозларини қасрда ўқийдирлар? Масжидда. Бу масжид ва мадрасани биз учун ким курадир? Давлатманд кишилар.

Шунинг учун давлат эгалари ҳақоратлашга эмас, мадҳ ва мактовга лойиқдирлар.

Мен бизнинг динимиз тижоратга тарафдорлик қилиши ҳақида сизларга фикр аниқладим. Бироқ, бу масъала қандай амалга ошириши ҳақида ҳеч нарса демадим. Энди шу ҳақда арз қилмоқчиман. Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган? Чунки тижорат масъаласи башариётнинг ҳаёт-мамонт масъаласидир. Дунё халқларидан биронтасининг иши тижоратсиз амалга ошмайди. Айниқса, бизнинг давримизда тижорат жуда эътибор беришга арзийди. Қадим замонда оламнинг амир ва подшоҳлари фақатгина ўзларининг шахвоний нафслари учун бир-бири билан уришар ва ярашар эдилар. Агар қадимги урушларга диққат билан разм солсак, уларнинг асл сабаби ўша подшоҳлардан бири қизини иккинчисига бермаганлиги ва уни иззат-икром қилмаганлиги бўлиб чиқадир. Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асл сабаби тижорат можароларидан бошқа нарса эмасдир. Масалан, тараққий қилган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа қолок давлат ерига борадир ва айрим имтиёزلарга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очадир ва маълум муддатдан сўнг, бу мулк ахли унинг тижоратига монъелик қилиб халақит бера бошласа, ўша заҳотиёқ уларнинг устига лашкар тортиб, ҳар қандай йўл билан уларнинг ерларини ўзиники қилиб олишга ҳаракат қилади. Агар бошқа бир кучли давлатда ҳам ўша вақтда тижорат ишлари юксалган бўлса, у ҳам ўз савдо миқёсини ҳимоя қилиш учун қарши томондан лашкар тортиб, урушга киришадир. Шундай қилиб, икки буюк давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тижорат равақи учун лашкар тортадилар.

Тожирлар: Ажабо, давлатлар ўз савдоларининг ҳимоялари учун бунчалик ўзларини қурбон қилмасалар? Фараз қилайлик, уларнинг 2-3 одами фойда қилди ёки зарар кўрди, бунинг давлатга нима даҳли бор?

Мен: Бу давлатлар ҳар мулкнинг молини ўзига сарф қиладилар ва фақат ўша ернинг тижоратидан фойдаланадилар. Масалан, бугун Ҳиндустон инглизларнинг кўлида, бироқ Ҳиндустон молларида бир пул ҳам инглиз хазинасига кирмайдир. Барчаси фақат Ҳиндустон ободлигига сарфланадир. Инглиз давлати фақат у ернинг тижоратидан фойдаланадир. Шунинг учун ҳам бу тижорат учун жони борича ҳаракат қиладир. Чунки, Ҳиндустонда Англия тижорати ўрнини агар Олмония эгалласа, унда Англия учун Ҳиндустоннинг бор-йўқлигининг фарқи қолмайдир.

Эмди озгина бўлса-да, бухороли тожирлар аҳволини тадқиқ қилайлик. Менимча, сизларнинг бугунги тижоратларингиз бизнинг Пайғамбаримиз амр қилган тарзда эмас, балки доимий равишда фойда келтирмайдиган ўзгача тижоратдир. Пайғамбаримиз бизга амр этган тижорат бугунги оврўпалиларнинг тижоратидир, чунки улар бундан манфаат кўриш учун фойдаланадилар. Бироқ савдогарларингизнинг аксарияти бугунгача фақат фойда кўриш учун эмас, балки ўзларининг нафсоний ҳаваслари туфайлигина бу иш билан шуғулланганлар. Масалан, Бухорода фалон бой олтмиш минг тери олади? Нега? Чунки бошқа бир бой ҳам шунчалик тери олган. Бу йил фалон бой тижорат учун Америкага борадир. Нега? Чунки кўнгли саёҳат тилабдир. Бу ишларни тижорат демайдилар. Уларнинг ана шу ўйунларни тижорат деб қабул қиладиган ҳар бир қавм, албатта, маҳв ва нобуд бўлиши муқаррардир.

Бу фикримни исботлаш учун бир баҳс юритсам: сиздан сўрасамки, Бухоро тожирлари аввал пахта савдоси билан шуғулланганлар. Эмди эса шугулланмай қўйдилар?

Тожир: Чунки пахта савдосидан кўб зарар кўрдилар.

Мен: Шу кунларда (яъни бухороли тожирлар пахта савдосидан қўл тортганларидан кейин) Бухородаги бегона савдогарлар ҳам пахта савдоси билан машғулмилар ёки улар ҳам бу ишдан қўл тортганларми?

Тожир: Шу кушарда Бухорога жуда кўб кишилар пахта сотиб олиш учун келадирлар ва кўб пул ишлайдирлар.

Мен: Ана шу бегоналар Бухоро савдогарлари каби зарар кўрадиларми ёки фойда олмақдаларми?

Тожир: Агар улар ҳам бизнинг тожирларимиздек зарар кўрганларида эди, пахта сотиб олишдан қўл тортар эдилар. Бироқ хозирча бу ишдан тўхтаганларича йўқ, аксинча, ҳар йили аввалгисидан кўра кўброк даромад олмақдалар. Айтиш мумкинки, зарар кўрмайдилар, балки фойда оляптилар.

Мен: Ажабо, Бухоро тожирлари бухороли бўла туриб, ўз шаҳарларининг паст-баландини бегоналардан яхшироқ билсалар ҳам, нега пахта савдосидан зарар кўрмақдалар? Бегоналар эса, бегоналигига қарамасдан Бухоронинг йўл-йўригини яхши билмай, қандай қилиб фойда кўряптилар?

Тожир: Бегоналар барча ускуналарини ўзлари курадилар, тузатадилар, биз бу жиҳатдан уларга муҳтожмиз ва шунинг учун ҳам бизнинг харажатимиз уларнинг харажатида кўброкдир.

Мен: Сизларнинг фалокатга ботишларингизнинг сабаби фақат бугина эмас. Яна бошқа йирик бир иллат ҳам бор. Ажнабийлар ўзаро иттифоқ ва бирликка эга. Сизлар эса пулларингизни ҳамиша ўзаро ички зиддиятларингиз йўлида сарф этасизлар. Молни сотиб олаётган пайтда, сизнинг фикр ўйингиз бухороли фалон бой усгидан ғалаба қилиш борасида бўладир. Ундан кўпроқ мол олиб, уни синдирсангиз бас. Шунинг учун жуда кўп ҳолларда бир-бирларингизга қасд қилиб, пахтани Масков нархидан тўрт барабар ошиқ олиб, ҳисобсиз зарар кўргансизлар. Тери сотиб олишда ҳам аҳвол шу. Бироқ ажнабийлар бу йўлни тутмайдирлар. Улар бозорга кириб савдо қилишдан аввал, тўпланишиб маслаҳат қилишадир. Кўрадиларки, пахтанинг нархи Масковда ўн беш сўм, улар бу ерда ўн сўмдан оширмасликка қарор қилишадир. Кейин бозорга кириб, ўз аҳдларида туриб

савдо қиладилар. Пахта нархи ўн сўму бир тангага тенг келиши биланоқ ҳаммалари ҳамёнларининг оғзини беркигадилар. Чорасиз қолган деҳқон яна бир танга тушиб, арзон сотадир.

Эмди сизнинг фикрингиз ва менинг карашларимни бир жойга жамласак, қуйидаги нағижа ҳосил бўлади:

1. Бегоналар ўзаро иттифок тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса нифок ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизларда эса йўқ.

3. Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиғанлар ва биладилар, сизлар эса билмайсизлар.

Шунинг учун ҳам улар фойда кўрадилар, сизлар - зарар. Шунинг учун пахта тижоратини бутунлай ва пилла тижоратини қисман сизлардан олғанлар ва, аминманки, агар ускунасилик ва илмсизлик, ўзаро нифоклар тугамаса, тери жиҳагини ҳам бой беришингиз шубҳасиздир. Бошқалар сизлардан тижоратингизни торғиб олмасликлари учун нима қилиш керак?

Энг аввало ўртангизда иттифок ва бирлик лозим. Дини мубыйнимиз¹³¹ ислом ҳам иттифок ва бирликни амр этган. Ох, агар уламоларимиз шундай бир муҳим илохий амрни бизга дурустроқ тушутирсалар эди ва биз ҳам унга амал қилсак эдик, бугунги кунда бунчалар кучли балоларга учрамас эдик.

Кейин сизларнинг ўз фабрикаларингиз бўлмоғи лозим. Шунинг тап олиб айтаманки, бугун Бухорода фабрика қуришга ҳам, тижорат қилишга ҳам сармояси етадиган киши йўқ. Агар ўнта бухоролик сармоядорнинг пули бир жойга тўпланса, тўртта фабрикага эга бўлиш мумкин ва бу сармоя эгалари муваффақият билан савдо ишини юрита оладилар. Улар оврўпалилар ширкатларининг афзаллигини яқинда кашф этиб, ўз миллатларини бу ширкатларни тузишга даъват этдилар. Бирок бизнинг Пайгамбаримиз бундан бир минг уч юз йил аввал амр этиб, деган эдиларки: «Ана салисуш-шарикайни малам йаҳин аҳадумуха

сахибаху фаиза хонаху ҳаражту мин байнаҳума», яъни «Оллоҳ таъоло дейдики, мен икки бир-бирига хиёнат қилмайдиган шерикларнинг учунчи ҳимоячисидирман, бас, вақтики, улар бир-бирига хиёнат қилсалар, мен у икки (шерик) орасидан чиқаман».

Учинчидан, сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз, чунки бегоналар тижорат илмидан хабардор, сиз эса бсхабар-сиз. Аллоҳ таъоло бу маънини Қуръони каримда хабар берган: «Ҳал йаставиллазина йаъламуна ва л-лазина ла йаъламун», яъни «Билмаганлар билганларга баробар бўлмайдир».

Яна бошқа бир масъала ҳам борки, буни ҳам арз этсам: тижоратдан мақсад – бойлик орттиришдир (яъни пул топиш). Аммо сарватин¹³² қўлга киригишнинг йўли фақатгина тижорат эмас. Бунинг жуда кўп йўллари бор бўлиб, тижорат шулардан биридир. Бошқа йўл: «ихрож саноати», яъни ер ости бойликларини чиқариб олиш ва «аъмол саноати», яъни ускуналар (фабрика ва зовудлар) яратишдир. Таассуфлар бўлсинки, сиз, бухороилар, бу икки жиҳатга мутлақо эътибор бермагансизлар, Бухорога тегишли ерларда тилла, мис, темир, тошқўмир, лампа мойи ва бошқа захиралар кўпдир. Сиз, бухороилар улардан баҳраманд бўлмаганликларингиздан кейин бу бойликлардан нима фойда? Яна қайтараман, йирик ширкатлар тузиб, нифок ва нонгтифокликни бир томонга йингиштириб, интилиш ва ҳаракатларингизга мунтазир қолган ва Худонинг неъматини бўлган ер ости бойликларидан баҳраманд бўлингиз. Аммо бу бойликлар, захиралардаги фабрика ва машиналар ёрдами билангина тўла ва озода ҳолда фойдаланиш лозим.

Шуни ҳам билингларки, агар сиз, бухороилар, Аллоҳнинг неъматини бўлган бу бойликлардан фойдаланмас экансиз, ҳаял ўтмай, бегоналар бу бойликларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бирлари устида ҳайратангиз машиналар ва фабрикаларни ўрнаштирадирлар. Дунё-дунё пул

ишлаб оладирлар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинадир. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, бегоналарнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар.

Бугунги кунда «аъмол саноати»нинг бир қисми, масалан, алача тўқиш ва бошқалар сизнинг мамлакатингизда мавжуд, бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам қўлингиздан кетиши муқаррар. Бу хусусларнинг тафсилтини юқорида арз қилган эдим. Уларни қайта ёзиш а ҳожаг кўрмадим.

Шу пайт оташ-араванинг чинқириги эшитилди, (кимдир) айтди:

– Когонга етиб келдик.

Ҳар ким ўз нарсаларини тугишга киришди. Мен ҳам ўз нарсаларимни боғладим. Вагон тўхтади, тушиб, файтунга ўгирдим ва аввал уйида тўхтаганим – дўстимникига қараб кетдим. У менинг қайтганимдан хурсанд бўлди. Уч кун Бухорода туриб, ўзимнинг муборак ватаним томон йўл олдим.

*Муроди мо насиҳат буд, сўфтим,
Ҳаволат бо ҳудо кардим – рафтим,*

(Муродимиз насиҳат эди – айтдик,
Худога ҳавола қилдик – кетдик.)

Т А М О М

ҚИЁМАТ

Ҳаёлий ҳикоя

Дўстимнинг оти Рўзикул бўлса ҳам, биз уни «Почамир» дер эдик. Нечундир, билмадим, бир киши кўкнори лчкач, «почамир» бўлиб қоладир!..

Бизнинг Почамир ўн беш кун касал ётди. Касалликнинг сабаби шул кўкнорсизлик эди. Ўн беш кун «оби ҳаёт» ичмай ётмоқ..., тушунингиз, қулайми? Почамирнинг ўлиб қолмагани ҳам анча ботирлик... Унинг ўрнида фил бўлганда ҳам ўлар эди.

Касаллик бошда Почамирни кўп кўрқитмаган эди. Тобут, сағана каби нарсалар эсига ҳам келмаган эди, фолчи Холбибининг кўчиригидан кейин, кўнгли ҳам озгина кўгарилди. Тезроқ соғайиб «майхона»га бормоқдан бошқа қайғуси қолмаган эди. Нима қилмоқ керак? Шул кўкнорсизлик ёмон. «Соғаймасанг кўкнор йўқ», деган фикр тангри буйругидан ҳам кучли.

Бўлурким, яна бир ой ётарсан, тангри кўрсатмасин, уч-тўрт ой ётмоқ ҳам бор! Кўкнорсиз қалай кун ўтқарасан? Яна бир дарди бор: шундай нашасиз ётгандан кейин, ўлим йўқми? Ҳай, аттанг-эй... Бир ўлиб қолсанг... У дунёда наша бормикин?!

Почамир ўйлаб-ўйлаб чарчади, яна иситма чиқарди. Қаттик иситманинг телба талвасалари орасида Почамирнинг куп-қурук лаблари орасидан шул сўз яна чиқиб қолди:

– У дунёда наша бормикин?!

Бора-бора касаллик кучайди. «у дунёда» наша топмоқ фикри Почамирнинг миясини чарчатди. Энг сўнг

шу қарорға келди: «У дунё»да «хур» деган кизлар, «ғилмон» деган бачалар бор экан-у, нега наша бўлмасин? Бизнинг Почамир мадраса чанги еган, «Шамсия»² мантиқига жуда ишонадир. Юқоридаги мантикий сўз унга жуда ёқиб кетди.

– Бор, бор, – деди, – қизлар, бачалар бор экан, нашаси бўлмасми! «У дунё»да наша ҳам бор. Бироқ бизга берарларми уни?! Унга боргунча кўб кўнуқлар, кўб бекатлардан ўтиш керак. Қил кўприк, гарози, Мункар-Накир.³ Буларнинг барисини кўрмоқ, ўткармоқ керак, ундан кейин – наша!

Шуларни ўйлар экан, Почамирнинг эсига бир ҳийла келди. Иситмаси бироз тушган эди, хотинини чакирди. Кўзлари ёшга тўлган экан, титроқ бир товуш билан шуни англатди:

– Хотин, энди Худога топширдик. Тирик киши ўлмайд қолмас, албатта. Менинг касалим ёмонга ўхшайдир. Бир иш бўлиб ўла қолсам, мана шул рафтадаги⁴ кўкнор халталаридан менга кафан тиктир. Бозордан сурф-мурф олиб юрма, англадингми? – деди.

Хотини айрилиқ хабаридан қайғуриб, бироз йиглаб кўйди. Энг сўнг Почамирнинг сўзини қабул этиб, уйдан чикди.

Кўчириқлар, дуолар буткул фойдасиз экан! Почамирнинг жонини қайтариш пари турсин, унга бироз кўкнор ҳам топиб бера олмадилар.

Почамир ўлиб қолган эди. Ювмоқ, исқот⁵, жаноза, ихлос ҳоқи⁶, йиртиш масалалари, билганингизча, кўрилди. Сағананинг оғзи ҳам беркитилди. Нима дейсизким, ўлганидан кейин ҳам тинчлик йўқ эмиш! Почамир энди бироз тинчгина ухламоқчи бўлган эди, гўрға икки малак кирди. Кўзлари жуда катта, бўйлари узун, бошларида иккитадан шохи бор, кўкраклари жунли. кўлларида йўғон қалтаклар!..

Битгаси қўлтиғидан кичкина бир шиша чиқарди. Уликка тўғри тутди. Уликка жон кирди. Почамир ирғиб

тургач, боши сағананинг тепасига такиллаб тегди, қайтиб йикилди. Бу қатла сскингина тургач, кўзи ҳалиги кўрқинчли малакларга тушди. Буларнинг Мункар-Накир бўлганларини бот англади. Тириклигида ўйлаб қўйган хийлани эскариб, Мункар-Накирдан сўз кутиб турди. Мункар-Накир афандилар бизнинг кўкнорини кўрқитгали калтақларини кўтариб:

– Тангринг кимдир? – деб сўрадилар.

Почамир кўркмади-да, шошмади-да, кўзларини уларнинг кўзига тикди:

– Ўзи нима гап, ака? – деди.

Малаклар бу кунгача ҳеч кимдан бундай қаршилик кўрмаган эдилар, шошиб қолдилар:

– Бизлар, Мункар-Накир бўламиз. Сенинг имонлими-имонсизми эканингни онгламоқ учун келдик, қани. жавоб бер! – дедилар.

Почамир: Сизларни ким юборди?

Малаклар: Тангри юборди, сўзни чўзма!

Почамир хўб қизиқ бир ишчи кўрган каби шошиб сўзлади:

– Тангри юборган Мункар-Накир бундан уч ой бурун келиб, мени сўроқ қилган эдилар-ку, сизлар яна нима деб келасиз?!

Мункар: Сен қачон ўлдини? – деб сўради.

Почамир: Уч ой бурун ўлганман.

Малаклар: Ёлғон айтма!

Почамир: Кафаними кўрмайсизми! Сарғайиб, чириб кетган, – деди. Уларга сўз бермаслик учун тез-тез гапириб берди: Биродарлар! Менинг қачон гўрга кирганим бирор дафтарга ёзилмаган, сизларга қасрдан, қачон юборилганингни билдирувчи бир маидаг⁷ берилмаган, ҳар соатда битташгиз келиб одамни роҳатсиз қиласиз. Охирагининг бугун ишлари шундай тартибсизми?!

Малаклар бундай қаршиликни кўргач, шошиб қолдилар. Нима қилишларини билмай турдилар. Қайтиб

кстмоқчи ҳам бўлдилар. Накир деган каттаси бирдан бакириб:

– Одам ўғли! Менга Тангридан ҳозир «илҳом»⁸ келди. Сен ёлғончисан. Бизларни алдамоқчи бўлибсан. Бизларни алдамоқ қулай, бироқ Тангрини алдаб бўлмас. Сен дунёда касал бўлиб ётганингда, хотинингга васият қилган эдинг: хотининг кўкнор халталарингни кураб, сенга кафан тикди. Кафанингдаги сариклиқ шундан экан. Тез бўл, жавоб бер! – деб калтакни кўтаргач, Почамир бурунги туришини бузмай сўзлади:

– Тўхтангиз, Накир афанди! – деди. – Тангри-ку менинг уйимда хотинимга айтган сўзларимни билар экан, кафанимнинг кўкнор халталаридан тикилганини билар экан, менинг қачон ўлиб, қачон кўмилганимни ҳам билар экан, менинг имонлими, имопсизими эканимни билмадим, сизларни нега юборадир?

Малаклар бу кучли сўроққа жавоб бера олмадилар. Бу эрка қулининг ҳолини айтмоқ ёки бир дастуруламал сўрамоқ учун Тангри ҳузурига қайтдилар. Неландир, билмадим, қайтиб-да келмадилар!..

Почамир тинчгина ухлади. Гўрда чаёндан, илондан, тамуғ алангасидан бир нарса-да кўрмади.

Қулоғига эришган бир Ҳамбомбуғ⁹ товушидан уйғонди. Яна Мункар-Накир афандилар келдиларми, деб бироз кўрқди. Кўзларини очиб қараса, ҳайҳот! Мункар-Накир у ёқда турсин. ўзининг устидаги сағанадан ҳам асар қолмаган. Бутун дунё теп-текис бўлиб қолган. Кенг бир чўлнинг ҳар томонида ўсган тиконли буталарни кўрганмисиз? Мана шунга ўхшаб, ердан одамлар ўсиб чиққан: янгигина гупрокдан бош кўтарган яп-яланғоч кишилар ҳайрон-ҳайрон, бир-бирларига қараб ўтирарлар! Худди шу паллада бояги Ҳамбомбуғ товуши агрофни титратди. Бу товуш Ҳамбомбуғ товуши эмас, жуда каттик товуш эди. Бироқ бизнинг Почамир уйқудан кўз очкан чоғида, уни эшитгани учун, Бухородаги Ҳамбомбуғ деб ўйлаган эди. Шунинг учун биз ҳам Ҳамбомбуғ дедик.

Ҳамбомбуғ товушини эшитгач, барча одамлар ердан турдилар. Ҳамма кип-яланғоч! Ўртуқлар-да деган нарса йўк. Худди ўрис хаммоми.

Бунча «кашфи аврат»¹⁰ Почамирни бироз уялтирди. Кўкнор халталаридан тикилган кафанни искарди, бироқ кафан тупрок бўлган, битган эди! Шошиб қолган, ҳар ёнга телбаларча югурган миллиард одамлар орасида бизнинг Почамир ҳам чошиб юрган эди. Бирдан қўлига бир нарса бердилар. Қаради: Никалай замонидаги паспорт дафтарчаларига ўхшаган бир дафтарча, ўкимок истади. Лекин шундай бир кунда дафтарчани ўқиб турмоқ бўлурми?

Дафтарчани бармоқлар орасида букуб ушлади.

Бир тўда малак полислари яланғоч одамларни бир томонга суриб, ҳайдаб келдилар. Почамир ҳам суркка қўшилиб юра берди-юра берди, кенг бир каппонга бориб тўхтадилар.

Каппоннинг тўрт ёғида хирмонлар: ёзук-ёзгу хирмонлари. Ўртада катта, жуда катта зоғомали¹¹ бир тарози, бошида узун бўйли, йирик гавдали, катта кўзли бир малак. Одамлар каппон теграсида тўплангач, ҳалиги тарозибон ўзининг йўғон товуши билан бакириб:

– А...й, одам ўғиллари! «Қиёмат қойим» бўлган. Бу мезон тарозисидир... Сизнинг амалларингизни шу билан тортиб кўрамиз. Эзгуси ортган киши учмоҳга киради, ёзуғи ортган киши тамуққа борадир, – деди.

Тарозибон афандининг бу бакириши ортиқча бир иш эди. Нсгаким, «қиёмат қойим», «мезон», «тарози», «амал тортмоқ» купу бўлганини бизнинг Почамир билан шундаги ҳамма кимсалар билар эдилар. Тарозибоннинг бакиришидан кимса қўркмади, хуркмади, сесканмади, ҳеч ким бир жавоб бермади. Ёлғиз бизнинг Почамир: «Хўб, онгладик, тез бўлинг, ишни битириш!» – деб гўнгиллаб қўйди. Тарозибон ишга киришди.

Ишнинг бориши шул йўлда эди.

Яланғоч кишилар тарози бошига ўнлаб, юзлаб (бестартиб тўпландилар: «Бу менинг дафтарим! Аввал мен!

Меникини ол! Мен колдим-ку» – деб кичкиришдилар. Тарозибон биттасининг дафтарини олиб, «Мулла Олим» деб отини ўқийдир. Мулла Олимни йиғиндан чиқариб, орқасига ўтқарадир. Шунда юмуш кутиб турган кампир малакларнинг беш-ўнтасига Мулла Олимнинг дафтарчасини берадир. Бу кампир малаклар билан ёзуқ-ёзғу хирмонларига бориб ўтирадирлар, гуруч ортгувчилардек, ёзуқ ва ҳам ёзғу хирмонларини бармоклари билан титадирлар, Мулла Олимнинг ёзғуларини ва ёзуқларини ажратиб оладирлар, тарозибон торгадир, биртасининг оғир келганини англагандан кейин, иккала зоғомани ҳам ерга бўшатадир. Иккинчи бир кишининг ёзуқ, ёзғуларини тортмоқ учун дафтарчасини олмоқчи бўладир. Яна жанжал, яна итариш, яна «мени ўтказ, уни колдир»лар!

– Почамир икки ярим йил кутди. Тарозига яқинлаша олмади. Тарози сари бир қадам отгач, йигирма қадам кейинга итарилар эди. Иш шундай колганда, янаги йилгача ҳам тарозига яқинлаша олмаслиги аниқ эди. Жонига теккан ёлғиз бизнинг Почамир эмас. Икки ярим йилдан бери навбат кутиб турган кишиларнинг ҳаммалари безор бўлган эдилар. Почамир халқ орасига фитна солмоқ, уларни бузмоқ режасини чизди. Ёнидагиларга гапира бошлади:

– Жоним, биродарим! Бу қандай тартибсизлик? Шунча одамнинг «камал»ини тортмоқ учун биттагина тарози нима бўлади? Ўн-ўн беш тарози йўқми экан? Шунча буюк ишни бошлар эканлар, бурунроқ тайёрлик кўрганда, бўлмасми эди? Буни қилмаганда ҳам, бир тартиб ўрнатиш керак эди.

Бир киши: Қандай тартиб?

Почамир: Сўнг замонда бизнинг Туркистонда бир тартиб чиккан эди.¹² Кўб кишига озиқ бермоқ учун очилган дўконлар бор эди, шунда тўшланган кишиларга тартиб билан озиқ бермоқ учун куйрук ясар эдилар, яъни келган кишиларни бир-бирининг кетига қўяр эдилар. Бунинг оти «очирад».

Дунёда «очират»ни кўрганлардан шунда Почамирдан бошқа яна тўрт-беш киши бор экан. Почамирнинг оғзидан «очират» сўзи чиққач, ҳаммалари:

– Ҳа!.. Очират... Очират яхшидир... Очират истаймиз, – дея бошладилар.

Бошқалар ҳам шуларга эргашдилар:

– Очират яхши экан; шунга истаймиз, шу бўлсин, шу келсин! – деб кичқиришдилар.

Малаклар ҳар томондан югуришиб келдилар. Одамлардан нима истаганларини сўрадилар. Ҳаммалари бирдан:

– Очират истаймиз, шу келсин! – дедилар.

Малаклар «очират» сўзини эндигина эшитар эдилар, маъносини англай олмадилар.

Бу қандай сўз? – деб шошиб қолдилар.

Почамир чаққонлик қилди, илгарига ўтди, кишиларни бир-бири орқасига қўйди:

– Мана, «очират» деб шунга дерлар, – деди.

Малаклар «очират»ни англагач, одамларни қатор қила бошладилар. Почамир ўзи учун қатор бошида ўрин ола билди. Тарозибон Почамирнинг дафтарчасини олди. Эзгу ёзуқларини торгди. Дафтарчага бир хат ёзиб, қўл қўйиб ўзига қайтарди.

Почамир қатордан чиқди. Қисмат чўлида хайрон-хайрон юра берди. Қасрга борганини билмас эди. Бир тўда кишига учради.

– Қасққа борасиз? – деб сўради.

– Лабиховуз борамиз, – дедилар.

Бу Лабиховузнинг «Инна аъттайна»даги «Кавсар ҳовуз»¹⁵ эканини Почамир бот онглади. Ўзи ҳам сувсаган эди. Бир ютум сув ичгуси келди. Шунларга кўшилди. Юрди-юрди, узоқда кенг бир ҳовузда тиник сувнинг лопиллаб тургани кўринди. Ҳаммалари бирдан илгари югурдилар. Бироздан кейин ҳовуз бўйига эришдилар.

Почамир чиқарган «очират» бу ерда кўпдан онглашилган экан. Бундаги одамлар ҳовузнинг тўрт пучмоғи-

да куйрук бўлиб, «очираг» кутиб турарди. Почамир кискарок бир каторга қушилди. Бир йил, бир ой кутгандан кейин навбат тегди, бир тос сув ичиб, катордан чиқди. Олти ой яна чўлнинг у ён-бу ёнига бориб юрди. Жуда ҳам қисилиб қолган эди. Бирдан караса, катга таёкли малаклар кишиларни суриб бораётирлар. Бу ҳам шуларга қўшилиб юра берди. «Қил кўприк»ка олиб бордилар.

Почамир ҳар ёнга эс қўйиб қаради. Кенг, жуда ҳам кенг бир чуқур: чуқур оловга тўлган, алаңгаси чиқиб ҳар томонни қизартирадир. Чуқурнинг устида қил кўприк; қилдан илгичка бўлса ҳам ўзи қил эмас, негаким, шунча алаңада ёнмай турадир. Кўприк кўб узун бўлгани учун нари ёғи кўринмас эди, бери ёғида эса кўп кишилар, кўб қўйлар ҳамда кўб малаклар аралашиб, бақиритиб, югуришиб юрарлар. Бир неча киши қўйларга миниб қил кўприкдан ўтиб бормоқда.¹⁴ Нечаси қўй устидан, нечаси қўй билан бирга чуқурга юмалаб кетмоқда, бу ёнда малаклар яна кишиларни қўйларга зўрлаб миндириб, қил кўприкка юргүзмоқда.

Бу ҳол Почамирни жуда кўрқитди. Нима қилишини билмади. Четрокка бориб, яшириниб турмоқни ўйлади, чуқурдан секингина узоклашиб, эл орасидан чиқмоқчи бўлди. Бирдан кучли бир қўл елкасидан тутди:

– Рўзиқул, юр! Гал сенки, деди.

Почамир титради, караса, кўркинчли бир малак!

– Нима дейсиз менга?! – деди Почамир.

– Юр. қил кўприкдан ўтасан!

– Мен ўтмасам, шунда қолсам-чи?!

– Бўлмайдир!

– Майли, ундай бўлса, қўйингиз, бир югум сув ичиб келай.

– Бўлмайдир, – деб итариб юборди. Почамир йиқилагура кўприк сари юрди, кўприк бошига келди. Икки малак гезлик билан бир қора қўйни илгари сурдилар:

– Шунга миниб ўт! – дедилар.

Почамир бу ориқ кўйни таниди, 1335 йилда¹⁵ қурбон қилган эди. Кўйни тутган малакка қараб:

— Ака, ўзи нима гап? Сизнинг бир каттангиз йўқми? деди.

Узун бўйли катта бир малак:

— Нима дейсан? Мана мен катталари, — деди.

Почамир: Булар шу кўйга мени миндирмок истайлар.

Малак: Нега минмайсан?

Почамир: Миниб нима қилай?

Малак: Шунга миңасан, шул қил кўприкдан ўтасан.

Почамирнинг жуда аччиғи келди:

— А! — деди у, — ман шуни 1335 йилда қурбон қилганман.

Шуни бозордан уйимга келтиргунча уч киши саккиз соат тиришган эдик. Ҳаммамизнинг жонимиз чиқаёзган эди. Бу сабил жуда чарс. Катта, тўтри йўлларда юрмас эди. Бу қил кўприк узра ҳеч юра олмайди. Мени ҳам йиқитадир, ўзи ҳам кетадир.

Малак: Менга нима? Ўзинг қурбон қилган кўй-да. Ҳар ким ўзи қурбон қилган кўйига миниб ўтадир.

Почамир: Мен дунёда тўрт-беш кўй қурбон қилган эдим. Кўб яхшилари бор эди. 1332 йилда бир оқ кўй сўйган эдим¹⁶. Жуда яхши эди. Шуни келтирсангиз бўлмасми?!

Малак: Йўқ, бўлмайди!

Почамир: Нечун?!

Малак: Чунки Тангримизга ҳамма кўйларингдан шул кўй қабул бўлган.

Почамир: Нега бу қабул бўлган? Ул кўйлар яхши эдилар-ку.

Малак: Кўйнинг яхши-ёмонлигида Тангрининг иши йўқдир. Сен бу кўйнинг пулини тўғрилиқ билан топгансан. Ул кўйларингни ҳаром пулдан олгансан.

Почамир: Эй, ука! Сиз бизнинг дунёмизни кўрмаган экансиз. Унда тўғрилиқ билан бир кўй пули топмок мумкин эмас. Мен шу сабилни ҳам ҳаром пулдан олган эдим.

Малак: Гапни кўб чўзма, шунга миңа бер!

Почамир: Нима дейсан сан, гапни тинглайсанми, йўкми? Ҳар ким ўз кўйини минса, менинг беш кўйим бор, шуларни келтир, битта яхшисига миниб ўтаман. Яхши кўйларимни ўзингиз учун сақлаб, ёмонини берасизми?

Малак бироз юмшади, секинлаб гапирди:

– Сен шунга мина бер! Таггри бағишласа, шу билан ҳам ўтасан, – деди.

Почамир: Тўхтанг, ўрток!¹⁷ – деди, – шу ичингиз жуда бемаъни бир иш. Шунча кишиларни чарчатиб, тарозида торгдингиз, қўлларимизга биттадан паспорт ҳам бердингиз, бизнинг яхши-ёмонлигимизни худди сағанадан буён сўраб-сўраб англаб олдингиз, энди янадан шунча бечорани кўйга миндириб, кил устида ўйнатмоқнинг жуда мазаси йўк. Паспортларимизга қарангиз, бунда каппон мудирининг ҳам кўли бор. Яхши-ёмонларимизни шундан билиб олингиз, ёмонларимизни тўплангиз, оёқларидан кўтариб тамуққа таплангиз, яхшиларимизни бошка тузукрок бир йўлдан учмоҳга киргизинг кўйинг! Сиз ҳам халос, биз ҳам халос!..

Уни қилмас экансиз, менинг шул беш кўйимни келтирингиз! Мен битта яхшисини олиб минаман, қолгани яна сизники!

Малаклар кўрдиларким, бўлмайдир, бу кишини сўз билан енгмоқ қулай эмас. Биттаси бориб, катта оқ бир кўй келтирди. Почамирга қараб:

– Мана бу қалай? – деди.

Почамир кўйни таниди:

– Мана бу ҳам ўз кўйимдир, бу жуда яхшидир, – деди. Кўйга бот минди, «бисмиллоҳ» деб кил узра юргизди. Кўй ҳам жуда уста бўлиб қолган экан, кил кўприк устида йўрғалаб бора берди. Почамир кўзларини юмган эди. Кўзини очганда, боши айланиб, кўй устидан йиқилиб кетмоғи аниқ эди!..

Кўкнор халталарини, Мункар-Накирни, каппонда «очират» жанжалларини ҳар бирини йигирма йўла эсига келтирди, меҳнагларига куяр эди. Шунча меҳнат қилиб,

Мункар-Накирдан, каппондан, қора қўйдан қутилгандан кейин. қил устида қолганлигини, бу ерда ҳеч бир турли ҳийланинг ишга ярамаганлигини кўрар эди.

– Хой атгани; ҳой!.. Энг сўнг ишим шул қўйга қолди. Шунинг биргина оёғи қилдан тойиб кетса, иш тамом! – деди. – Ҳай, жонивор, ўзинг бир иш қиласан-да, – деб ўзини овутар эди.

Қўйнинг бунча тез йўрғалаганидан шошди. Қўй ўзининг оқ қўйи эди, ювошгина бу қўйнинг қил устида бунча ўйшоқлаб бормоғини ҳеч ўйламаган эди.

Дунёда бир куни кичкина бир ариқнинг кичкина бир кўпригидан ўтганда, шул қўйнинг кўб ҳурқанинида эс-лади.

– Хўп яхши ўргатган эканлар-да, бечоралар. – деб қўйди

Почамирнинг эси жойида эди. Ҳар нарсани сабаблари билан, фойдалари билан англаб турар эди. Шундай бўлса ҳам, бир нарсани ҳеч англай олмас эди: бир кишини жаннатга киргизмоқ учун бунча «ташвиш» бермоқнинг сабаби нима? «Ҳар нарсани билгувчи Тангри менинг имонли эканлигимни билмай қолмагандир. Буни билгандан кейин, яна бўш-бўшига мени Мункар-Накир билан кўрқитмоқ, каппонларда саргардон этмоқ, қўйга миндириб қил устида ўйнатмоқ нима учун экан?!» Шунинг англамай қолганига қизир эди, қанча юрганини билгани йўқ, бирдан қўйнинг тўхтаганини сизди:

– Э, вой!.. – деди, – бу киши йўлнинг худди ўртасида чарчаб қолган эсалар, Худо урди.

Почамир кўб кўрқди. Кўрқидан кўзини ҳам очолмай қолди. Юрмоқда, қайтмоқда, тушмоқда мумкин эмас эди. Беш-ўн дақиқа шундайгина қолди. Нима қилишини билмай турган чоғида: «Бу нима учун индамай турадир?» – деган бир товуш эшитди. Кўзини очди. Ўзини кенг бир кўкаламзорда кўрди. Ҳар ким қўйдан гушиб, илгари қараб чопмоқда эди. Узокроқда ранг-баранг ҳовлиларнинг юқори бўлмалари кўринар эди. Бу ер учмоқ эди. Почамир

кўйдан кўнди, илгари қараб югурди, бироз боргач, кагга бир шаҳарга кирди, шаҳар эмас – боғ, боғ эмас – шаҳар эди.

Гуллар, оғочлар, қушлар, саройлар... Оғочларнинг ганаси олтин билан қумушдан, япроғи зумрал тошдан, уйларнинг ҳар бири бир бўлак ёқутдан: оғочлар орасидан, деворлар тагидан кичкина ариқчалар оқиб турадир. Почамир бир ярим йилгача бу шаҳарнинг ҳар ёғида кўчадан-кўчага, қопқадан-қопқага¹⁸ юрди, энг сўнг ёқутдан солинган кичкина бир уйга дуч келди. Қопқасининг устига қаради: «Улуғ Тагри бу уйни ўзининг қули Рўзиқул Отабой ўғлига бағишлаган», – деган бир ёзувни ўқиди.

– Мана, шу бизники жан энди, – деб тўхтади. Ичкаридан жуда чиройли қизлар ва бачалар югуриб чиқдилар. «Марҳамат, тақсир, марҳамат!» – деб, Почамирнинг елкасига ёпишдилар, бошини силадилар, қошини ўшдилар, соқолини сийпадилар. Почамир буларнинг ҳуру гилмонлар¹⁹ эканини англади. Ҳур-гилмонлар орасида буюк бир лабдаба билан юриб ичкарига кирди. Катта бир уйнинг тўрига катта бир тахт қўйилган экан. Почамир тахтга чиқиб ўтирди. Қаршисида кўп қизлар, ўғлонлар қўл қовуштириб турдилар.

– Сиз ҳаммангиз менга қарайсизми?

– Ҳа, тақсир, ҳаммамиз сизники!

– Баччагарлар! Ҳаммангиз меники экансиз-у, беш-ўн-тангиз мени қарши олмақ учун қил кўприккача чиққанда, ўларми эдингиз? Эсингиз йўқми, шунча хизматчиси бўлган киши ўз уйини ахтармоқ учун бир ярим йил кўчаларда юрсин. Ишми бу?

Почамир жуда чарчаган, оёқлари оғрир эди. Бироз ухламоқ истади. Бошини ёстикқа қўйди, кўзлариши юмди...

Қанча ухлагани белгили эмас. Кўзларини очгач, жуда оч қолганини сизди. Нонлар, холвалар, қаймоқлар, ковормалар ҳаммаси ҳозир бўлди. Буларнинг биттасини ҳам ҳалиги хизматчилар келтирмадилар. Улар ўзлари

уча-уча келиб, Почамир снига кўндилар. Почамир еб тўйгандан кейин, томоқлар⁰, нонлар яна уча-уча кетдилар.

Почамир окшомгача яна икки йўла томоқ еди, окшом бўлгач ухлади. Эртаси яна шундай. Кундузлари уч йўла томоқ, кечалари айш-ишрат...

Этти кун шундай яшади, бундан сўнг кўкнори Почамир жуда ишдан чиқди. Бундай яшашдан жуда безиди. Ўзига бир иш ахтармоқ истади. Ёнидаги киз, ўғлонларнинг иккитасини олди:

Юринг, мени томоша эттиринг! – деб ташкарига чиқди. Боғчанинг ҳар ёғини кўрди. Оғочларнинг тагида тўрт кичкина арикча снма-ён оқиб турар эди. Почамир эгилиб каради: арикчаларнинг биттасидан оппоқ сут, биттасидан тиниқ сув, биттасидан бол, биттасидан чоғир оқмоқда эди. Почамир чоғирни кўриб шод бўлди:

– Мана шул майдан кўброқ олиб борайлик – деди.

Ёнидаги қиз:

– Хўп, оламиз, -- деди.

Почамир: Шу кеча бироз маст бўлайлик.

– Таксир! Бу май маст қилмайдир-ку!

– Бузилганми?

– Йўқ, бузилган эмас, маст ҳам қилмайдир.

Почамир: Май бўлса, маст қиладир, маст қилмаса, май бўлмайдир.

Бир ўғлон: Таксир! Бу охираг майи²¹ бошқача экан. Биз ҳам шунча ичамиз, маст бўлганимиз йўқ.

Почамир товуш чиқармайин юра берди. Ҳалиги бола сўради:

– Таксир! Майдан олайликми?

Почамир: Йўқот, нима қиласан уни? Маст қилмайтурган майни ким ичадир?

Почамир уйга бормоқ учун, оркасига кайтди. Димоғи куйган эди. Яна шул уйга бориб ишсиз ўтирмоқ унга малол келар эди. Ўзига бир иш топмоқни ўйлаб юрар эди. У ён-бу ёнга карагиси ҳам келмас эди. Тўрт олим нарироқда кўзига бир бута кўкнор кўринди. Шодлигидан сеска-

ниб кўйди. Бирдан шунга қараб югурди. Оёғи остидаги чуқурни кўрмаган экан, оёғи чуқурга тўйиб кетди.

– Воҳ! – деб йиқилди.

Ўзининг «воҳ» деганига уйғониб кетиб кўзини очса, хотини ёстиғи бошида ўтириб, Почамирнинг терларини аргади.

Хотини: Устингизни очмангиз, терлагансиз. Тушингизда биров кўркдингизми? – деди.

Почамир кўрганларининг тушда эканини билгач, теран бир сўлуш олди.

– Уф, сўрама, хотин. Кўб балоларга учрадим. Яхшиким, гуш экан. – деди.

Хотини: Иситманинг шундай тушлари бор, уйғондингиз – битди! – деб Почамирга бир пиёла чой берди.

БЎХТОН

(Ҳикоя)

Нима килардинг шуни сўқуб?! Шу кунларда уйимизда тинч ўтурғонимиз катта давлат эмасми?..

...Ииртик қозоқи кийгиз тўшалган эски бир уйда, коп-қора бир дастурхоннинг икки томонида Ҳасан билан хотуни чой ичиб ўтурғон эдилар. Уйнинг бир томонида Ҳасаннинг тўрт яшар ўғулчаси кирли кўрпача устида жуда каттиқ ухлагани ҳолда, бир оёғининг бармоқларини ўйнатмоқда эди. Боланинг ёнида тикиш тикиб, ора-сира унинг юзига қўнган чибиқларни қўли билан елпиб, қувиб турган Кумуш кампир, Ҳасаннинг онаси, боланинг уйқуда бармоқ ўйнатиб турганини она-отасига кўрсатиб, кулмакда эди.

Ҳеч кутилмаган чоқда Рустамнинг ҳалигача гапириб уйга кириши ҳаммаларини шоширди.

– Нима бўлибдир, болам, яна нима бало?!

– Кимни сўқубман, Рустам? Ўзи пима гап?

– Мирзо Йўлдошни-чи?

– Ийй!

– Ийй деганинг нимаси? Кеча мачитдан чиқар экан, сўккан экансан!

– Худо ҳаққи, мен бир ҳафтадан бери уни кўрганим йўқ!

– Эшон козидан мулозим келгирган. Ҳаммалари мачит олдида йиғилишдилар. Мени сенга юбордилар.

Эшон ҳозидан мулозим келганин эшитиб, Кумуш кампирнинг игнаси қўлидан тушиб кетди.

– Вой, ўла қолай, келинжон, бу нима бато эди яна!

– Шу кун эрталабдан буён кўзим учуб турадир. Кечаси ёмон туш кўрдим.

Опаси билан хотупининг кўрқиб кетганини кўрган Ҳасан тарқалган фикрни йиғиб, уларни овунтиришга киришди.

– Нега кўрқасизлар? Мен Мирзо Йўлдош деганларини бир ҳафтадан бери кўрмадим, қандай қилиб сўкаман уни?! Қани, бориб кўрай-чи, балким бошка кишидир. Рустам англамагандир.

Шуни деб жойидан турган Ҳасан кўк фўтасини бошига қўйди-да, хотунларнинг шошқин бир кўркуви остида Рустам билан уйдан чиқиб кетди.

II

К. кишлоғида, янгигина солинган мачитнинг қарши-сида, янги бир ҳовли бор. Бу ҳовли ўзининг янгилиги, кенглиги, юксак деворлари, нақшли уйлари билан шул кишлоқдагина эмас, бутун бир теграсидаги кишлоқларда ўзининг биринчилигини эълон қилиб турадир.

Имом, сўфи, оқсоқол, амин, арбоб каби кишлоқ муфтихўрлари ҳар вақт мачит билан шу ҳовли орасида қатнаб турадилар.

Онда тангри бор, мунда палов...

Ишонмасангиз, мана шу катта қонқалдан ичкарига кингиз! Сақловдан ўнг томонга бурулингиз. Ҳовлининг ўртасидаги якка миҳга боғланган кўк отга яқинлашмай ўтингиз, ердан уч босқич кўтарилган супага чиқинг-да, мана у катта меҳмонхонанинг даҳлизига кириб, уйга қаранг. Уй эгаси (...)бой, имом, сўфи, Саид оқсоқол, арбоб Мубин, Мирзо Йўлдош, Қурбон аттор деган кишиларнинг катта бир тобок палов теграсида чўқуб, буқулиб ўгирганларин кўрасиз. Уйга кирманг, гапларини эшитмакчимисиз? Шу даҳлизда тура қолинг. Мана у, узун соқолли Ҳожи Қурбон аттор, қўли тобокда, йиғиб

кўтаргани паловни оғзига солиб, бир-икки чайпаб, ёгли бармоқларини яловидан кейин қолган гапни айта берадир, эшигарсиз.

– Жувон ўлгурга қанча гапирсам, сўзга кирмади...

– Қўйинг, сизам шуғчаллик ишни бажаролмагандан кейин...

Бойнинг бундай силтаб юбориши ҳожининг бўғзига тикилган каби бўлди. Кўтарган ошини ея олмай турганга ўхшаб қолди. Ҳожининг бу холини кўргач, арбоб Мубин орага кирди:

– Нима дейдир, ахир! – деди.

– «Мен ўзим ёлғиз бўлсам-ку, майли, менга ер ҳам, уй ҳам керак бўлмайдир. Бироқ менга қараб турган онам, хотуним, ўғулчам бор. Уларни бокмоқ керак. Еримни сотсам, пули ул-булга кетадир. Сўнгра бола-чақани боқиш қийинлашиб қоладир. Сотмоқчи бўлганда-да бу пулларга сотмайман!», – деди.

– Бўлмаса, нархини бироз орттирайлик, бой ака.

Арбобнинг бу сўзи бойга ёқмади. Бирдан кизиди. Бўшалиб қолган тобокни нарироқ итариб:

– Ў... бола, кўтар буларни! – деб кичқирди.

Қўлларини тез-тез артиб, сочиқни бошқаларга отиб юборгандан кейин кизгин гапира берди.

– Нимасини орттирай яна? Олти таноб ерга саккиз юз танга берсам, озми?!

– Бой ака, ери минг беш юзга арзийдир.

– Нимаси арзийдир, нимаси?

– Арзиганда-ку арзийдир-да, аммо бизнинг бойдан бошқа киши олмайдир. (...) туманидан (...) бой мана у Шарифнинг ерларини олмоқчи бўлуб келганда, «Буни бизнинг бой оладир», деганимда, «Ҳай-хай, у киши олмоқчи бўлсалар, биз ололмаймиз», – деб ташлаб кетган эди. Бу ҳам шундай дейди.

Оқсоқолнинг бу сўзи бойга ёқиб қолди, кулиб, хазилкашликка киришди.

– Уйинг куйсун, тузларим кўр қилсун сени... Шунуки биласан, нега бир йўлини тошиб, шу ерларни менга олиб бермайсан?

– Мунча шошиб нима қиласиз? Букун бўлмаса, эрта, барибир шу ер сизники-ку!

– Йўқ, менда бир одат бор. Нарсаи оламан, дегандан кейин шуни олиб, ўзимники қилмаганча тинчимайман.

Паловни ҳалигача маза қилиб еб, жим ўтирган мулла имомнинг эсига бир гап келди. Илҳом олган авлиёлар каби бир-икки йўталиб, бошини кўтарди. Бармоқлари билан соқолини тараб, сўзга киришди:

– Тузук. Ҳаммамиз бойнинг тузини еймиз. Тузни ҳалол қилиб емакни шариат буюрадир. Бойга бир-икки таноб ер керак экан, шуни олиб беринчимиз лозим.

– Ўргулай, пийрим, бир йўл кўрсатинг, қандай қилайлик?

Саид оқсоқолнинг бу ҳазилкашлигига қарши имом жиддийлашди.

– Қандай қилардингиз? Йўл йўқ эмас, бор!

– Қани, айтинг-чи?

– Бир киши эшон қошига бориб, Ҳасанга даъво қилладур. Ҳаммамиз бир оғиздан гуноҳни Ҳасанга юклаб, жанжални битирамиз. Жанжал чиқимлари Ҳасанга юкланадир. Унинг пули йўқ. Ерни сотишга мажбур бўладир.

Ҳазилкаш Саид оқсоқол қулиб юборди.

– Ўргулай, пийрим, мана шундай шариатни тошиб беринг. Биз ишламасак, қозуққа боғланг бизни!

Домулланинг сўзлари арбоб Мубинга скиб қолди.

– Ҳазилкашликни кўя қолинг. Домулланинг сўзлари тўғри, шундай қилиш керак.

Ҳожи Қурбон ҳам бу хизматдан қуруқ қолмоқни истамай, аралашди:

– Албатта, катталарнинг насиҳатини тингламаган киши тортсун. Ахир, менга қаранг, менинг шу қўлларим ҳожар ул-асводга теккан. Соқолим Каъба эшикига неча

лафъа сурулган Менинг ҳам сўзимни қайиргандан кейин у йигит барака топарми?!

– Ҳай, бу ишни ким қиладир эмди?

Бойнинг бу сўроғига ҳар ким «мен» деб жавоб бермокчи эди, бироқ ишга мулла имом аралашди:

– Қиласизми, Мирзо?!

– Буторсангиз қила бераман. Кўркаманму?!

– Боракалло, Мирзо! Сиз менинг эски мирзам бўлганингиз учун эшон қози ҳам яхши ҳурмат қиладир. Қачон жўнайсиз?

– Шу кун жўнай бераман.

– Ҳай, мана у турк югани, миниб боринг. Туринг, кани!

– Хўб, кани бир фотиҳа беринг, тақсир!

Домулла қўлларини кўтарди.

– Омийн, оллоҳу акбар, оқ йўл берсун!

III

– Бир ҳафтадан бери шу кишини кўрганим йўқ. Қандай қилиб урушар эканман?!

Қозининг одами Ҳасанга жавоб берди:

Биз сенинг сўзингга ишонмаймиз. Урган бўлганда ҳам мункир бўласан, албагта.

– Ҳай, менга ишонманг. Мен шу кишини урган-сўккан бўлсам, бирон киши кўргандур, ахир! Айтинг, оқсоқол почча, кўрган киши борми?

– ...

– Худо ҳаққи, тўғрисиини айтинг. Мен нечун бу кишини уриб сўкар эканман? Орамизда ҳеч душманлик йўқ-ку!

Имом йўталиб қолди.

– Душманам йўқ, дема, ўғлим! Бир кун Мирзо Йўлдош менга келиб, сендан норозилик қилган. «Менга хўмрайиб қарайдир, гап отадир. Сиз шунга насихат беринг, шундай қилмасун», – деган эди. Мен сенга гапира олмай қолдим.

Ҳасан бирлашган ҳужумга қарши шошиб қолди. Нима қиларини билмади. Унинг энг сўнгги умиди арбоб Мубинда эди.

– Арбоб амак, сиз айтинг, бу нима гап?!

– Нимани айтмай, сен одамлар билан урушиб, сўқиша турган эмассанми? Сенинг устиндан катталик қилиб бўладирми?

– Мирзо акани сўқуб урганга сиз ҳам ишонасизми?

– Қайдан билай? Урган бўлсанг, ургансан-да!

Бечора Ҳасан бундан ҳам умидсизланди. Ҳожи Қурбон аттордан ёрдам сўрай, деб қаради. Унинг «мана, сўзимни тингламадинг, ерингни сотмадинг, энди жазонгни торта бер!» деган оловли кўзлари билан қараб турганини кўргач, қайтиб ерга тикилди. Ҳожининг бу қарашидан бир нарса англаган каби бўллуб бой қичкириб юборди.

– Тақсир эшон мулозим, бу нима гап? Менинг Мирзомни уриб, сўқадир. Яна менга гуҳмат қиладир. Мен буна чидолмайман. Буни эшон қозига олиб боринг. Айтинг, жазосини бермасалар, мен бу қишлоқда туролмайман! Уй-ерларимни қозининг ўзлари олсунлар!! Мен бошқа ёққа кўчиб кетаман!!!

Бойнинг бу узил-кесил сўзидан кейин гуноҳқорни қозига олиб боришдан бошқа чора қолмаган эди. Мулозим жойидан ирғиб турди.

– Туринг, арбоб, оксокол, отларингизга мининг! Тур, тентак, аҳмоқ! Қозихонага борамиз! – дея белбоғига тикилган қамчисини тортиб олиб, қичқирди:

– Ў... бола! Отни келтур!

Ҳаммалари жойларидан турдилар. Ҳасан жуда шошиб қолган эди. Шу чоғда арбоб Мубин ишга қотишди:

– Ҳой, тўхтаглар! Шу бечорани эшон қозига элтиб, неча кун қаматиб нима қиламиз? Қўйинг, амирни дуо қилиб ётсин!

– Одам урганни қўядурларми?!

– Урган бўлса, ургандир. Энди гавба қилсун. Мирзодан розилик тиласун. Бундан сўнг бундақа ишларни қилмасун. Сизга хизматона, эшон қозимизга бироз харажат пули олиб берайлик-да, ишни битирайлик. Ўтуринглар, кани!

– Қўйинг, арбоб. мундақа қилманг. Бир дафъа эшон қозига бормоқ керак.

– Ҳаммамиз сизни тутиб урсак, бизни эшон қозига элитасизми?.. Ўтуринг, эшон мулозим, бир дафъа ўтуринг.

– Қўйинг энди, кетайлик.

– Ўтуринг; кетамиз. Бироз ўтуриб кетганда гуноҳкор бўлмаймиз-ку!

Мулозим билан бирга ҳаммалари ўтурдилар.

– Мана, ўтурдик, нима дейсиз?

– Менинг айтганим шу: икковларини ошно килиб, жанжални битирайлик.

Мулозим ишни бойга қўйди. Ҳаммалари бойга ёлбордилар. Бой ҳам рози бўлди. Мирзо Йўлдош билан Ҳасанни кучоклаштириб, ўништирдилар. Ҳасан қилмаган гуноҳидан афу сўради. Мирзо Йўлдош афу қилди. «Жанжал соб бўлди».

– Ҳасан, чиқар энди харажатни!

– Менинг бир пулим йўқ-ку, оксоқол. Ҳой, Мирзо акам ўз пайларини берсунлар, мен ҳам иш килиб пул топарман.

– Нима, Мирзо аканг ҳам берсунларми?! Нимага берадир у киши?! Сендан сўкиш эшитиб, калтак еб, яна пул берадурми?! Сени элтиб, каматмаганига шукур қилмайсанми?!

– Мен ҳаммасини қайдан бераман? Қани менда пул?!

Бундай вақтларда йиқилганни тепмак кераклигини билган Ҳожи Қурбоннинг жим тургиси келмади.

– Буни уруш чоғида ўйлаш керак, ўғлим! – деб қўйди.

– Мен урушган эмасман, бу менга бўхтон!

– Сўзни узатма, харажат пулини берасанми ё эшон мулозим билан борасанми?

Оксоколнинг бу узил-кесил сўзини эшитган Ҳасан ўзининг чорасизлигини аглади.

– Ҳой, берай... пул кани?..

– Бўлмаса биртангиз қарзга тоғиб беринг!

Сенга ким қарз берадир? Ниманг бор сепинг?!

– Экилган олти таноб ерим бор. Ҳаммангиз биласиз-ку!

– Еринг бўлса, сота қол!

– Ерларимни сотмайман. Ҳосилларимни тўшлаганча фойдага пул кўтараман.

– Ундақасига ҳеч ким пул бермайдир. Бу кун эшон мулозим билан бориб, камалиб ёт. Ерингдаги ҳосиллар етишгач, ўзимиз сотиб, пул килиб, сенга юборамиз. Сўнгра харажатни бериб қутуласан.

Арбоб Мубиннинг бу сўнг сўзи Ҳасанга олов каби теғди. Арбоб тўғри айтган эди. Қанча камалиб ётса ҳам, харажат беришдан қутула олмас эди. Кўпрак камалганнинг харажати кўпрак қомонқон бўлур эди.

Арбоб сўзлари таъсири остида буларни ўйлаб олган Ҳасан:

– Ҳай, бўлмаса бир танобини сотай, – деб қўйди.

– Бир таноб ерни ҳеч ким олмайдир. Сотсанг, ҳаммасини сот, сотмасанг, сақлаб қол!

Арбобнинг бу инсофсиз сўзи Ҳасаннинг мазасини қочирди, қони қайнаб кетди:

– Мен биламан. Сизлар менинг еримни олмоқ учун бу бўҳтонни қилдинглар. Мен ҳибсдан қўрқиб, еримни сотиб, уйдагиларимни оч қолдирмайман. Юринг, зиндонгами, гўргами, каерга десангиз бораман! Ўлганча ётаманда, сотмайман!! Тиласангиз, мени ўлдиринг!!!

Боласининг ташқарида узок қолганига чидамай, жанжалнинг нима эканини агламоқ учун чиққан Қумуш кампир Ҳасаннинг бу сўзларини эшитгач, қичқирди:

– Сен камалиб ётар экансан, биз тош-тупрок еяйлик. Бизнинг очлигимизни ўйлама, болам! Сот ерингни, ўзингни кутқар! Шуларнинг кўзлари ердан тўймагунча биз туролмаймиз! Бўхтон қилганлар бўхтонга учрасунлар. Эшон мулозим, болам кетмайдир! Харажат учун ерини сотинг-да, олинг!! Биз очликдан ўлсак-да, унинг камалишига рози бўлмаймиз!!! – деди.

Боласига ёпишиб, уйи томон тортиди. Рустам ҳам ёрдам қилди. Икковлари Ҳасаннинг бутун талвасаларига қарши туруб, уни уй томон тортиб кетар эканлар, кампир орқага қаради:

– Оксоқол почча, сотинг еримизни! Бизни бўхтондан кутқаринг! Биз очликдан ўлмаймиз, шуларнинг кўзлари тўйсун! – деб узоклашди.

IV

Икки ойдан кейин мулла имом билан Саид оксоқол бойнинг олдига келдилар. Ер сотиб, бўхтон харажатига бергандан кейин жуда камбағал бўлиб қолган Ҳасанни савоб учун деб, ойида йигирма беш ганга ойлик билан бойга отбоқарликка қўйдилар. Онаси эса, бойнинг уйида кир ювиб, нон ёпиб, кун ўтқарадир.

ШЕЪРЛАР

«Ўзбек ёш шоирлари» тўплами Гўлаам 1922 йилда Тошкентда чоп этилган. Унга Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбекнинг шеърлари киритилган бўлиб, Фитратнинг 1919–1921 йиллар орасида ёзилган 13 шеъри тўпламдан жой олган. Ушбу тўплам ҳақида куйидаги тақризлар эълон қилинган: А.Саъдий. Ўзбек ёш шоирлари. «Туркистон», 1924, 12 январь; Айн (О. Шарафудинцов). Ўзбек ёш шоирлари. Чўлпон. «Қизил Ўзбекистон», 1927, 14 февраль.

Ким деяй сени? Қайта нашри «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида 1987 йил 11 декабрь сонида (нашрга тайёрловчи Наим Каримов) эълон қилинган. Дастлабки гўлаамда шеърнинг санаси кўрсатилмаган, қайта нашрда 1920 йилга гааллукли экани айтилади.

Бироз кул. 1991 йилнинг июнида «Шарк юлдузи» журналининг 6-сонида (20-бет) қайта нашр қилинди (нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев). Шеърнинг санаси кўрсатилмаган. Фитрат таржимаи ҳолини кузатиб, 20-йилларнинг бошларида Тошкентда ёзилганини тахмин қилиш мумкин.

Аччиқланма деган эдинг. Шеърнинг санаси кўрсатилмаган. Сарлавха остидаги сўзлар муаллиф каламига мансуб. Қайта нашри учун қаранг: «Шарк юлдузи», 1991, 6-сон, 20-бет.

Миррих юлдузига. Қайта нашрида 1920 йил санаси кўрсатилган. Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь (табдилчи Н. Каримов).

Овунчок. Шеър машҳур маърифатчи адиб Мирмуҳсин Шермуҳамедовга бағишланган. Боту 1929 йили М. Шермуҳамедов вафоти муносабати билан «Қатта йўқоғув» мақоласини ёзган, бу мақолада Фитратнинг ушбу шеъри ҳам тилга олинган. Шеър «Ўзбек ёш шоирлари»дан олинди, нашрга тайёрланди.

Мирмуҳсин Шермухамедов (1895–1929) – дастлабки ўзбек журналисти ҳам маърифатпарварларидан. 1917 йили 25 апрелда «Турон» газетасида босилган мақоласи учун жазога тортилган, ҳатто уни тошбўрон килиб ўлдириш ҳақида ҳукм чиққан. Лекин ғайратли дўстларининг аралашуви туфайли ҳукм камок жазосига алмаштирилган ва у дўстларининг ёрдамида Уфага қочириб юборилган.

Ишқимшинг тарихи. Қайта нашри: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 21-бет.

Яна ёшдим. Қайта нашри: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 22-бет.

Кўгарчин – кабутар.

Нега бўйла? Шеър 10 март 1920 йили ёзилган. Қайта нашри: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Қайта нашрида 1920 йил 14 март санаси келтирилган.

Шоир. Шеър 1920 йил 24 мартда ёзилган. Қайта нашри: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Миён Бузрук Солиҳовнинг далолати бўйича, бу шеър Абдулхамид Чўлпонга бағишланган.

Бехбудийнинг сағанасин изладим. Шеър 1920 йил ёзилган. «Ўзбек ёш шоирлари»дан олиниб нашрга тайёрланди (бунга қадар мағбуотда эълон қилинган бўлиши мумкин). «Фан ва турмуш» журналининг 1989 йилги сонларидан бирида қайта нашр қилинган (габдилчи Ш. Турдиев).

Шеър Амир Олимхоннинг буйруғига кўра Қарши беги томонидан 1919 йилда ўлдирилган Муфти Маҳмудхўжа Бехбудий (1875–1919) хотирасига бағишланган. Бу ҳақда (қarang: «Инкилоб», 1922, 1-сон.

Парча. 1920 йил 11 апрелда ёзилган. «Ўзбек ёш шоирлари»дан олиниган бу шеърини парчанини асл сарлавҳаси берилмаган. Эҳтимол, тугалланмаган бўлгани ва мазмунан мумтоз адабиётдаги қитъага яқин тургани учун, шундай номланган.

Урдикча – танбур чалганда бармоққа тақилади.

Ўгут. Қайта нашри: «Чип севиш» (Т., 1996).

Йурилма – чарчама.

Шарқ. Шеър дастлаб «Тонг» журнали (1920 йил, 2-сон)да «поэма» рукни билан эълон қилинган. Сўнгра «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламига киритилган. Қайта нашри: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь.

Бухоро халқ жумҳурияти даврида БухЧК раиси ва Ички ишлар нозири бўлиб ишлаган Муинжон Аминовнинг 1937 йилги сўроқ анкетасига кўра (16–20 апрель), **бу** шеърга Ф. Хўжаевнинг илтимосига кўра халқ артисти Қори Ёқубов куй бас-талаб, ижро этган. Ушбу маълумот гафсилоти учун қаранг: «Шарқ юлдузи», 1992, 10-сон, 175-бет.

Шеър таҳлили учун қаранг: Б. Қосимов. Фитрат. Чизгилар, «Шарқ юлдузи», 1992, 10-сон, 172–176 бетлар; Х. Болтабоев. Номаълум Фитрат. «Ёшлик», 1990, 4-сон.

Ўғурли – шўрлик.

Ўқитғучилар юртига. 1921 йилда ёзилган бу шеър 1991 йили «Шарқ юлдузи»да қайта нашр бўлди (6-сон, 22-бет).

Урду – лашкар, армия.

«ЮРТ ҚАЙҒУСИ» ШЕЪРЛАР ТУРКУМИ

Юрт қайғуси – бу шеър аруз вазнида ёзилган бўлиб, «Хуррият» газетасининг 1917 йил 29 декабрь 62-сонидан эълон қилинган. Шу кунга қадар қайта нашр этилмаган.

«Хуррият» газетаси Самарқандда 1917–1918 йиллари нашр этилган. 1917 йил 27-сондан бошлаб Фитрат муҳаррирлик қилган. Бу нашрда Фитратнинг қирққа яқин публицистик мақолалари ва тўртта ўзбекча ва икки форсий шеъри эълон қилинган.

Юрт қайғуси (сочма шеър). Фитратнинг ўз сўзлари билан айтганда «мансура» («Адабиёт қондалари»). «Хуррият» газетасининг 1917 йил 28 июль 26-сонидан эълон қилинган. Қайта нашри: «Фан ва турмуш», 1990, 9-сон, 7-бет (табдилчи Акбар Лъзам Хожа).

* **Ўғузхон** – хунлар давридаги қадимги турк ҳоқонларидан. Асл исми Мусахон Теоман ўғлидир, вафоти исовий 174-йил. Тугилган санаси аниқ эмас. Ўттиз беш йил ҳукмронлик қилган.

** **Отилла** – Хун ҳокони Минжуқ ўғли (395–453). Акаси Велданинг ўлимидан сўнг (422 й.) ҳоконликни тўла ўз қўлига олиб умрининг сўнгига қадар ҳоконлик қилган. Қайта нашрда «Отилла» сўзи «оила» деб нотўғри ёзилган.

*** **Тугон** – тутилган жой.

**** **Саксон миллиён** – ўша йиллари ер юзида туркий қавмга мансуб 80 миллион аҳоли бор эди, шу рақам назарда тутилади.

Юрт қайғуси (*бир ўзбек тилидан*) – ушбу сочма ҳам «Хуррият» газетасида чоп этилган (1917, 18 август 31-сон). Қайта нашри: «Фан ва турмуш» ж., 1990, 9-сон, 7 бет.

Носулға – тузалмаган, қайта касалланган.

Тамуг – жаҳаннам.

Сорилмок – ёпишмок.

Юрт қайғуси (*Темур падшуда*). Сочма «Хуррият» газетасининг 1917 йил 31 октябрь 47-сонидан илк бор эълон қилинган. Қайта нашри: «Фан ва турмуш» ж., 1990, 9-сон, 7-бет.

Қарлук темирлар – темир панжаралар.

Юрт қайғуси (*Она билан ўғил*). Бухоро амирининг тахтдан ағдарилиши муносабати билан ёзилган бу шеър «Бухоро ахбори» газетасининг 1920 йил 5 октябрдаги сонидан «Тенгиз» тахаллуси билан эълон қилинган. Шеър ғоявий йўналиши, тили ва услуби билан Фитратнинг шу туркумдаги бошқа сочмаларидан мутлақо фарқ қилмайди. Шу ҳол Фитратнинг «Тенгиз» тахаллуси билан бошқа шеър ва публицистик мақолалар ёзган, деб тахмин қилишга асос беради. Мазкур шеър санъатшунос журналист Сирожиддин Аҳмад томопидан топилиб, «Хуррият» газетасининг 2003 йил 13 август сонидан чоп этилган.

ТУРЛИ ЙИЛЛАРДА ЁЗИЛГАН ШЕЪРЛАР

Қор. Илк бор Бухоро маориф шозирлиги нашри бўлган «Учқун» журнали (1923, 2-сон)да чоп қилинган. Қайта нашри: «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 22-бет.

«Тулки, илон, шайтон, алдовчи малъун» сатри қайта нашрда тушиб қолган.

Менинг кечам. Шўро давридаги барча дарслик ва қўлланмаларда «аксилшўровий», «миллатчи бадбин кайфиятларни ифодаловчи» деб талқин қилинган бу шеър 1923 йилнинг октябрида Москвада ёзилган. Бунга тесқари руҳда

Боту «Менинг кундузим» шеърини ёзган. Қизиги шундаки, Фитрат шоир Ботунинг шеъридаги рухни, уйдаги «кундузнинг товланишлари»ни биринчилардан бўлиб англаган бўлса ҳам, аслида бундай шеър ёзишга ўзи маслаҳат бергани учун, уни ўз шеъри билан биргаликда «Инкилоб» журнаlining 1924 йил 9–10-сонида (3–4, 7–8-бетлар) эълон қилган. 1996 йилнинг декабрида Фитратнинг 110 йиллик юбилеи муносабати билан «Туркистон» рўзномасининг 1996 йил 21 декабрь сонида қайта нашр этилди. (Нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев.)

Гўзалим, бевафо гулистоним. 1932 йил 4 ноябрда Самарқандда ёзилган бу шеър 1987 йили қайта нашр қилинган: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 11 декабрь. Бу асарнинг ёзилиш тарихи бастакор Мутаваккил Бурхоновнинг Фитрат ҳақидаги хотираларида баён қилинган: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992

ФОРС-ТОЖИК ТИЛИДА ЁЗИЛГАН ШЕЪРЛАР

Ёри нозанин. Фогима Бурхонованинг турмуш ўртоғи Фитратни тарк этиши муносабати билан ёзилган. Илк бор Душанбе шаҳрида нашр этилган «Адабиёт ва санъат» газетасининг 1989 йил 28 декабрь сонида Фитратнинг дўсти Пайрав Сулаймонийнинг қизи Гулчехра Сулаймонийнинг «Боғбони гул нист?» деган сўзбошиси билан бирга эълон қилинган. Шеърнинг Ойдин Ҳожиева қаламига мансуб таржимаси «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1993 йил 8 январь сонида Гулчехра Сулаймонийнинг «Гулнинг боғбони ким?» деган мақоласи билан бирга чоп этилган.

Мухаммас бар ғазали Ҳасрат. Мухаммас Садриддин Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик» (Москва, 1925 йил) антологиясининг 2-қисмида эълон қилинган. Уч қисмдан иборат антологиянинг 1-қисмида 922–1822 йилларда, 2-қисмида 1822–1905 йилларда, 3-қисмида эса 1905–1917 йилларда яшаб ижод қилган форс-тожик шоирларининг асарларидан намуналар берилган. Антологиянинг 2-қисмидан жой олганига қараганда, ушбу мухаммас 1905 йилгача бўлган вақтда ёзилган ва Фитратнинг дастлабки шеърини асарларидан бири ҳисобланади.

Афсуски, мухаммас боғланган шоир Ҳасрат хақида бирор маълумот учрамади.

Бухоролик таниқли шоир ва олим Самандар Воҳидов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган ушбу мухаммас биринчи марта эълон қилинмоқда.

Фитратнинг форс-тожик тилида ёзилган ва адиб «Танланган асарлар»ининг 1-жилдида эълон қилинган шеърлари ҳамда «Бўҳтон» ҳикоясини бизга тўлаб, кўчириб, шеърларининг эса таржимасини ҳам ташкил этиб бергани учун филология фанлари доктори Охунжон Сафаровга катта ҳурмат ва самимий миннатдорчилик туйғуларини билдирамыз.

Дар мактубе ба яке аз дўстони худ навишта. Бу шеър ҳам Садриддин Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик» антологиясининг 2-қисмида чоп этилган. Бу шеър ҳам 1904-1905 йиллар оралигида ёзилган, деб гаҳмин қилиш мумкин. Шеърнинг қимга бағишлангани маълум эмас.

Шеър Самандар Воҳидов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, биринчи марта эълон қилинмоқда.

Ай молари азиз... Илк бор Фитратнинг «Сайха» (Истанбул, 1911 йил) тўпламида эълон қилинган бу ғазал ҳам С. Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик» антологиясида қайта чоп этилган.

Шеърнинг Самандар Воҳидов томонидан ўзбек тилига қилинган таржимаси биринчи марта эълон қилинмоқда.

Таркиббанд. Бу шеър ҳам С. Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик» антологиясининг 2-қисмида чоп этилган. «Таркиббанд»нинг «Тонгда тавоф айлагани чиқ – Ватанимдур...» сатрлари билан бошланган 2-банди бухоролик истеъдодли шоир Исроил Субҳоний томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, фитратшунос олим Илҳом Ғаниевнинг «Бухоро ҳақиқати» (1996 йил, 3 апрель) ҳамда профессор Охунжон Сафаровнинг «Халқ сўзи» (1999 йил, 17-сон) газеталаридаги мақолаларига илова қилинган. Ушбу таржиманинг олти байги Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, бастакор Ориф Атоев басталаган куй асосида бухоролик ҳофизлар томонидан ижро этилиб келинади.

Ушбу наър учун шеърнинг ҳам икки банди шоир Самандар Воҳидов томонидан ўзбек тилига таржима қилинди. Таржима биринчи марта эълон қилинмоқда.

Фарёд. «Бухорои шариф» газетасининг 1912 йил 3 июль сониди босилган. Охунжон Сафаров томонидан тошилиб, «Бухоро мавжлари» журналининг 2004 йил 3-сониди олимнинг «Фитратнинг яна бир номаълум шеъри» мақоласи билан бирга қайта эълон қилинган.

Шеърни ўзбек тилига Охунжон Сафаров таржима қилган.

Саҳоби сурх... Абулқосим Лоҳутийнинг 1923 йилда ёзилган «Инцилоби сурх» шеърига Фитрат томонидан ёзилган бу назира «Намунаи адабиёти тожик» антологиясининг 3-қисмида эълон қилинган. Лоҳутийнинг бу газалига ўз даврида Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Аҳмаджон Ҳамди, Аҳмад Бухорий ва Садриддин Айнийлар ҳам назира боғлаганлар.

Шеър Самандар Воҳидов таржимасида биринчи марта чоп этилмоқда.

ҲИНДИСТОНДА БИР ФАРАНГИ ИЛА БУХОРОЛИ МУДАРРИСНИНГ ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ХУСУСИДА ҚИЛГАН МУНОЗАРАСИ

Фитратнинг илк асари, муаллифнинг ёзишича, 1909 йилда ёзиб тугалланган эди (бу ҳақда «Ёпишмеган гажаклар» мақоласида ҳам маълумот бор). Асар 1911 йилда Истанбулда нашр этилган. Бу биринчи нашр турли манбаларда гурлича кўрсатилаётгани учун, унинг муқова варағини сўзма-сўз таржима қилиб келтирамиз. Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган МУНОЗАРАСИ. Ҳақиқат фикрлар алмашувиининг оқибатидир 1-нашри. Бухороли Фитрат асари (асар унинг муаллифи ҳисобига нашр қилинмоқда). Истанбул, Исломия матбааси. Ҳикмат, 1327 (ҳижрий сана).

Асар 1912 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да, кейинроқ, алоҳида китобча ҳолида Ҳожи Муин таржимасида (Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Мунозара ҳақида» номли сўнгсўзи билан) босилиб чиқади. Ушбу гўпламдаги матн асарнинг илк (Истанбул) нашридан Ҳ. Болтабоев томонидан таржима қилинган ва «Шарҳ толдўзи» журналининг 1997 йил 1-сониди (117-165-бетлар) босилиб чиққан. Ҳожи Муин тар-

жимасидаги матн шу кун китобхонларига тушупилиши оғир бўлгани ва сахнада қўйилишга мўлжаллаб бир неча ўринлари қисқартирилгани учун, уни айнан келтириб бўлмайди. Куръон ва Ҳадислардан келтирилган намуналар матбаа етишмовчилиги учун араб ёзувида эмас, балки уларнинг ўкилиши берилди. Китобхонларга матн мазмунини тўлиқ етказиш мақсадида, саҳифа остида оят ва ҳадисларнинг таржималарини келтирдик.

«Мунозара» рус тилига ҳам таржима қилинган: Фитрат (Фитрат) бухарец. Спор бухарского мударриса с европейцем из Индии о новометодных пиколах («Истинный результат обмена мыслей»). Первое издание. Напечатано в Стамбуле, в мусульманской типографии. С персидского перевел полковник Ягелло. Не подлежит оглашению. Ташкент, 1911.

«Мунозара» икки пардали сатирик пьеса сифатида Самарқанд ва Тошкент театрларида сахнага қўйилган (Қарант: М. Раҳмонов. Ўзбек театр тарихи. Тошкент, «Фан», 1968, 280-бет). Фитрат асаридан сўнг айни мавзуда Ҳожи Муиннинг «Эски мактаб ёки Янги мактаб» (1916), Хуршиднинг «Жадид ва қадим» (1919) асари ҳам нашр этилгандир.

«...Мунозара» ҳақида йигирмадан ортиқ тақриз ва мақола-лар битилган бўлиб, уларнинг баъзиларини келтирамиз: М а ҳ м у д х ў ж а (Бехбудий). Мунозара ҳақида. 1912 йилдаги ўзбекча нашрига сўнгсўз тарзида чоп қилинган (мақола 1911 йили «Туркистон вилоятининг газети»да илк бор эълон қилинган эди); В. Б. Андреев. Новые течения в Бухаре. «Туркистанские ведомости», 1916, 113, 15, 20 октября; И. И. Умняков. К истории новометодной школы в Бухаре. «Бюллетень САГУ», вып. 16. 1927, с. 81–96; Л. И. Климович. Ислам в Царской России, М., 1936, с. 196–214. Элен Каррер д'Энкаус. Ислам ва рус империяси. Ўрта Осиёда ислохот ва инқилоб. Париж, 1966 (франг тилида). Қайта нашри: Лондон, 1988 (Максим Родинсон таржимаси), 99–118-бетлар (инглиз тилида); Э. Олворс. Ўзбек адабий сиёсати. Гаага, 1964, 53–109-бетлар (инглиз тилида); Хисао Кўмагеу. Фитратнинг «Мунозара»си хусусида қайдлар. Анкара университети босмахонаси, 1911, 157–168-бетлар. («Шарк тиллари» тўпламида, турк тилида). Қайта нашри шу муаллифнинг «XX аср бошларида Ўрта Осиёда туркчилик» ки-

тобида, Анкара, 1993, 1–18-бетлар; Э. К а р и м о в. Развитие реализма в узбекской литературе. Т. 1975, с. 91–126; Г. Р а х и м о в а. «Мунозара» – уйғониш даракчиси. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» Т., 1989, 29 декабрь. Ҳ. Б о л т а б о е в. Таржимондан, «Шарқ юлдузи» ж., 1997, 1-сон, 119–126-бетлар.

* * *

1. **Нажиб** – ёруғ. Айрим манбаларда юлдуз.
2. **Дини мубини ислом** – айнан: очик ислом дини, ҳақ дин.
3. **Солик** – сулукда турувчи, тасаввуфда бирор тарикат сулукида турувчилар.
4. **Алҳамдулиллаҳ ’ала кулли ҳол** – ҳар бир ҳолатда Аллоҳга ҳамд бўлсин.
5. **Истотистик** – статистика. Бу ерда: жаҳон аҳолиси ҳақидаги маълумотлар йигиндиси маъносида.
6. **«Исмсиз исм»** ибораси форсча матндан сўзма-сўз ўғирилган бўлиб, ҳар бир отни (номни) ўз инкори билан беришни англатади.
7. **Ранят** – аҳоли, аҳли.
8. **Фаранги тилидан баён қилинган бу фикр Ҳиндистон ва Мисрни эгаллаган англизларга тааллуқлидир.**
9. **Ботил** – асоссиз; нотўғри, бўш.
10. **Ифтитоҳ** – бошлаш. Бу ерда имомчилик орқали пул топиш назарда тутилган.
11. **Мухр** – ношаръи келган даромад.
12. **Муохаз** – вазифалик, мояна; номзод.
13. **Руку** – намозда тиззаларига қўлини қўйиб эгилиш рукуни. Бу ерда «таъзим» маъносида.
14. **Манофик** – номзод.
15. **Жомад** – жонсиз нарса. Ишлаб чиқарувчи (қобили иш-тикоқ) куч эмас, балки жонсиз буюмдир.
16. **«Фи сабиллалаҳ»** – Аллоҳнинг йўлида. Бу ерда текин маъносида.
17. **Таблиғ** – истеъдодли, қобилиятли. Бу ерда нозил бўлган оятларни истеъдод билан қабул қилиш маъносида.
18. **Жузкашлик** – «жуз» (бўлак) сўзидан олинган бўлиб, талабаларга пул тақсимлаш пайтида бир қисмини олиб қолиш.

19. **Говкушон** – Бухородаги олий мадрасалардан.

20. **Зоти Воҳид** – ягона зот, яъни Аллоҳ.

21. **Мадоҳил** – мояна.

22. **Муованат** – ўзаро ёрдамлашиш.

23. **Истанбул маршрутаси** – Истанбул конституцияси. Истанбулда амалга оширилган Конституцион монархияга ўтиш назарда тутилмоқда. Анварбек ва Ниёзийбек – унинг ташкилотчилари.

24. **Сатторхон ва Боқирхон** – Эрон инқилобчилари. Ёш эронлилар ҳаракатининг раҳбарларидан.

25. **«Аввали илм», «Бидон»** – таҳсилнинг биринчи йилида ўқиладиган китоблар. «Аввали илм» қисмида «Аввали илм нимадир?» деб сўралади ва бунинг жавобида Аллоҳни таниш, Пайгамбарни тан олиш, Шайтонни англаш хусусида жавоб берилиши лозим. «Бидон»нинг сўзма-сўз таржимаси «Яхши бил» («беҳ» – яхши, «дон» – бил). Араб тилининг сарфи (морфологияси) хусусида форс тилида ёзилган дарслик китоби. Бундай ва қўйида изоҳлар бериладиган китобларнинг мажмуаси «Мутун» (Матнлар) умумий номи билан Абдулкарим бини Ҳусайн ал-Андижоний томонидан тўпланиб, 1910 йилда Қозонда бостирилган. Бундан аввалроқ мадрасаларда қўлёзма ёки тошбосма ҳолида мавжуд бўлган «Бидон» китоби «Мутун» мажмуасининг 166–187-бетларида берилган.

26. **«Мўъзий-Зангоний»**. Бу китобда араб тилининг сарфи баён қилинган. Бу китоб «Бидон»га кўра мураккаброқ бўлгани учун, ўқув йилининг кейинги даврида ўқилган. Китобнинг асл номи «Тасрифи Зангоний» (Зангоний сарфи) бўлиб, бу китоб асар муаллифининг исми билан юритилади. Иззуддин Зангоний (вафоти милодий 1257 йил) Гилон яқинидаги Зангон (Эрон)да туғилган бўлиб, Бағдодда таҳсил олган ва ишлаган. Ушбу китоб юқоридаги мажмуанинг 124–141-бетларидан ўрин олган.

27. **«Кофия»**. Сўзма-сўз таржимаси «кифоя қилувчилар». Бу китоб қисқа наҳв (синтаксис)дан иборат бўлиб, муаллифи Абу Амир Усмон ибн Умардир (вафоти милодий 1249 йил). У Иснода туғилган, Дамашқда таълим олган. Асосан, Мисрда яшаган луғатнавис олимдир. «Кофия» юқоридаги мажмуанинг 2–85 саҳифаларидан жой олган.

28. «Шарҳи Жомий»дан «Ал-Марфуъот». «Шарҳи Жомий» айрим манбаларда ва озгаки нутқда «Мулла Жомий» ёки «Шарҳи Мулла» деб ҳам юритилади. Абдурахмон Жомийнинг араб тилида ёзилган «Фавоийд уз-зиёия» (Зиё илмнинг фойдалари) китобининг танланган боблари. «Ал-Марфуъот» Жомий китобидан гапнинг асосий бўлаклари, эганинг таркиби ҳақидаги қисми.

29. «Ал-мажрурот» – Жомий китобининг исм, яъни от ва унда изофий бирикмаларнинг қўлланилиши ҳақидаги қисми.

30. «Ал-мансубот» – «Мутун» мажмуасининг ушбу қисмида исм (от)нинг тушум келишигида ифодаланиши ва унинг шарҳи баён қилинган.

31. «Ал-мабнийёт» – сарфнинг ўзгармас исмлар ва сўзлар ҳақидаги боби.

32. «Ҳамд» ва «Баҳси исм» – юқоридаги китобнинг «Ҳамд» қисми ўқилади ва «Баҳси исм» номланиши остида исм (от) га оид грамматик шарҳлар савол-жавоб воситасида такрорланади. Бу китоб сарфнинг исм (от) ҳақидаги умумлаштирувчи қисмидир.

33. «Қутбидин» ҳошиясидан «Ва роғтабтуху ала муқаддима» – юқоридаги китобнинг шарҳи унинг ҳошиясида Қутбиддин томонидан ёзилган. Бунда «Фавоийд...» нини муқаддимасига ёзилган Қутбиддиннинг шарҳлари ўқилган.

34. «Ҳамди Ақойид» – Бу китобнинг асл номи «Ақойиди Насафий» бўлиб, унинг асл матни Абу Ҳафис Умар бинни Муҳаммад ибни Аҳмад ан-Насафий томонидан ёзилган.

35. «Баъд...» (*форсчадан таржимаси – «сўнг»*) «Ақойид»дан Аллоҳнинг ҳамди ва Пайғамбарнинг наъги айтилгандан сўнгги қисми. Бунда барча илмларнинг таърифи берилган.

36. «Самава...» «Ақойид»дан, яъни «Ақойиди Насафий» китобининг «Самава...» (лугавий маъноси: номладилар) сўзи билан бошланадиган қисми ўқилган. Бунда эътиқоднинг навлари ва масалалари баён қилинган.

37. «Ҳақойид ул-ашйа» – «Ақойид» китобининг «ҳақойид» сўзи билан бошланадиган жумласи ўқилган. Унинг таржимаси: Нарсаларнинг ҳақиқатлари илм билан собитдир».

38. «Ҳамди таҳзиб» – «Таҳзиб» (эътиқод ҳақидаги китоб)нинг «Ҳамд» қисми.

39. «**Таърифи илм**» – «Таҳзиб» китобининг «Таърифи илм» билан бошланган жумласи.

40. «**Ҳикмаг ул-айн**» – маъниқ ва ақоид ҳақидаги китоб бўлиб, ундаги «ал-ҳикмагу истикмал ун-нафси (таржимаси: ҳикмат нафсининг камолга етишидир) жумласи ўқилган.

41. «**Ҳикмаг ул-айн**»дан «**ал-вуҷуду бадиҳийун**» - жумласи ўкилиб шарҳ қилинган.

42. «**Мулла Жалол**» асар муаллифининг номи билан юритилган ақоид китоби бўлиб, ундан «йаман ваффақана» (*я м а р ж и м а с и*: эй бизга тавфиқ берган) жумласи ўкилиб, шарҳ қилинган.

43. «**Мулла Жалол**»дан «**Сатафтарику...**» Юқоридаги китобдан «сатафтарику...» (тез кунда бўлинади) жумласи ўқилган. Бунда Аллоҳ томонидан умматларнинг 73 фирқага ажралиши башорат қилинганнинг мазмуни ётади.

44. «**Саҳиҳ Бухорий**»дан... Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810–870)нинг мазкур тўпламидаги ҳадислардан «иннамал-амалу бин-ниййат...» деб бошланувчи Ҳадиси шариф ўқилади ва шарҳ қилинади.

45 «**Тафсири Байзовий**»дан. Юсуф Байзовий машҳур муғасаввуфлардан бўлиб, унинг маноқиб китобларидан таъқари, форс тилида ёзилган «Тафсири Байзовий» асари маълум Бу китобдан «Муаввазатайн» деб номланувчи икки сура ўкилиб, шарҳ қилинади.

46. «**Жомийнинг шарҳи**». «Мулла Жомий» китобига асарда номлари келтирилган муаллифлар томонидан битилган шарҳлар ўкилиши лозим эди. Улар фақат юқорида ўқилган жумлаларнинг мазмуний талқинлари эмас, балки араб грамматикаси луғат таркибига оид мазкур китобнинг изоҳлари ҳамдир.

47. «**Қутбий**» – турли муаллифлар томонидан «Қутбий» китобига ёзилган шарҳлардир. Уларнинг асосий қисми «Мажмуа» китобида берилган, бироқ муаллифлар ҳақида маълумот ушбу манбада учрамайди.

48. «**Ақоид**» – ақидага тегишли ҳужжатлар тўплами. Мазкур китобда номи келтирилган муаллифларнинг шарҳлари мавжуд. Уларнинг барчаси «Ақоид...»даги бир матнга тааллуқли бўлмай, балки бир китобнинг хошиясига иккинчисининг шарҳи тарзида ҳам давом этган.

49. «**Ҳамд**»нинг «алиф», «лом»н нимадир? – Бу савол шундай изоҳланган: Ҳар қандай матннинг бошланиши саналган «Алҳамдуллиллоҳ» сўзидаги «алиф», «лом» ҳарфларини ва «ҳамд»нинг маъносини айтинг. Жавоб: «Алиф» «лом», яъни, «ал» – араб тилидаги артиклдир. У тўрт хил маънода келади: истиғроқ, жинсий, аҳди хорижий, аҳди зехний. Бу ўринда унинг биринчи маъноси айтилади. «Ҳамд» сўзининг луғавий маъноси мадҳ этмоқ, мактамоқдир.

50. «**На роттаб ғуҳу**» (*т а р ж и м а с и*, замирининг ўрни қаерда) – ушбу сўз билан бошланган жумланинг луғавий маъноси: «Ва уни тартиб қилдим мен...» бўлиб, бироқ бу ўринда луғавий маъно эмас, балки шу сўздаги қайтиш олмоши – «ҳу» қайси сўзга боғланган экани сўралапти. Жавоб: бу олмош ўзидан аввал келган китоб сўзига боғлангандир. Демак: «уни» яъни, китобни изоҳлаб келяпти.

51. «**Сатафтариқу...**»даги «син» қайси «син»дир? Бу ўринда «сатафтариқу» феълдаги бош ҳарф бўлган «син»нинг моҳияти талаб этилади. Бу «син» «савфа» (луғавий маъноси: кейин)даги «син» эмас, балки, «са» (луғавий маъноси: тезда)даги «син» экани айтилиб, феълнинг яқин келаси замон шаклида қўлланилаётгани айтилади.

52. **Музаҳрафот** – усти ялтироқ, қалбаки, сохта. Бу ерда «беҳуда» маъносида.

53. **Таҳқиқот гадрис** – ҳақиқат дарси (киноя билан айтилган).

54. «**Тааммул**» муродининг тайини «**Фал-йатааммул**» – бу сўзнинг луғавий маъноси: «бас, (бу ёғини) ўйла» бўлиб, бу жумла «Ҳамд» ва «Баҳси исм» китобларидан олинган. Аввал биринчи сўз, сўнгра иккинчиси, бўйича мазкур китобларга тегишли жавоблар талаб этилади.

55. **Наузубиллаҳ** – Аллоҳдан паноҳ сўраймиз.

56. **Эътино** – эътибор бериш.

57. **Мнёнйамаш аз уҳда берун** – гапираманга келганда енгаман дейсиз.

58. **Возех** – очиқ, равшан.

59. **Хилофот маснади** – халифалик салтанати.

60. **Иргилдод** – тараддуд. Бир нарсага киришиш. Бу ерда «қайтиш» маъносида.

61. **Шикампараст** – ўз корнини ўйловчи, яъни мешчан.
62. **Арабийдон** – араб тилини билувчи, арабчанинг донишманди.
63. **Белужистон** – Афғонистон ва Покистон ўртасидаги жўгрофий ҳудуд. Кейинроқ Покистон республикаси таркибига қўшилиб кетган.
64. **Васиъ** – катта, улуғ, кенг, бепоён.
65. **Таслис аҳли** – Худони учта деювчилар, яъни насронийлар.
66. **Маваҳхидлар** – Аллоҳни ягона деб билувчи, яъни муслмонлар.
67. **Таълим ва тааллум** – ўқиш ва ўқитиш.
68. **Ҳукми мутаволий** – узлуксиз (қиёматгача) бўлган ҳукм.
69. **Хусрон** – зиён, зарар.
70. **Мухораба** – кураш.
71. **Қитоя** – қатл этиш, ўлдириш.
72. **Иҳмол** – бепарволик, сустлик.
73. **Авлиён изом** – катта, улуғ авлиё (авлиёлар).
74. Бу риторик сўроқ услубида қўлланган жавоблар (Мударриснинг одагий жавобларига киноя тарзда қурилган).
75. «**Русия давлати Самарқандни эгаллаган**» – Русия ҳукумаги XIX асрнинг 2-ярмида Туркистонни эгаллагандан сўнг Бухоро амирлигининг бир қисми ҳам, хусусан, Самарқанд Чор Русияси ихтиёрига ўтади. Бухоро эса, вассал бўлиб қолади.
76. **Мавҳумлик мужассасаи** – ноаниқ жисм.
77. **Сир** – оғирлик ўлчови. Бир сир 75 грамм бўлган. Бу ерда беш сир, яъни $75 \times 5 = 375$ грамм бўлади.
78. **Муқаррар** – тўғри. Бу ерда тасдиқланыпти маъносида.
79. **Кубҳу ҳусни замири маштаъмала** – хунук ва чиройли қилиб «маштаъмала»нинг замирини айтиш.
80. **Илм ул-якин** – аниқ илм, чуқур эгалланган илм.
81. **Кизби маҳз** – ёлғоннинг ўзгинаси.
82. **Авло** – яхшироқ, ҳақроқ (тўғрироқ)
83. **Ҳазрати Набийни таъзиб қилмоқ** – Пайғамбаримиз Муҳаммад (с. а. в.)нинг гапларини ёлғонга чиқариш.
84. **Таслис қилиш** – учта дейиш.
85. **Иштизоъ** – тортишиш;

86. **Вожиб ут-таълим** – ўқилиши лозим бўлган китоблар Дикий таълимда «фарз», «вожиб» ва «суннат» йўналишидаги китоблар бор. Аллоҳнинг амри билан буюрилган Қуръони каримнинг таҳсили фарз бўлса, «вожиб» инсониятга зарурат жиҳатидан (эхтисож туфайли) керак бўлган таълим усулидир.

87. **«Зараба зайд»нинг таркиби** – бирикманинг луғавий маъноси – «зайд урди». Бунинг таркибини аниқлаш эса, эга (Зайд) ва кесим (зараба – урди)ни аниқлаш демакдир.

88. **Прўграм** – дастур, программа.

89. **Муовия бинни Абу Суфён**. Илк ислом даврида Макка ҳукмдорларидан бўлган Абу Суфённинг ўтли Муовия назарда тутилган. У Усмон даврида Сурия ҳокими этиб тайинланган. Ҳазрат Али вафоти (661)дан кейин халифаликни қўлга олиб, уммавийлар сулоласига асос солган.

90. **Варосат ул-анбиё** – Пайгамбарнинг ворислари.

91. **Ка анбиён бани Исроил** – бани Исроил Пайгамбарларига ўхшаш (айрим сифатларда).

92. **Пахий** – манъ этиш, қайтариш.

93. **Шойеъ бўлмоқ** – ёйилмоқ, тарқалмоқ, ҳаммага маълум нарса.

94. **Дарбон** – эшик очувчи

95. **Тавҳили амал** – амр қилинган ҳукмлар (аҳком)ни амалга ошириш.

96. **Вазъ** – тузилиш; тартиб.

97. **Қамоли итмийшон билан** – хотиржамлик билан; ишонч билан.

98. **Мафлук** – фалокатга учраган, жабр кўрган

99. **Илми низом** – ҳарбий таълим низоми.

100. **Тамаллук** – ялиниш, лаганбардорлик.

101. **Иблисининг дасиса дўкони** – Шайтоннинг бузғунчилик уйи.

102. **Шариати матин** – қаттиқ, мустаҳкам шариат.

103. **Қавий** – кучли, бақувват.

104. **Бидъати ҳасана** – яхши одат.

105. **Бидъати саййина** – ёмон, макруҳ одатлар.

106. **Ҳифзи ислом** – ислом муҳофазаси, ҳимояси.

107. **Илқойи калиматуллоҳ** – Аллоҳ сўзи (Қуръони карим)ни ўргага қўйиш, орага солиш.

108. **Ижтиҳод** -- тиришиш, жаҳд, ҳаракат.

109. **Мағзуб ва макхур** -- Аллоҳнинг қазаби ва қаҳрига учраган.

110. **Мансуҳу муҳарраф**: 1) мансуҳ -- Аллоҳ томонидан бекор қилинган; 2) муҳарраф -- кофирлар томонидан ўзгартирилган (бузилган).

111. **Амир Темур Бухорий** -- Қарши, Шаҳрисабз, Бухоро амирлиги ҳудудида бўлгани учун Амир Темурга ҳам Бухорий нисбати берилган. Бирок бу нисбат хато бўлиб, Амир Темур даврида ҳали Бухоро амирлиги мустақил хонлик сифатида мавжуд эмас эди.

112. **Фабиҳал-мурод** -- яхши ният, умид.

113. «**Ваффақаҳуллоҳу битаъйид ил ислом**» -- Аллоҳ уни исломни қўллаб-қувватлашига эриштирсин.

114. **Иқдом қилмоқ** -- кадам қўймоқ, юра бошламоқ.

115. Бу ўринда «Кулли явмин батар» (ҳар қандай кун ўткинчидир) жумласидаги «батар» «ўткинчи» сўзини форс тилидаги «бадтар» -- «ёмонроқ» сўзи билан чалкаштириб юбориш нагижасида келиб чиққан ҳағолик тўғрисида гап болади.

116. **Жузя** -- ғайридинлардан олинадиган солиқ. Бухорода Амир Музаффархон даврида яҳудийлардан жузя олинар эди, энди 1910 йилга келиб яъни, Амир Олимхон тахтга чиққан яҳудийларга жузя тўланадиган бўлди. Бу амирликнинг мустақил бўлмай, балки вассал тартибда кун кечираётганидандир.

117. **Жамодот** -- жонсиз нарсалар.

118. **Ўн минг ўғрини атрофимизга тўплаб** -- бу ўринда Амирнинг «ўн минг» сарбози танқид остига олинган. Бухородаги жорий қонунга кўра, илгари ўғирлик ва бошқа айб билан қозихонага тушган айбдор кишиларни сарбозликка (муайян муддатга) ҳукм қилишган.

ХИИД САЙЁХИ БАЁНОТИ

Бу асар «Абд ар-Рауф» имзоси билан 1912 йили (хижрий 1330) Истанбулда «Баёноти сайёҳи хиинди» номи остида форс-тожик тилида чои этилган. Орадан бир йил ўтмаёқ Самаркандда рус тилига таржима қилиниб, куйидаги унвонда нашр қилинган: Абд ар-Рауф. Рассказы индийского путешественника. Бухара как она есть). Перевод с персидского А. Н. Кондратьева, Самарканд, Изд. Махмудходжи Бекбуди, 1913.

Асарнинг қайта нашри 1988 йили амалга оширилган. Дастлаб Тожикистонда «Садон Шарқ» журналининг 1988 йил 6-сонда форсча-тожикча матн жузъий қисқартиришлар билан босилган. Сўнгра асарнинг 1913 йилги русча таржимаси асосида қисқа варианты Тошкентда нашр этилди: Абдурауф Фитрат. Рассказы индийского путешественника. Бухара как она есть. «Звезда Востока», 1990, №7, с. 130–143. (предисловие и публикация Хамида Исмаилова). Нихоят 1991 йили асарнинг ўзбек тилидаги таржимаси эълон қилинди: Абдурауф Фитрат. Хиинд сайёҳининг қиссаси. «Шарқ юлдузи», 1991, 8-сон, 7–39-бет. У 1988 йилги Душанбе нашри асосида Ҳасан Қудратуллаев томонидан амалга оширилди. Бирок уни асарнинг Истанбулда чои этилган илк нашри билан қиёсан ўрганганимизда, кўплаб қисқартиришлар борлиги маълум бўлди. Натижада, қиссани қайта таржима қилишга (мутаржим Ҳ. Болтабоев) тўғри келди. Қуръони карим ва Ҳадиси шарифдан келтирилган оят ва ҳикматларнинг ҳозирги сўзудаги ўқилиши билан бирга зоҳирий таржимаси ҳам берилди.

Ушбу асар ҳақида куйидаги тадқиқот ва тақризлар эълон қилингани маълум: Л. Климович. Ислам в Царской России. М., 1936, с. 171–216; Э. Олворс, Совет Ўрта Осиёсида миллий масала. Нью-Йорк, 1973, 143–150-бетлар (инглиз тилида). Б. Назаров. Фитрат маърифатининг гултожи. 1991, «Шарқ юлдузи». 8-сон. 8–9 бетлар.

1. Бу ўринда Фигратнинг «Мунозара» асаридаги воқеа эслатиляпти. Ёдимизда бўлса, асар қаҳрамони «Фаранги» бухороли мударрисдан Бухоронинг аҳолини сўраганда, у жуда баландрарвоз сўзлар билан мактанган эди.

2. **Мирзажон Шерозий** – XVIII аср бошларида Эрондан Бухорога келиб ўрнашган уламо ва мударрис. Унинг даврида илоҳиёт илмини ўргатишда кўпроқ оғзаки талаффузга эътибор қаратилиб, матннинг мазмуни ва шарҳига ҳамда араб грамматикасининг ўрганилишига кам эътибор берилган эди.

3. **Гуноҳи сағир** – кичик гуноҳ.

4. **Ирз** – номус.

5. **Ҳавзи Девонбегги** – Бухоро марказида Девонбегги майдонидаги кағга ҳовуз. Кўп йиллар давомида Бухоро халқи учун доимий сув ҳавзаларидан ҳисобланган.

6. Қуръони каримдан келтирилган оятнинг зоҳирий маъноси: «Биз ҳар нарсага сувдан ҳаёт бағишладик».

7. **Ман** – оғирлик ўлчови. Ҳар жойда турлича шаклга эга. Масалан, Самарқандда 1 ман – 8 пуд, Табризда – 3 кг. Шаръий истилоҳ бўйича (мани шаръий) – 180 мисқол, яъни 846 граммдир.

8. **Банда** – ўзига нисбатан қўлланиладиган «мен», кишилик олмошнинг камтарона шакли. Айрим ўринларда «камина» ҳам қўлланилади.

9. **Нажоний** – Ҳабашистон подшоҳи, бу воқеа милодий 628–629 йилларга тўғри келади. Воқеа сўнгида Жаъфар ибни Толиб у ерда элчи бўлиб қолган. Бу ҳақда қаранг. Большаков О.Г. История халифата. М., 1989, с. 153.

10. **Эрон торчиларининг ўйинчиси** – форс мусиқачилари орасида «пешрав», яъни рақс билан куй ва кўшиқлар ижро этиш урф бўлган. Бу ўринда раққосаларнинг беўхшов қилиқлари, маддоҳларнинг ҳаракатига ўхшатиляпти.

11. «**Лут қавмининг разолати**» бу ном Инжилда «Лот» шаклида берилган. Бу қавмлагилар ўз Пайғамбари Лутнинг (Нух, Иброҳим, Мусо ва Илосдан кейинги пайғамбар) насиҳатларига кулоқ солмай, куфр ишларига, хусусан, баччавозликка берилдилар. Бу гуноҳи учун Аллоҳ уларни ер юзидан супуриб ташлаган.

12. «**Оламини халқ этганининг мусаллаҳ хомийси**» – олам ва одамларни яратган Аллоҳ. У одамларнинг келиштирувачиси.

13. «**Ҳал йаътавиллазийна йаъламуна валлазийна ла йаъламуна**». Ушбу ҳадиснинг таржимаси «Мунозара»да бор.

14. **Ҳақ ул-галдрис** – дарс ҳақи, ўқитгани учун талаб қилинадиган ҳақ.

15. **Ифтиох нули** – келгуси ўқув йили учун олдиндан тўланадиган ҳақ.

16. «**Аввоҳ**», «**Аблоҳ**» – «Аллоҳ» калимасини нотўғри ўқиш» бу эса иблисни улуғлаган билан баробардир.

17 **Музахрофот** – хурофотга берилиш.

18. **Донишманд жамоа** – бу ўринда жаҳид уламолари назарда тутилган.

19 «**Иннал арзо йарисуҳа ибадиллаҳис-салихин**».

20. **Бори таоло** – Аллоҳнинг нисбаларидан: бори(й) – «пок», «покиза» демакдир. Бу ерда «Ҳақ таоло» маъносида.

21. «**Одил ва ҳур фикрли амир...**» – 1910 й. Бухоро амир-лигига ўтирган Олимхон назарда тутилган.

22. «**Худодан кўркувчи ва зир бўлса...**» – бу ўринда Бухоро вазири Насруллоҳ Қушбеига ишораат бор. Асар чоп этилган йиллари Фитрат Истанбулда экан. «Бухоро вазири Насруллоҳ бей Парвоначи Афанди ҳазратларина очик мактуб» билан мурожаат қилган ва Бухоронинг аянчли аҳволини баён этган. Бу мактуб ҳақида қаранг: «Таърифи муслимин», Жилд 2, Адад 25, сах. 10. Қайта нашри: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1996, 9 май.

23 **Килисо** – черков, католик черкови.

24. **Протестантлар** – лугавий маъноси «норози бўлиш», «келишмаслик». Бу атама 1529 йили Лютер ғояларининг гарқалиши чеклангани учун норози оким сифатида шаклланган, сўнгра насронийликдаги учинчи (католик ва православиедан кейинги) мазҳаби сифатида гарқалган. Улар турли бидъатлардан ҳоли равишда ўз миллий тилларига таржима қилинган Инжил (Библия)нигина ўз эътиқодларининг манбаи деб билганлар. Асосан Германия, Англия, Швейцарияда кенг гарқалган.

25 **Найнакар** – шакар қамиш.

26. **Ал-жабр ва ал-муқобала** – алгебра ва эҳтимоллар назарияси.

27. **Мункир** – инкор қилмоқ, рад этмоқ.

28. **Сарфу паҳв** – морфология ва синтаксис.

29. «**Кул**» – арабча: «Е, енг, егин» маъносида.

30. **Т а р ж и м а с и:** Жақобимизнинг аҳволи қандай? Шояд соғлиқлари камоли офиййати тамоми саломатлик (мукамал соғлиқ)ка яқин бўлгай.

31. **Т а р ж и м а с и:** Нега тўхташга буюрасиз?

32. **«музоф ва музофни тайх»** – грамматик категория, форс тилидаги изофали бирикма ёки ўзбек тилидаги қаратқич ва қаралмиш муносабатларининг эквиваленти.

33. **Т а р ж и м а с и:** Бир қанча вақтдан бери Сиз ҳазрат жанобларини...

34. **Т а р ж и м а с и:** Сиз Ҳазрат жаноблари – муҳим ишларда суяниш учун зотни зиёрат қилишни орзу қилардим.

35. **«Ғиёс ул-луғот»** – 1827 йили Муҳаммад Ғиёсуддин ибни Жалолиддин томонидан тузилган изоҳли луғат. Унда 17.537 сўзнинг форсча изоҳи берилган. Бу луғатнинг 1905 йилги нашри Бухоро мадрасаларида машҳур эди. Бу ўринда мударрис ушбу сўзларни «Арабий комус»дан эмас, форсча изоҳли луғатдан излаётгани унинг саводи «ҳаминкадар» эканига ишора.

36. **Атваку** – бу арабча сўзнинг маъноси: орзу қилувчи, орзуманд. Ўзаги «тавқун» (масдар «орзу қилмоқ»). Бу сўзнинг маъноси «Ғиёс ул-луғот»да йўқ.

37. **Шоги билан тогора** – мадраса хужраларида мулла-ваччалар учун зарур эҳтиёж буюмлари. Уларни сотиб олиш баҳонаси билан мударрислар «ҳийлаи шаръий» ишлатиб, хужраларни ҳам сотиб оладиларда, сўнгра уларни катта пул ва инъом эвазига муллабаччаларга қайтардилар.

38. **Муоҳаза** – ҳисоб-китоб.

39. **«Иннамал-аъмалу бин-ниййат»** ҳар ким ниятига яраша амал қилади

40. **Иқтидо** – эргашиш

41. **Шўриш** – кўзғолон; бу ерда: тўполон.

42. **Ҳубби мусҳил** – ўсимликлардан тайерланадиган дори.

43. **Харж-масраф** – сарф-харажат.

44. **Таййиб** – гузал.

45. **Назиф** – соф.

46. **Жавод** – эҳсонли, сахий, қарамли.

47. **Саҳиҳ** – гўғри, рост.

48. **Ҳилал қилмоқ** – ҳалолламоқ.

49. **Ирғи** – номусли.

50. **Халифа Мансур** – аббосий халифалардан бўлиб, 754–775 йилларда Бағдодда ҳукмронлик қилган. Аббосий-

лар даврида пойтахт Дамашқдан Бағдодга кўчирилган бўлиб, унинг даврида ҳалифалик мустаҳкамланган, илм-фан ривож топган.

51. **Журжис биғни Бахтйашу** – асл исми Георгий Бахтишу. Халифа Мансурнинг бош табиби.

52. **Хорун ар-Рашид** – аббосий халифалардан энг машхури, 786–809 йиллари ҳукмронлик қилган.

53. **Моико** – Хорун ар-Рашиднинг хос табиби, номи юқорида зикр қилинган Георгий Бахтишунинг ўғли.

54. «**Китоб ул-қаср**» – шикастланиш ҳақида китоб.

55. «**Китоб тақаддимат ул-маърифат**» – Маърифатнинг муқаддам бўлишлиғи (Аллоҳни таниш зарурияти) ҳақида китоб.

56. «**Китоб ул-ахлоғ**» – аралашма (қоришма)лар ҳақида китоб.

57. «**Китоб коғийтийун**» – аралаштирмалар ҳақида китоб.

58. «**Ал-маъу вал ҳаво**» – сув ва ҳаво (китоби).

59. «**Табиат ул инсон**» – инсон табиати (ҳақида китоб).

60. **Буқроғ** – асл исми Гиппократ (э. ав. 460–375), Юнон файласуфи ва табиби. Тиб илмига оид кўшлаб асарлар муаллифи.

61. **Халифа Маъмун** – аббосий халифалардан. 813–833 йилларда ҳукмронлик қилган. Илм-фан ва маориф ривожига катта ҳисса қўшган. У ҳақда қаранг: Фиграт. Мухтасар ислом тарихи. Тошкент, 1992, 27–28-бет.

62. «**Китоб ул-фарқ**» – фарқлаш (қасалликларни ажратиш сики аниқлаш) китоби.

63. «**Китоб ул-мавлуду лисабатги ашхур**» – етти ойда туғилишлик ҳақида китоб.

64. «**Китоб ул-мизож**» – мизож (мижоз) ҳақида китоб. Шу номда Муҳаммад ат-Табиб Ҳиравийнинг асари ҳам Тошкентда 1991 йилда эълон қилинган. Муаллиф ушбу китобни ёзишда Гиппократ ва Гален асарларига таянган.

65. «**Китоб ридоъ ул-нафс**» – нафсга ёрдам кўрсатиш ҳақида китоб.

66. «**Китоб ул-набз**» – набз – пульс, томир уруши китоби.

67. «**Китоб уз-зубул**» – зайфлик ҳасталиғи ҳақида китоб.

68. «**Китоб шифо ул-амроз**» – қасалликларнинг шифоси ҳақида китоб.

69. «Китоб кафйу агзия» – овқатнинг кучи ҳақида китоб.
70. «Китоб ул-иллати вал амроз» – иллат ва касалликларга оид китоб.
71. «Китоб ут-тадбир ул-мулассаф» – заифликнинг чораси ҳақида китоб.
72. «Китоб ул-ҳимоят» – ҳимоят (сақланиш) китоби.
73. «Китоб мудовот ул-амроз» – хасталикларнинг давоси ҳақида китоб.
74. «Китоб ул-буҳрон» – буҳрон (организмнинг бузилиши) китоби.
75. «Китоб Букрот фи амроз ул-ҳодат» – Букротнинг сақланиш мумкин бўлган касалликлар ҳақидаги китоби.
76. «Китоб айём ул-буҳрон» – буҳрон вақти китоби.
77. «Китоб Букрот ила Таросибулус» – «Таросибулус»га ёзган Букротнинг шарҳ китоби.
78. «Китоб ул-иллат савт» – овоздаги иллат ҳақида китоб.
79. «Китоб ут-табиби вал-файласуф» – табиб ва файласуфлар китоби.
80. «Китоб ул-ҳаракот ул-мажҳула» – номаълум ҳаракатлар ҳақида китоб.
81. «Китоб ус-саҳийя» – ўзига (хушига) келтириш ҳақида китоб.
82. «Китоб ус-суъул мизож» – ёмон мизож ҳақида китоб.
83. «Китоб ул-меҳнат ут-табиб» – табиблик меҳнати (заҳмати) ҳақида китоб.
84. «Китоб ул-адвийят ул-муфрада» – алоҳида (махсус) дорилар китоби.
85. «Китоб ул-Афлотун фи Таймавус» – Таймавус ҳақида Афлотун китоби.
86. **Жолинус** – асл номи Клаудиус ёки Галенус (Гален) номи билан Ғарбда машҳур римлик ҳаким ва файласуф (129–199). У Юнонистон ва Искандарияда ўқиган. Илмда Букрот, Афлотун ва Арасту йўлидан борган. Унинг асосий асари «Инсон танаси аъзоларининг тамойиллари» тиб илмига оиддир. Шунингдек. «Фалсафа тарихи» асарининг ҳам муаллифидир.
87. «Китоб таъриф ул-иллат» – «Иллатларнинг (касалликлар) таърифи китоби».
88. «Китоб набз ул-кабир» – «Катта набз (пульсация) китоби».

89. «Китоб талбир ул исҳиъи» – «Хушига келтириш талбирлари ҳақида китоб».
90. «Китоб ҳийлат ул буръи» – «Тузалиш ҳийласи китоби».
91. «Китоб ут-ташриҳ ул-кабир» – «Кафта анатомия китоби».
92. «Китоб ихтилоф ут-ташриҳ» – «Анатомиядаги қарма-қаршилиқлар китоби».
93. «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-ҳайн» – «Тирик жонзотлар анатомияси китоби».
94. «Китоб ут-ташриҳ ил-ҳайван ил-маййити» – «Ўлган жонзотлар анатомияси китоби».
95. «Илми Букрот фит-ташриҳ» – «Букротнинг анатомия илми китоби».
96. «Ал-ҳожату илан-набъ» – «Набъ зарурияти ҳақида китоб».
97. «Улуми Арасту» – «Арасту (Аристотель) илмлари».
98. «Ташриҳ ур-рахми» – «Раҳм (бачадон ски уруглиниш) анатомияси».
99. «Ороъу Букрот ва Афлотун» – «Букрот ва Афлотун курсатмалари».
100. «Ал-олот» – «Кўпикмалари (рефлекслар) китоби».
101. «Ҳисб ул-бадан» – «Бадан самараси китоби».
102. «Ал-мани» – «Сперматозоид».
103. «Манофеъ ул-аъзо» – «Аъзоларнинг манфаати».
104. «Таркиб ул-адвийя» – «Дорилар таркиби».
105. «Ал-хуссу ила илм ут-тибб» – «Тибб илмининг заруриги».
106. «Қавий ун-нафси ва мизаж ул-бадан» – «Нафс кучи ва бадан мизожи».
107. «Ҳаракот ус-салр» – «Кўкрак ҳаракат»и.
108. «Илал ун-нафс» – «Нафс иллатлари».
109. «Ҳаракот ул-азал» – «Мускул ҳаракатлари».
110. «Ал-имтилоъ» – «Тўланик (семизлик)».
111. «Ал-мираъту вас-савло» – «Иптахда ва меланхолия».
112. Истефов – Стефан, аббосий халифаларидан Мугаваккилнинг сарой табиби
- 113 «Сасараду фит-тибб» – «Тибб илмида герини тикиш».

114. «Акоқир ул-хияд» – «Хинд доришунослари».

115. «Истинкор ул-жомеъ» – «Жомеъли тақид».

116. «Сафват ул-нуж» – «Ютусларнинг яхшиси».

117. **Сардоба** – форсча «сард» – совук, «об» – сув сўзларидан олинган. Сув танкис ерларда уни саклаш учун махсус қурилган гумбазли ҳовуз.

118. **Абдуллоҳхон** – Шайбоний сулоласига мансуб ўзбек хонларидан (1534–1598). 1557 йилдан ҳукмронлик қила бошлаган. Шайбонийнинг парчаланган давлатини тиклаб, ободончилик ишларига алоҳида эътибор берган.

119. **Шариат бўйроси** – козиҳонага мурожаат қилганлар ўтирадиган махсус бўйра.

120. **Маҳдумжон** – ҳурматли маъносида, баъзан ялинганда ҳам «жон» қўшилиши Бухоро шеvasида учрайди. Бу ўриқда хинд сайёҳи назарда тутилмоқда.

121. **Сагир** – кичик. Бу ерда гўдак маъносида.

122. **Ироқидўз** – ироқи дўппи, кизлар учун мўлжалланган дўппи, ироқидан рўмол, пойабзал, палак ҳам гикилади.

123. **Шакурий мактаби** – жадид мактабларидан, машҳур ислохотчи А. Шакурий ташкил этган. Кейинчалик бу тип мактаблар Туркистоннинг болка ўлкаларига ҳам сйилган.

124. **Пўли Сирот** – Сирот кўприги. Қиёмат қойимда ўтиладиган қил кўприк.

125. Ушбу оятнинг зоҳирий таржимаси: «Инсон учун ўз амалларидан болка нарса йўқдир. [шунинг учун у] жидду жаҳд этмоғи керак».

126. Ушбу Ҳадис «Саҳихи Бухорий»да учрамагани учун, бу ерда унга шубҳа билдирилмоқда. Зоҳирий таржимаси: «Дунё ўлган ҳайвон мисолидир, уни талаб қилувчилар итдирлар».

127. «**Саҳихи Бухорий**» – асл номи «Ал-Жомий ас-саҳих» («Ишончли тўплам»). Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810–870) томонидан тузилган ҳадислар тўплами: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳих. Ж. 1–4. Т.: Комуслар бош таҳририяти, 1991–1997.

128. **Муфтхўр** – текинхўр.

129. **Саъдий** – Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Саъдий Шерозий (1210–1292). Унинг «Куллиёт»ига бадий асарлардан

ташқари, диний-тасаввуфий руҳдаги кўплаб асарлари ҳам кирган. Ушбу тўртлик мана шундай тасаввуфий асарлардан.

130. «Нисо» сураси – Қуръони каримдаги тўртинчи сура бўлиб, Мадинада нозил бўлган. Бу сурада шариатнинг ички ва ташқи аҳкомлари баён қилинган бўлиб, асарда сурадаги 5 оятнинг тафсири келтирилган.

131. Мубийн – ошқора, очик.

132. Сарват – бойлик.

ҚИЁМАТ

Фитратнинг «Қиёмат» номи ҳаёлий ҳикояси 1923 йили Москвада яратилган ва шу йилнинг ўзидаёқ Марказий Шарқ нашриёти томонидан араб имлосида алоҳида рисола ҳолида босилган. Ушбу нашрга Назир Тўрақулов «Дарвиш» имзоси остида сўзбоши ёзган. Айни нашрнинг матни 1967 йили қайта нашр этилган: Ф и т р а т. Қиёмат (хаёлий ҳикоя). Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1967, 2 14-бетлар.

Ҳикоя муаллиф томонидан 1935 йили қайта ёзилган ва асосий сюжет сақлангани ҳолда, қахрамоннинг ижтимоий чиқиши, унинг ҳаммаслақлари ҳақидаги тафсилотлар билан гўлдирилган ва кенгайтирилган. Кейинги нусханинг ҳажми бир босма тобоқ атрофида. Бизнингча, дастлабки нусха инсбатан пухта, тугалланган асар сифатида ёзилгани, давр «сўллик»лари деярли учрамагани учун ҳам, унга асосий нусха сифатида қаралиши керак. Ушбу асар мавзуси «атеистик» деб гумон қилингани учун ҳам, Фитратнинг совет даврида энг кўп марта нашр қилинган ягона асаридир.

«Қиёмат» 1936 йили рус тилида (Фитрат. Странный суд. «Литературный Узбекистан», 1936, №2, с. 132-142. Перевод Л. Соцердотовой), айни ўша йилда тожик тилида (1936-1985 йиллар орасида муаллифнинг ўз гаржимасида (етти марта нашр қилинган), шу йили уйғур ва козок тилларида, айни 1937 йилнинг ўзида Тошкентда рус тилида алоҳида китоб ҳолида, 1964 йили тожикча нусхадан русчага таржима этилиб Душанбеда (А. Ф и т р а т. Странный суд. Сатирический рассказ. Душанбе: Ирфон, 1964, перевод Л. Кандинова) ва 1965 йили Москвада (Абдурауф Фитрат. День страшного суда. Рассказ-са-

тира. Перевод с таджикского С. Васильевой) ва бошқа жойларда нашр этилган.

«Қиёмат» асари ҳақида ўттиздан ортиқ мақола, таджикот ва сўзбошилар ёзилган бўлиб, улардан асосийлари қуйидагилар:

Э. О л в о р с, Бухоролик Абдурауф Фитрат ҳақида аргументлар. «Яқин ва Ўрта Осиёга доир илмий ёзишмалар», 5-жилд, 1991, 2-21-бет;

И. Балдауф. Шайтоннинг тангрига исёни. I туркология конференцияси. Турк тили ва адабиёти материаллари. Вийсбаден, 1991, 241-б, (немис тилида);

Л. К л и м о в и ч. «День страшного суда» Абдурауфа Фитрата. В кн.: «Наследство и современность», М.: Советский писатель, 1975, с. 142–154

Г. Р а ҳ и м о в а. Диний тасаввур бадий тасвирда. «Адабий мерос». 1991, I сон, 55–60-бет.

Ҳикоя матни асарнинг дастлабки нусхаси асосида, унинг 1967 йилги қайта нашри билан солиштирилиб наһрга гайёрланди.

* * *

1. **Почамир** – поча, почча: «мир – амир»нинг қисқа шакли, «амир почча» маъносида.

2. **«Шамсия»** – мадрасаларда асосий ўқув қўлланмаси ҳисобланган араб тилидаги мағрик китоби.

3. **Мупкар-Накир** – диний китобларда ривоят этилишича, майит (ўлик) олдида дафндан кейин сўроқ-саволига биринчи бўлиб шу икки малойика кирар эмиш ва марҳумнинг жаннат ва жаҳаннамга равона этилиши, асосан, мана шу савол-жавобда и гуноҳ ва савоблар ўлчамига бўғлиқ бўлади.

4 **Раф** – луғавий маъноси «баланд», «юқори». Бу ерда «токча» маъносида.

5. **Искот** – соқит қилиш, тушириш. Майитни ювгандан сўнг тобутга тушириш.

6 **Ихлос ҳоки** – Майит кўмилишидан аввал, ҳар киши бир сиким тупроқ олиб, унга дам солади. Мана шу «ҳоки ихлос»гина лаҳад ичига сочилади, қолган тупроқ билан сағананинг айвони тўлдирилади.

7. **Мандаг** – хужжаг маъносида. Асарда жуда кўп русча сўзлар ва рус идора тартиботлари аччиқ кули и остига олинган.

8. **Илхом** – нидо орқали хабар келиши.

9. **Ҳамбомбуг** – ҳаммомчи, ҳаммомнинг ички ходими.

10. **Кашфи авраг** – яланғоч кишиларни кўп кўриш ёки ҳамма доимо яланғоч бўлиши кераклигини кашф этиш.

11. **Зоғома** – тарозининг палласи.

12. «**Туркистонда бир тартиб чиккан эди**» – Фитрат Масковда кўп кўриб кузатгани «очеред»нинг Туркистонда ҳам расм бўлишини киноя остига олади.

13. «**Инна аътайна**»даги «**Кавсар ҳовуз**» – Қуръони каримнинг «Кавсар» сураси шундай оят билан бошланади: «Иннаа аътайнакал кавсар», яъни «Биз сенга кавсарни бердик». «Кавсар» сўзининг маъноси – «кўп яхшилиқ»дир, айрим тафсирчилар уни «жаннатдаги ҳовуз» деб ҳам талқин қиладилар.

14. Э. Олворс ўзининг юқорида келтирилган мақоласида «Қисмат»дан бир парча келтириб, уни инглиз тилига таржима этган ва қатор туркий калималарнинг аслини сақлаган ҳолда уларга изоҳ берган. Э. Олворс келтирган парча шу абзац билан бошланиб, асл нусха бўйича беш бетдан мўлроқ парчани ўз ичига олади. Демак, асарнинг бу йирик парчаси инглизчага таржима этилиб, зарур изоҳлар ёзилган деган хулоса қилиш мумкин.

15. «**Почамир бу ориқ кўйни 1335 йилда қурбон қилган эди**» жумласидаги ҳижрий 1335 йил милодий 1916–1917 йилларга тўғри келади. Фитрат Русия томонидан Ўрта Осиёда 1916 йили бошланган колониал бошқарув тизимиغا ишора қиляпти. 1917 йилдаги Октябрь тўнтаришига ҳам ишора бўлиши мумкин.

16. Э. Олворснинг талқинича, бу ишора, яъни ҳижрий 1332 йил, милодий 1914 йилги I Жаҳон урушига ишоратдир.

17. **Ўртоқ** – большевиклар расмий термин сифатида «товариш»нинг таржимаси ўлароқ қабул қилинган сўзни Фитрат киноя билан ишлатади. Кескинликни юмшатиш учун бўлса керакки, асарнинг қайта наприда бу сўз форсча «биролар» сўзи билан алмаштирилган.

18. **Қопқадан-қопқага** – эшикдан-эшикка.

19. **Хуру гилмонлар** – жаннатдаги киз ва йиғитлар.
20. **Томоқ** – таом.
21. **Охираг майи** - художўйлик нашьаси; маст қилмайдиган май ичиб, Аллоҳнинг наъидаси билан ҳузурланиш.

БЎҲТОН

«Озод бухоро» газетасининг 1928 йил 21 октябрь сонида босилган. Муаллиф (Фитрат) помидан кейин ҳикояга «Ер ислохотига бағишлаб», деган бағишлов сўзлари берилган. Ҳикоя бухоролик таниқли журналист Абул Бозоров томонидан нашрга тайёрланган.

Ҳикояни бизга лутфан тақдим этгани учун профессор Охунжон Сафаровга яна бир бор ташаккур билдирамиз.

1. **Хожар ул-асвол** – Каъбадаги қора тош.
2. **Мункир** – инкор этувчи.
3. **Комонкон** – бу сўзнинг маъносини аниқлаб бўлмади. Сўз ногўғри ўқилган ёки ёзилган бўлиши мумкин.

МУНДАРИЖА

Мавлоно Фитрат (<i>Наим Каримов</i>)	5
--	---

ШЕЪРЛАР

«Ўзбек ёш шоирлари» гуламиндан

Ким деяй сени?	35
Бироз кул	35
Аччиғланма деган эдинг	36
Миррих юлдузига	37
Овунчок	37
Ишқимнинг тарихи	38
Яна ёндим	39
Нега бўйла?	40
Шоир	40
Беҳбудийнинг сағанасини изладим	41
Парча	42
Ўгут	42
Шарк	42
Ўқитгувчилар юртига	44

«Юрт қайғуси» шеърлар турқуми

Юрт қайғуси	45
Юрт қайғуси (<i>Сочма</i>)	45
Юрт қайғуси (<i>Бир ўзбек тилидан</i>)	46
Юрт қайғуси (<i>Темур олдинда</i>)	48
Юрт қайғуси (<i>Она билан ўғил</i>)	50

Турли йилларда ёзилган шеърлар

Пахта теримида	52
Қор	54
Менинг кечам	55
«Гўзалим, бевафо гулистоним...»	57

Фарс-тожик тилида ёзилган шеър

Ёри нозанин	58
Нозанин ёр (<i>О. Ҳожиева таржимаси</i>)	58
Мухаммас бар ғазали Ҳасрат	59
Ҳасрат ғазалига мухаммас (<i>С. Воҳидов таржимаси</i>)	60
Дар мактубе ба яке аз дўстони худ навишта	61
Дўстларидан бирига ёзган мактубидан (<i>С. Воҳидов таржимаси</i>)	61
Эи модари азиз	62
Эй азиз онажоним (<i>С. Воҳидов таржимаси</i>)	62
Таркиббанд	63
Таркиббанд (<i>С. Воҳидов таржимаси</i>)	65
Фарёд	66
Фарёд (<i>С. Воҳидов таржимаси</i>)	67
Саҳоби сурх	69
Қизил қон (<i>С. Воҳидов таржимаси</i>)	69

НАСРИЙ АСАРЛАР

Ҳиндистонда бир фаранги ила бӯхороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси	70
Ҳинд сайёҳи басноти	134
Қисмат	219
Бӯхтон	233
Изоҳлар	242

Адабий-бадиий нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Биринчи жилд

Шеърлар, насрий асарлар

Тошкент «Маънавият» 2020

Муҳаррир *С.Холбеков*

Рассом *Ш.Соҳибов*

Мусаххих *С.Тошқулова*

Компьютерда тайёрловчи *Ш.Соҳибов*

Лицензия А1 №189, 10.05.2011 йилда берилган.

Босишга 30.12.2019 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/8}

«Таймс» гарнигураси. Офсет босма усулида босилди.

Шаргли босма табағи 14,28. Нашр табағи 10,23. Буюртма №19-44

Адади 1200 нусха. Нархи шартнома асосида

«Маънавият» нашриетида чоп этилди. 100047.

Тошкент, Тараққиёт 2-бериқўча, 2-уй. Шартнома № 02--20.

22 000 c.

Manavijat

